

VILNIAUS GEDIMINO TECHNIKOS UNIVERSITETAS

Jolita KRUMPLYTĖ

ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS MASTO VERTINIMAS

DAKTARO DISERTACIJA

SOCIALINIAI MOKSLAI,
EKONOMIKA (04S)

Vilnius LEIDYKLA TECHNICA 2010

Disertacija rengta 2005–2010 metais Vilniaus Gedimino technikos universitete.

Moksliniai vadovai:

dr. Jurgis SAMULEVIČIUS (Vilniaus Gedimino technikos universitetas,
socialiniai mokslai, ekonomika – 04S, 2008–2010 m.),

prof. dr. Manuela TVARONAVIČIENĖ (Vilniaus Gedimino technikos universi-
tetas, socialiniai mokslai, ekonomika – 04S, 2005–2008 m.).

VG TU leidyklos TECHNIKA 1845-M mokslo literatūros knyga
<http://leidykla.vgtu.lt>

ISBN 978-9955-28-763-6

© VG TU leidykla TECHNIKA, 2010

© Jolita Krumplytė, 2010

jolitakrumplyte@gmail.com

VILNIUS GEDIMINAS TECHNICAL UNIVERSITY

Jolita KRUMPLYTĖ

EVALUATION OF THE EXTENT OF THE SHADOW ECONOMY

DOCTORAL DISSERTATION

SOCIAL SCIENCES,
ECONOMICS (04S)

LEIDYKLA
Vilnius TECHNICA 2010

Doctoral dissertation was prepared at Vilnius Gediminas Technical University in 2005–2010.

Scientific Supervisors:

Dr Jurgis SAMULEVIČIUS (Vilnius Gediminas Technical University, Social Sciences, Economics – 04S, 2008–2010),

Prof Dr Manuela TVARONAVIČIENĖ (Vilnius Gediminas Technical University, Social Sciences, Economics – 04S, 2005–2008).

Reziumė

Šioje disertacijoje nagrinėjama aktuali šešėlinės ekonomikos vertinimo problema. Mokslininkai pripažįsta, kad dabartinis šešėlinės ekonomikos vertinimo metodinis potencialas yra nepakankamas: šio reiškinių mastas vertinamas taikant netiesioginius makroekonominis metodus, priimant įvairias prielaidas, todėl gauti rezultatai gali būti su didelėmis paklaidomis. Šio darbo tyrimo objektas yra šešėlinės ekonomikos kiekybinis vertinimas. Disertacijos tikslas – parengti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį, kuris sudarytų galimybes įvertinti struktūrinius šio reiškinių komponentus, nustatyti jų paplitimo bei masto rodiklius ir į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokesčių apimtį (mokesčių atotrūkį). Darbe sprendžiami šie uždaviniai: šešėlinės ekonomikos konceptualizavimas, jos priežasčių ir veiksnių tyrimas, šešėlinės struktūros analizė, šešėlinės ekonomikos kiekybinis vertinimas.

Disertaciją sudaro įvadas, keturi skyriai, rezultatų apibendrinimas, naudotos literatūros ir autorės publikacijų disertacijos tema sąrašai ir 16 priedų. Įvadiniame skyriuje aptariama šio darbo tiriamoji problema, jo aktualumas, pateikiamas tyrimų objektas, formuluojami darbo tikslas bei uždaviniai, aprašoma tyrimų metodika, darbo mokslinis naujumas, darbo rezultatų praktinė reikšmė, ginamieji teiginiai. Įvado pabaigoje pristatomos disertacijos tema autorės paskelbtos publikacijos, pranešimai konferencijose ir disertacijos struktūra. Pirmame disertacijos skyriuje pateikiama mokslinio potencialo analizė šešėlinės ekonomikos konceptualizavimo klausimais, pristatomi apibendrinti šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių tyrimų rezultatai, atlikta šešėlinės ekonomikos struktūros analizė, pateikiamos autorės parengtos metodinės šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo rekomendacijos ir pagal jas sudaryta Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija bei autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija. Antrame skyriuje pristatoma šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinio potencialo analizė, atskleidžiami esamų metodų trūkumai. Trečiame skyriuje pateikiamas autorės sukurtas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis, aprašoma tyrimo metodika. Ketvirtame skyriuje pateikti pagal siūlomą modelį atlikto Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimo rezultatai.

Disertacijos tema paskelbti 9 straipsniai: iš jų 1 – mokslo leidinyje, įtraukta į ISI Web of Science duomenų bazę, 3 – mokslo leidiniuose, referuojamuose duomenų bazėje Index Copernicus; 2 – recenzuojamuose periodiniuose mokslo leidiniuose. Taip pat šio darbo tema perskaityti 7 pranešimai respublikinėse ir tarptautinėse konferencijose.

Abstract

The dissertation examines a topical problem of evaluating the shadow economy. The scientists recognize, that the current methodical potential for the shadow economy evaluation is insufficient because the size of the shadow economy is evaluated based on indirect macroeconomic methods, accepting various assumptions, thus, the results achieved may include significant errors. The object of the research in this paper is quantitative evaluation of the shadow economy. The aim of the dissertation is to prepare a complex evaluation model for the shadow economy enabling to evaluate the structural components of the shadow economy, to identify the indicators of their distribution and size, and the tax volume not received to the national consolidated budget (tax gap). The paper tackles the following goals: conceptualization of the shadow economy, research of its causes and factors, the shadow economy structure's analysis, the quantitative evaluation of the shadow economy.

The dissertation consists of the Introduction, four chapters, generalization of the results, the lists of used bibliography and publications by the author on the dissertation topic, and 16 annexes. The Introduction discusses the researched problem, topicality of the work, presents the research object, formulates the aim and goals of the work, describes the research methodology, the scientific novelty of the work, practical significance of the work results, the statements to be defended. The end of the Introduction presents the publications on the dissertation topic and the reports delivered in the conferences by the author, and the structure of the dissertation. Chapter 1 of the dissertation provides the analysis of the scientific potential concerning the shadow economy conceptualization issues, the generalized research results of the shadow economy causes and factors, the analysis of the shadow economy structure, the methodological recommendations prepared by the author for compilation of classification of the shadow economy phenomena and the classification of the shadow economy phenomena in Lithuania compiled based on them, and the shadow economy concept, proposed by the author. Chapter 2 of the dissertation executes the analysis of the quantitative evaluation of the shadow economy, brings out disadvantages of the existing methods. Chapter 3 of the dissertation provides the model for complex evaluation of the shadow economy, produced by the author, describes the research methodology. Chapter 4 of the dissertation presents the results of the Lithuanian shadow economy research carried out based on the proposed model.

9 articles on the dissertation topic have been published including: 1 article – in the scientific publication included in ISI Web of Science, 3 – in science publications registered in the data basis Index Copernicus; 2 – in reviewed periodicals of science. 7 reports have been delivered in national and international conferences.

Pagrindinės sąvokos ir santrumpos

Sąvokos

„**Ekonominis šešėlis**“ (angl. *economic shadow*) – reiškinys, kuris susiformuoja, kai ūkio subjektai vengia laikytis valstybės nustatytų normų, kad atsiskaitydami galėtų sumažinti gamybos sąnaudas ir pardavimo pajamas bei padidintų savo pelną, kuris gali būti nuslėptas.

„**Statistinis šešėlis**“ (angl. *statistical shadow*) – reiškinys, kuris susiformuoja, kai ūkio subjektai neregistruoja įmonių, slepia veiklas, neteisingai atsako arba visai neatsako į oficialiai teikiamus klausimus.

Fiktyvus sandoris (angl. *fictional transaction*) – tikrovės neatitinkančių ekonominės veiklos rezultatų (neįvykusių sandorių, nepatirtų veiklos išlaidų) deklaravimas, taikant įvairius dirbtinai sukonstruotus verslo modelius, klastojant oficialius apskaitos duomenis, taip dirbtinai sumažinant mokesčio bazę, neteisėtai pasinaudojant mokesčių lengvatomis, kad būtų išvengta dalies mokesčių ir (arba) neteisėtai susigražinta dalis sumokėtų mokesčių.

Finansinis nusikaltimas (angl. *financial crime*) – teisės aktams prieštaraujantys veiksmai, kuriuose disponuojama piniginiiais ištekliais, siekiant juos pasisavinti, perkirstyti ir naudoti įvairiems tikslams.

Individuali veikla – tai savarankiška veikla, kuria versdamasis fizinis asmuo siekia gauti pajamų ar kitokios ekonominės naudos per tęstinį laikotarpį. Lietuvoje individuali veikla įteisinama ją įregistruojant (gaunant pažymą) ir (arba) įsigyjant verslo liudijimą. Individualios veiklos pajamos apmokestinamos pagal specifines apmokestinimo taisykles.

Korupcija – papirkinėjimas įvairių formų kyšiais, siekiant daryti įtaką politikams, valstybės tarnautojams ir kitiems pareigūnams. Beveik bet kuris oficialus veiksmas ar neveiklumas gali būti nulemtas korupcijos.

Mokesčiai (plačiaja prasme) – visi į *šalies konsoliduotąjį biudžetą* pervedami privalomieji mokėjimai (mokesčiai, įmokos, rinkliavos, įnašai), kuriuos mokesčių mokėtojai privalo mokėti pagal šalies teisės aktų nuostatas.

Mokesčių amnestija (angl. *tax amnesty*) – visiškas ar dalinis atleidimas nuo baudžiamosios ar administracinės atsakomybės už šešėlinės ekonominės veiklos vykdymą ir mokesčių vengimą arba šios atsakomybės sumažinimas.

Mokesčių atotrūkis (angl. *tax gap*) – į *šalies konsoliduotąjį biudžetą* negautų mokestinų pajamų (mokesčių, įmokų, privalomųjų įnašų ir kt.) suma, susidaranti dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių ir dėl mokesčių mokėtojų klaidų (skaičiuojant ir deklaruojant mokėtinus mokesčius). (Šioje disertacijoje vertinamas tik dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių susidarantis mokesčių atotrūkis.)

Mokesčių grobstymas (angl. *tax fraud*) – reiškinys, kai mokesčių mokėtojai dėl deklaruotų fiktyvių ekonominės veiklos rezultatų iš šalies biudžeto neteisėtai susigražina dalį mokesčių.

Mokestinė moralė (angl. *tax morale*) – moralinių principų laikymasis susidarant palankų požiūrį į mokesčių įstatymus.

Mokesčių našta (angl. *tax burden*) – asmens ar organizacijos privaloma sumokėti mokesčio suma arba norma (išreiškiama procentais nuo mokestinės bazės). Makroekonominiu lygiu mokesčių našta skaičiuojama kaip nagrinėjamoju laikotarpiu (dažniausiai per metus) surinktų mokesčių ir BVP santykis procentinė išraiška.

Mokesčių slėpimas (angl. *tax evasion*) – šurkščiausias vengimas mokėti mokesčius, pasireiškiantis fiziniais veiksmais, kuriais siekiama nuslėpti mokesčių bazę (pavyzdžiui, pateikiant neteisingus duomenis apie pajamas ir turta, klastojant dokumentus, sukčiaujant ir atliekant kitus įstatymais neleistinus veiksmus).

Mokesčių vengimas (angl. *tax avoidance*) – mokesčių mažinimas ar jų nemokėjimas pasinaudojant dirbtinai sukonstruotomis verslo schemomis, sandorių se-

komis ir šitaip sumažinant arba iš viso panaikinant atitinkamo mokesčio bazę bei gaunant mokestinę naudą.

Mokestinių prievolių nevykdymas (angl. *tax noncompliance*) – teisės aktuose nurodytų reikalavimų nesilaikymas, siekiant nemokėti mokesčių dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių – *mokesčių vengimo* ir *mokesčių slėpimo* atveju, įtraukiant *mokesčių grobstymą* ir piktybiškai nesumokėtus oficialiai apskaitytus (deklaruotus) mokesčius.

Nelegalus darbas (angl. *undeclared work*) plačiąja prasme – prekybinė, ūkinė, finansinė, profesinė veikla, kuri vykdoma pažeidžiant teisės aktų nuostatas (kai nedeklaruojamos darbo pajamos, neįsteigiama įmonė, neįsigyjama licencija, oficialiai neįdarbinami darbuotojai arba nedeklaruojama dalis oficialiai įdarbintų asmenų).

Šalies konsoliduotasis biudžetas – valstybės ir savivaldybių biudžetų, įvairių fondų (Valstybinio socialinio draudimo fondo, Garantinio fondo ir kt.) lėšos, kurios yra gaunamos ir įskaitomos tiesiogiai, t. y. nėra perskirstomos per kitus fondus ir biudžetus.

Teisės pažeidimas – veika (išorinis žmogaus poelgis, kuris pasireiškia tam tikrais aktyviais veiksmais (veikimu) arba tam tikrų veiksmų, pareigų nevykdymu (neveikimu)), kuria yra pažeidžiami teisės reguliuojami ir saugomi visuomeniniai santykiai. Šešėlinės ekonomikos reiškiniai (pagal autorės pasirinktą tyrimo koncepciją) teisės mokslo požiūriu kvalifikuojami kaip teisės pažeidimai.

Santrumpos

BNP – bendrasis nacionalinis produktas

BVP – bendrasis vidaus produktas

DYMIMIC modelis – dinaminis daugialypių parametru ir daugialypių priežasčių modelis

EBPO – Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija

ES – Europos Sąjunga

EUROSTAT – Europos Sąjungos statistikos tarnyba

EV sektorius – ekonominės veiklos sektorius

GPM – gyventojų pajamų mokestis

LRV – Lietuvos Respublikos Vyriausybė

NPD – neapmokestinamasis pajamų dydis

NTM – nekilnojamojo turto mokestis

PSD įmokos – privalomojo sveikatos draudimo įmokos

PVM – pridėtinės vertės mokestis

VSD įmokos – valstybinio socialinio draudimo įmokos

Turinys

ĮVADAS.....	1
Problemos formulavimas.....	1
Darbo aktualumas.....	3
Tyrimų objektas.....	4
Darbo tikslas.....	4
Darbo uždaviniai.....	4
Tyrimų metodika.....	5
Darbo mokslinis naujumas.....	5
Darbo rezultatų praktinė reikšmė.....	6
Ginamieji teiginiai.....	6
Darbo rezultatų aprobavimas.....	7
Disertacijos struktūra.....	7
Darbo ribojimai.....	9
1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS SAMPRATOS, STRUKTŪROS, PRIEŽASČIŲ IR VEIKSNIŲ ANALIZĖ BEI SIŪLOMA KOMPLEKSINIO VERTINIMO KONCEPCIJA.....	11
1.1. Šešėlinė ekonomika <i>versus</i> oficialiai neapskaiyta ekonomika.....	12
1.2. Šešėlinės ekonomikos priežasčių bei veiksnių analizė ir pasekmės nacionalinei ekonomikai.....	20
1.2.1. Šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių analizė.....	21
1.2.2. Šešėlinės ekonomikos padariniai šalies ekonomikai.....	34

1.3. Šešėlinės ekonomikos struktūros analizė ir siūlomi šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodiniai principai	38
1.3.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijų analizė	38
1.3.2. Siūlomi šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodiniai principai ir Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos sudarymas.....	42
1.4. Siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija.....	50
1.5. Pirmo skyriaus išvados.....	56
2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS KIEKYBINIO VERTINIMO METODINIO POTENCIALO ANALIZĖ IR JO TAIKymo PATIRTIS	59
2.1. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodų analizė	60
2.1.1. Tiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai	62
2.1.2. Netiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai.....	63
2.1.3. Taikomuosiuose tyrimuose naudojamų specifinių šešėlinės ekonomikos ir mokesčių atotrūkio vertinimo modelių ir metodų analizė	71
2.1.4. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodų trūkumai ir praktinio tinkamumo problema	76
2.2. Empirinių šešėlinės ekonomikos masto tyrimų rezultatų analizė	87
2.2.1. Šešėlinės ekonomikos mastas ir tendencijos skirtingo ekonomikos išvystymo šalyse	87
2.2.2. Lietuvos šešėlinės ekonomikos vertinimo patirtis.....	90
2.3. Antro skyriaus išvados	93
3. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS KOMPLEKSINIO VERTINIMO MODELIO SUDARYMAS.....	97
3.1. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio formavimas.....	98
3.2. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo detalizavimas.....	103
3.2.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo bei masto rodiklių apibūdinimas ir mokesčių atotrūkio nustatymo metodiniai principai	103
3.2.2. Dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių oficialiai neapskaitytų pajamų ir mokesčių atotrūkių kiekybinio vertinimo algoritmai.....	106
3.2.3. Šalies šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklių nustatymo metodiniai principai	111
3.3. Šešėlinės ekonomikos nuolatinė stebėsen.....	115
3.4. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio praktinio aprobavimo galimybės ir tyrimo ribotumai	118
3.5. Trečio skyriaus išvados	120
4. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS MASTO LIETUVOJE EMPIRINIS TYRIMAS PAGAL SIŪLOMĄ KOMPLEKSINIO VERTINIMO MODELĮ	123
4.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių Lietuvoje empirinio tyrimo rezultatai.....	125
4.2. Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių Lietuvoje, empirinio tyrimo rezultatai.....	130

4.3. Šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio Lietuvoje integruotų rodiklių nustatymas	134
4.4. Šešėlinės ekonomikos Lietuvoje priežasčių ir veiksnių vertinimas.....	138
4.5. Šešėlinės ekonomikos Lietuvoje mažinimo kryptys ir priemonės.....	141
4.6. Ketvirto skyriaus išvados ir tolesnių tyrimų kryptys	149
BENDROSIOS IŠVADOS	153
LITERATŪRA IR ŠALTINIAI.....	157
AUTORĖS PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA.....	173
PRIEDAI.....	175
A priedas. Šešėlinės ekonomikos vertinimo modelio grafinis vaizdas, gautas pagal daugiamatės regresijos metodą	175
B priedas. Finansinių nusikaltimų klasifikacija	176
C priedas. Svarbiausi oficialiai neapskaitytos ekonomikos Lietuvoje tyrimo rezultatai	177
D priedas. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo rezultatų matricos pavyzdys	179
E priedas. Alternatyvieji šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo metodai	180
F priedas. Alternatyvieji šešėlinės ekonomikos reiškinų vertinimo netiesioginiais metodais būdai ir galimi duomenų šaltiniai	181
G priedas. Ekspertų apklausos klausimyno struktūra.....	182
H priedas. Ekspertų atsakymų statistinio suderinamumo tikrinimo rezultatai	183
J priedas. Ekonominės veiklos sektoriai, kuriuose Lietuvoje šešėlinės ekonomikos mastas yra didžiausias (ekspertų apklausos rezultatai).....	193
K priedas. Nelegalaus darbo reiškinų paplitimo ir masto rodikliai Lietuvoje 2006–2008 m. ir 2009–2011 m.	194
L priedas. Šešėlinės ekonomikos reiškinų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, paplitimo ir masto rodikliai Lietuvoje 2006–2008 m. ir 2009–2011 m.	196
M priedas. Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl nelegalaus darbo reiškinų 2006–2009 m. Lietuvoje, skaičiavimo rezultatai, mln. litų.....	197
N priedas. Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl nelegalaus darbo reiškinų 2006–2009 m. Lietuvoje, tenkantis vienam šešėlinės ekonomikos dalyviui, litais	198
O priedas. Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl fizinių asmenų veiklos pajamų slėpimo reiškinų 2006–2009 m. Lietuvoje, tenkantis vienam šešėlinės ekonomikos dalyviui, litais	199
P priedas. Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl juridinių asmenų veiklos pajamų slėpimo reiškinų 2006–2009 m. Lietuvoje, tenkantis vienam šešėlinės ekonomikos dalyviui, litais	200
R priedas. Siūlomos priemonės šešėlinės ekonomikos reiškiniams Lietuvoje mažinti	201

Contents

INTRODUCTION	1
Problem formulation.....	1
Importance of the thesis	3
The object of research	4
The goal of the thesis.....	4
The tasks of the thesis	4
Research methodology	5
Importance of scientific novelty.....	5
Practical significance of achieved results	6
The defended statements	6
Approval of the results	7
Dissertation structure.....	7
Limitations of the research	9
1. THE ANALYSIS OF THE SHADOW ECONOMY CONCEPT, STRUCTURE, REASONS AND FACTORS AND THE PROPOSED CONCEPTION OF COMPLEX EVALUATION	11
1.1. Shadow economy <i>versus</i> non-observed economy	12
1.2. Analysis of the reasons and factors of the shadow economy and consequences for the national economy.....	20
1.2.1. Analysis of the reasons and factors of the shadow economy.....	21
1.2.2. Consequences of the shadow economy for the national economy.....	33

1.3. Analysis of the shadow economy structure and proposed methodological principles for the preparation of classification of the shadow economy phenomena	38
1.3.1. Analysis of the classification of the shadow economy phenomena	38
1.3.2. Proposed methodological principles for the preparation of classification of the shadow economy phenomena and compiling of the classification of the Lithuanian shadow economy phenomena	42
1.4. The proposed conception of the shadow economy complex evaluation.....	50
1.5. Conclusions of Chapter 1	56
2. ANALYSIS OF THE METHODOLOGICAL POTENTIAL OF THE QUANTITATIVE EVALUATION OF THE SHADOW ECONOMY AND ITS APPLICATION AREA	59
2.1. Analysis of the quantitative evaluation methods of the shadow economy	60
2.1.1. Direct shadow economy evaluation methods	62
2.1.2. Indirect shadow economy evaluation methods	63
2.1.3. Analysis of the specific models and methods of the shadow economy evaluation and tax gap evaluation used in applied research	71
2.1.4. Limitations of the shadow economy quantitative evaluation methods and a problem of practical feasibility	76
2.2. Analysis of the empirical research results of the size of the shadow economy	87
2.2.1. The size of the shadow economy and tendencies in countries with different economic development	87
2.2.2. Experiences in the Lithuanian shadow economy evaluation	90
2.3. Conclusions of Chapter 2	93
3. COMPILING OF THE SHADOW ECONOMY COMPLEX EVALUATION MODEL.....	97
3.1. Formation of the shadow economy complex evaluation model	98
3.2. Elaboration of the shadow economy complex evaluation	103
3.2.1. Description of the indicators of the shadow economy distribution and size and methodological principles for identification of the tax gap	103
3.2.2. Algorithms of quantitative evaluation of officially unreported revenue and tax gaps due to the shadow economy phenomena	106
3.2.3. Methodological principles for the identification of indicators of the country's shadow economy size and tax gap.....	111
3.3. Sustainable monitoring of the shadow economy	115
3.4. Potential for practical approbation of the complex evaluation model and constraint of researching	118
3.5. Conclusions of Chapter 3	120

4. EMPIRICAL RESEARCH OF THE SHADOW ECONOMY IN LITHUANIA
 BASED ON THE PROPOSED MODEL FOR COMPLEX EVALUATION 123

4.1. Results of the empirical research of the shadow economy phenomena in
 Lithuania..... 125

4.2. Results of the empirical research of tax gaps in Lithuania generated due to
 the shadow economy phenomena 130

4.3. Identification of the integrated indicators of the shadow economy size and
 the tax gap in Lithuania 134

4.4. Evaluation results of reasons and factors of the shadow economy in
 Lithuania, directions and measures for its reduction 138

4.5. Reduction directions and measures for the shadow economy in Lithuania 141

4.6. Conclusions of Chapter 4 and the directions of further research..... 149

GENERAL CONCLUSIONS 153

REFERENCES 157

LIST OF THE AUTHOR’S SCIENTIFIC PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF
 THE DISSERTATION 173

ANNEXES 175

Annex A. Graphics of the shadow economy evaluation model by multivariate
 regression method 175

Annex B. Classification financial crimes 176

Annex C. The most important research results of the non-observed economy
 in Lithuania 177

Annex D. A sample of the matrix of the shadow economy complex evaluation
 results 179

Annex E. Alternative methods of the shadow economy complex evaluation 180

Annex F. Alternative ways and potential data sources for the shadow
 economy phenomena evaluation by indirect methods and potential
 data sources 181

Annex G. The structure of the expert interview questionnaire..... 182

Annex H. The results of statistical compatibility verification of the answers
 by experts 183

Annex J. Economic activity sections in which the size of the Lithuanian
 shadow economy is biggest (expert interview results) 193

Annex K. Indicators of the distribution and size of undeclared work
 phenomena in Lithuania, 2006–2008 and 2009–2011 194

Annex L. Indicators of the distribution and size of the shadow economy
 phenomena in Lithuania related to hiding income from activities,
 2006–2008 and 2009–2011 196

Annex M. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to
 undeclared work phenomena, 2006–2009 (million Litas)..... 197

Annex N. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to
 undeclared work phenomena per capita, 2006–2009 (Litas) 198

Annex O. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to phenomena related to hiding income from activities 2006–2009 (Litas)	199
Annex P. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to phenomena related to hiding income from activities, 2006–2009 (Litas).....	200
Annex R. The proposed measures to reduce the shadow economy phenomena in Lithuania	201

Ivadas

Problemos formulavimas

Spartėjant įvairių šalių ekonominės integracijos ir transformacijos procesams, itin išaugo šalių konvergencijos (ekonominio suartėjimo) tyrimų poreikis. Lyginant įvairių šalių ekonomikos tendencijas, analizuojant ir vertinant skirtinguose ekonomikos ciklo etapuose, ypač ekonomikos nuosmukio sąlygomis, iškilusias problemas, vis dažniau akcentuojama besiplečiančios šešėlinės ekonomikos problema. Ji yra priežasties-pasekmės ryšiais susijusi su BVP mažėjimu, šalies konsoliduoto biudžeto pajamų nesurinkimu, augančiu nedarbo lygiu, didėjančiu skurstančių asmenų bei socialinių išmokų skaičiumi ir kitais šalies ekonomikos neigiamas tendencijas identifikuojančiais rodikliais. Šešėlinė ekonomika yra daugialypis reiškiny, dažnai itin sparčiai plintantis šalies ekonomikos sunkmečio sąlygomis.

Šiuolaikinėse ekonomikos teorijose stokojama mokslinių sprendimų, kurie būtų adekvatūs šiuolaikinės ekonomikos raidos tendencijoms. Formuojant mokslinio tyrimo problemą, pažymėtina, kad literatūroje nėra vienos šešėlinės ekonomikos sampratos – pateikiamos skirtingos šio reiškinio koncepcijos, įvairūs šešėlinės ekonomikos masto vertinimo metodai, kurių praktinio taikymo galimybės yra ribotos, o atliktų tyrimų rezultatai nepakankamai reprezentatyvūs. Taigi šešėlinės ekonomikos vertinimas – sudėtingas uždavinys, nes dažniausiai

nėra informacijos apie šešėlinės ekonomikos dydį (arba jos stokojama). Viena iš priežasčių – ekonomikos dalyvių tikslas likti anonimiškiems, kad išvengtų mokesčių mokėjimo ir sankcijų dėl jų nemokėjimo. Taikomuosiuose tyrimuose (Measuring indirect...2007; Tax gap...2008; Recon 2009) šešėlinė ekonomika vertinama, skaičiuojant dėl tam tikrų reiškinų susidariusių mokesčių atotrūkį (dėl šešėlinės ekonomikos į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautas mokesčių pajamas), nagrinėjant mokesčių prievolių nevykdymo (mokesčių vengimo ir jų slėpimo) atvejus. Ir čia tyrėjams labai pritrūksta tyrimo metodų, o esamieji iš dalies netinka. Turimas teorinis potencialas šešėlinės ekonomikos tematika yra nepakankamas tiek koncepciniu, tiek metodologiniu aspektais:

- kai nėra vieno bendrai priimto šešėlinės ekonomikos apibrėžimo, kiekvieno tyrėjo pasirinktas šešėlinės ekonomikos apibrėžimas priklauso nuo tyrimo tikslų, todėl įvairių tyrimų rezultatų negalima palyginti, itin žemas jų praktinio taikymo lygis;

- esami šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai apima tik šio reiškinio bendro masto skaičiavimus ir neleidžia kiekybiškai įvertinti šešėlinės ekonomikos komponentų paplitimo ir masto. Mokslininkų teigimu, netiesioginiai makroekonominiai metodai turi nemažai trūkumų: naudojant įvairius metodus, gautami labai skirtingi rezultatai. Moksliniuose tyrimuose pasitelkiami įprasti metodai neleidžia atskleisti šešėlinei ekonomikai būdingų priežasties-pasekmės ryšių, tiek oficialiosios ekonomikos, tiek šešėlinės ekonomikos vystymosi cikliškumo. Žinybinių organizacijų atliekami empiriniai šešėlinės ekonomikos tyrimai yra fragmentiški. Ir Lietuvos, ir kitų šalių praktikoje, vertinant šešėlinės ekonomikos mastą bei jai būdingų pokyčių tendencijas, dažniausiai naudojamos stereotipinės, supaprastintu požiūriu pasižymintios metodikos. Jos skirtos vien praktinėms reikmėms ir paprastai yra parengiamos fragmentiškai, pasinaudojant kurioje nors šalyje sukaupta gerąja patirtimi. Minėtos aplinkybės suponavo šešėlinės ekonomikos kaip mokslinės problemos atsiradimą.

Problemos ištirtumo įvertinimas. Literatūroje gausu publikacijų, kuriose polemizuojama šešėlinės ekonomikos tematika. XIX a. paskutinius du dešimtmečius tarp mokslininkų daugiausia diskutuota dėl tyrimo objekto apibrėžimo – šešėlinės ekonomikos turinio (H. de Soto, J. B. Rosser, M. V. Rosser, E. Ahmed, F. Schneider, D. H. Enste), jį siejant ir kartu mėginant atskirti nuo kitų konceptų (oficialiai neapskaitytos ekonomikos, neformaliosios ekonomikos ir kt.). Dauguma autorių (Boeri, Garibaldi 2006; Brooks 2001; Schneider 2000a, 2000b, 2005b, 2006c; Williams 2005a, 2005b, 2005c; Vilkas 2002; Gylys 2005) pripažįsta, kad, nepaisant terminų gausos (šešėlinei ekonomikai apibrėžti aptinkama daugiau kaip dešimt skirtingų terminų), mokslinei pažangai šioje srityje reikalinga viena šešėlinės ekonomikos koncepcija. Nemažai mokslinių diskusijų vyko ir dėl šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų taikymo – įvairių šalių mokslininkai (Feige 1990, 2003; Giles 1999a, 1999b; Gillman, Kejak 2005; Lackó 2007;

Boeri, Garibaldi 2006; Schneider 2006a; Williams, Round 2007a, 2007b, 2008a, 2008b; Nikopour, Habibullah, Schneider 2008) labai kritiškai vertina vieni kitų tyrimų rezultatus, išskeldami naujus probleminius klausimus ir pripažindami esamų metodų trūkumus. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo problematikoje išskirtinos kelios tyrimų kryptys: šešėlinės ekonomikos priežasčių tyrimai, šešėlinės ekonomikos masto tyrimai, mokesčių prievolių nevykdymo, mokesčių atotrūkio vertinimai, nelegalaus darbo (kartais vadinamo neoficialiuoju užimtumu), tyrimai. Pagrindinė problema – negalima palyginti skirtingų tyrimų rezultatų, nes tyrimai atliekami skirtingais metodais, jų metu dėl įvairių priežasčių yra priimamos tam tikros prielaidos, esama kai kurių metodologinių prieštaravimų (dažnai tyrimuose nėra apibrėžiamas šešėlinės ekonomikos turinys).

Taigi šioje disertacijoje sprendžiama šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo problema. Jai spręsti darbo autorė sukonkretino šešėlinę ekonomiką kaip tyrimo objektą, suformulavo kompleksinio vertinimo koncepciją, jos pagrindu parengė kiekybinio vertinimo modelį ir patikrino jo praktinio taikymo tinkamumą.

Darbo aktualumas

Sparčiai kintančiomis ekonomikos sąlygomis daugelyje šalių augantis šešėlinės ekonomikos mastas verčia neatidėliotinai spręsti šią problemą. 2010 m. paskelbtais Pasaulio banko duomenimis, pasauliniu mastu šešėlinė ekonomika 1997–2007 m. išaugo nuo 32,9 proc. iki 35,5 proc. BVP (Lietuvoje šis rodiklis siekė 31,9 proc.). Šie ir daugelio panašių tyrimų (Schneider 2004, 2006b) rezultatai (nepaisant to, kad kai kurie iš jų yra priešaringi) patvirtina, kad šešėlinės ekonomikos problema aktuali, tačiau jie tik atskleidžia bendrąsias šešėlinės ekonomikos tendencijas įvairiose šalyse.

Efektyvioms šešėlinės ekonomikos mažinimo kryptims ir priemonėms šalyje numatyti vienas svarbiausių tikslų – kompleksiskai kiekybiškai įvertinti šešėlinę ekonomiką ir jos raiškos tendencijas. Tam būtina nustatyti šešėlinės ekonomikos dalyvių grupes, jų elgsenos ypatumus, oficialiai neapskaitytų pajamų mastą ir žalą šalies ekonomikai. Tačiau iki šiol šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio klausimai yra nagrinėjami atsietai: moksliniuose tyrimuose atliekami šešėlinės ekonomikos masto vertinimai, o taikomuosiuose tyrimuose – dėl mokesčių vengimo susidariusio mokesčių atotrūkio skaičiavimai. Išnagrinėjus šešėlinės ekonomikos vertinimo metodinį potencialą, autorei nepavyko rasti metodų ir modelių, kuriais būtų galima kompleksiskai įvertinti šalies šešėlinės ekonomikos mastą ir mokesčių atotrūkį.

Dėl sparčiai augančio šešėlinės ekonomikos masto mažėja šalies konsoliduoto biudžeto mokesstinės pajamos, todėl būtina tobulinti mokesčių administravi-

mo sistemą, didinti valstybės kontrolės funkcijas vykdančių institucijų veiklos efektyvumą, numatyti ilgalaikes šešėlinės ekonomikos prevencijos ir nuolatinės stebėsenos kryptis ir priemones. Kad pasiektume šių tikslų, reikia periodiškai atlikti šešėlinės ekonomikos kompleksinį vertinimą. Netolygus įvairių šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimas ir nevienoda fiskalinė žala šalies ekonomikai verčia šešėlinę ekonomiką kiekybiškai vertinti detalizuojant pagal reiškinius (nustatant jų paplitimo ir masto rodiklius). Tai ir lemia šio darbo svarbą ir aktualumą.

Tyrimų objektas

Darbo tyrimų objektas – šešėlinės ekonomikos kiekybinis vertinimas.

Darbo tikslas

Šio darbo tikslas – parengti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį, pagal kurį būtų galima adekvačiai nustatyti šešėlinės ekonomikos mastą ir jos pokyčių dinamiką, atsižvelgiant į struktūrinius šio reiškinio komponentus, jų paplitimą bei mastą, kiekybiškai įvertinti į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokesčių apimtį (mokesčių atotrūkį).

Darbo uždaviniai

Darbo tikslui pasiekti spręstini šie uždaviniai:

1. Sisteminės analizės būdu pagal analogijos principą išnagrinėti tyrimo objekto konceptualizavimo raidą, pateikti patikslintą šešėlinės ekonomikos apibrėžimą, atlikti mokslinių tyrimų šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių tematika analizę ir juos susisteminti.
2. Išnagrinėti šešėlinės ekonomikos struktūrą, parengti šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos metodinius principus, pagal juos sudaryti šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikaciją ir ją pritaikyti Lietuvos atvejui bei suformuoti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepciją.
3. Atlikti kritinę šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinio potencialo analizę, išryškinant esamų metodų trūkumus ir praktinio taikymo problemas; apibendrinti Lietuvos ir kitų šalių šio reiškinio masto empirinių tyrimų rezultatus.

4. Parengti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį, pagal kuri būtų galima detalai įvertinti šešėlinės ekonomikos komponentų (reiškinių) paplitimą bei mastą, nustatyti oficialiai neapskaitytų pajamų dydį bei nesumokėtų mokesčių apimtį (mokesčių atotrūkį).
5. Patikrinti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio praktinį tinkamumą, atliekant empirinį Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimą, numatyti kryptis šešėlinei ekonomikai silpninti.

Tyrimų metodika

Darbe naudojami mokslinės literatūros lyginamosios analizės, mokslinių teiginių ir empirinių tyrimų rezultatų sisteminimo, lyginimo ir apibendrinimo metodai. Empiriniams tyrimams pasitelkiami ekspertinio vertinimo, anketinės apklausos, kiekybinės duomenų analizės (matematinio statistinio apdorojimo), aprašomosios statistikos, statistinių rezultatų patikimumo tikrinimo, daugiamačės regresijos metodai, realizuotas trianguliacijos principas. Tyrimo rezultatai statistiškai apdoroti, naudojant programinę priemonę *MS Excel*, programinę įrangą *SPSS for Windows*, *R* paketą (*R 2.11.1* programą).

Darbo mokslinis naujumas

Rengiant disertaciją, buvo gauti šie ekonomikos mokslui nauji rezultatai:

1. Atlikta teorinių šešėlinės ekonomikos ir jos vertinimo klausimų (šešėlinės ekonomikos koncepcijų, jos veiksmų ir priežasčių, kiekybinio vertinimo ir kt.) sisteminė analizė, išgrynintas ir argumentuotai pagrįstas šešėlinės ekonomikos turinys, patikslintas šešėlinės ekonomikos apibrėžimas. Moksliniu naujumu šešėlinės ekonomikos masto vertinimo problematikoje pasižymi autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija, kuri leidžia atsižvelgti į specifinę šalies ekonominę situaciją, specifinę šalies mokesčių sistemos teisinę bazę, išskirtinį istoriškai susiformavusį šalies piliečių mentalitetą, taip pat pastebėti ir įvertinti šešėlinės ekonomikos priežasties-pasekmės ryšius. Disertacijoje autorė pagrindžia šešėlinės ekonomikos ir mokesčių atotrūkio vertinimo aspektų svarbą ir ypatingą dėmesį skiria šių aspektų sintezei.

2. Siūlomas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis atveria galimybes nuosekliai ir detalizuotai tirti šešėlinės ekonomikos komponentų (reiškinių) paplitimą ir oficialiai neapskaitytų pajamų dydį, nustatyti dėl jų susidariusių mokesčių atotrūkių įverčius, atkreipiant dėmesį į oficialiai neapskaitytų

pajamų susidarymą skirtingose ekonomikos ciklo stadijose dėl įvairių mokesčių slėpimo ir mokesčių vengimo.

3. Pagrįsti praktiniai pasiūlyto kompleksinio vertinimo modelio privalumai – galimybė išplėsti šešėlinės ekonomikos nuolatinę stebėseną, nustatant prioritetines šešėlinės ekonomikos sritis (reiškinius), kuriose oficialiai neapskaitytų pajamų dydis ir mokestinių prievolių nevykdymo lygis yra didžiausias.

Darbo rezultatų praktinė reikšmė

Disertacijoje pateikiamas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis patikrintas empiriniais tyrimais. Jų metu gauti rezultatai gali būti naudingi mokslininkams ir praktikams, nagrinėjantiems šalies ūkio tendencijas, sprendžiantiems strateginius šalies ekonominės ir socialinės politikos klausimus, vykdančiams šalies šešėlinės ekonomikos stebėseną. Šešėlinės ekonomikos tyrėjams pravers autorės sukurta originali šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija, parengti mokesčių atotrūkio skaičiavimo principai (taikytini vertinant skirtingų veiklos tipų ekonomikos subjektų oficialiai nedeklaruotus veiklos rezultatus ir mokesčių atotrūkius), kurie leidžia detalizuotai tirti šešėlinės ekonomikos reiškinius ir jų grupes.

Atlikto Lietuvos šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo rezultatai buvo panaudoti rengiant Konsoliduotą mokesčių mokėjimo užtikrinimo 2010 m. strategiją ir priemonių planą Valstybinėje mokesčių inspekcijoje prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos, tyrimo principai ir rezultatai buvo pristatyti Tarptautinio valiutos fondo atstovams per jų vizitus 2010 m. Lietuvoje.

Ginamieji teiginiai

1. Šešėlinė ekonomika negali būti tapatinama su visa ekonomine veikla, kurios rezultatai nėra įskaičiuoti į oficialiai apskaitomą bendrąjį vidaus produktą.

2. Siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija susieja du šios problematikos aspektus: moksliniuose darbuose nagrinėjamo šešėlinės ekonomikos masto rodiklio (santykinės dalies nuo BVP) nustatymo ir taikomuosiuose tyrimuose nagrinėjamo dėl šešėlinės ekonomikos susidarancio mokesčių atotrūkio (į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokestinių pajamų) įvertinimo.

3. Siūlomas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis leidžia nustatyti dėl kiekvieno tiriamo šešėlinės ekonomikos reiškinių oficialiai neapskaitytų pajamų dydį ir mokesčių atotrūkį.

Darbo rezultatų apibavimas

Autorės disertacijos tema yra išspausdinti 9 moksliniai straipsniai: iš jų 1 – mokslo leidinyje, įtraukta į ISI Web of Science duomenų bazę, 3 – mokslo leidiniuose, referuojamuose duomenų bazėje Index Copernicus; 2 – recenzuojamuose periodiniuose mokslo leidiniuose.

Atliktų tyrimų rezultatai buvo paskelbti septyniose mokslinėse konferencijose:

- Tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Verslas ir vadyba’2010“ Vilniuje;
- Jaunųjų mokslininkų konferencijoje „Lietuva be mokslo – Lietuva be ateities“ 2009 m. ir 2010 m. Vilniuje;
- Respublikinėse mokslinėse konferencijose „Verslas, vadyba ir studijos“ 2008 m. ir 2009 m. Vilniuje;
- Ernesto Galvanausko tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos“ 2008 m. Šiauliuose;
- Respublikinėje doktorantų ir magistrantų mokslinėje konferencijoje „Lietuvos ūkis ES erdvėje: procesai ir tendencijos“ 2009 m. Kaune.

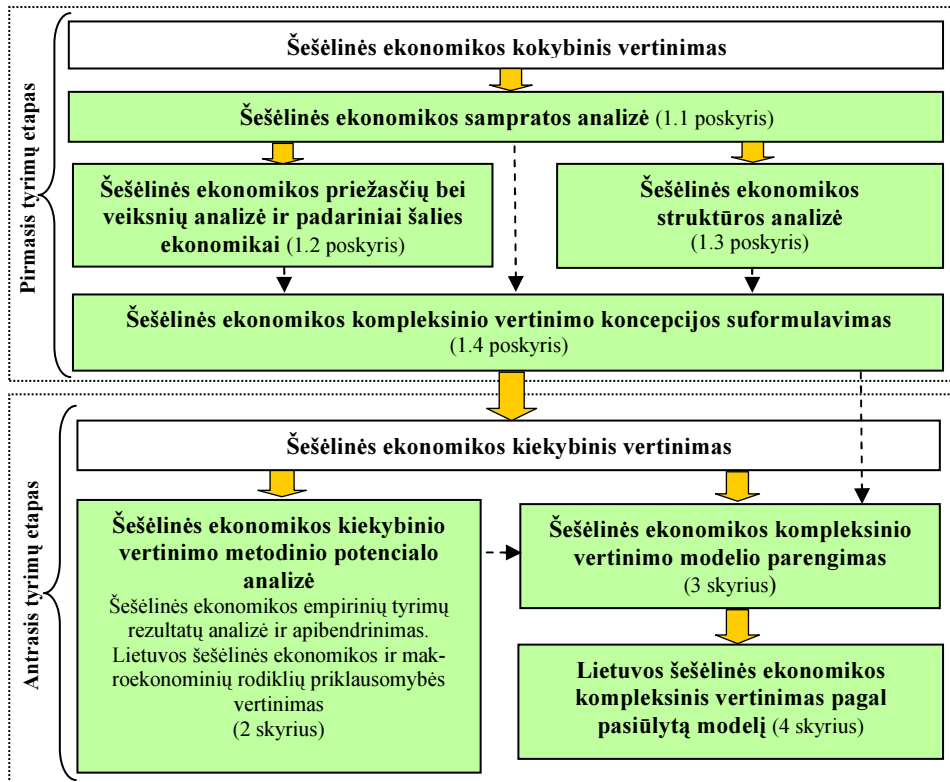
Autorė disertacijos tema skaitė pranešimus moksliniuose seminaruose.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, keturi skyriai ir rezultatų apibendrinimas, literatūros šaltinių sąrašas ir priedai.

Šešėlinės ekonomikos kaip sudėtingos įvairių reiškinių visumos vertinimą sudaro mokslinio tyrimo kokybinis ir kiekybinis etapai (1 paveikslas). Kokybinio tyrimo metu formuojamas metodologinis tyrimo pamatas – apibendrinami moksliniai faktai, atskleidžiami jų ryšiai, sintezuojama ir apibendrinama sukaupta empirinė medžiaga. Disertacijos pirmame skyriuje pateikiama mokslinio potencialo analizė šešėlinės ekonomikos konceptualizavimo klausimais (1.1 poskyris), pristatomi apibendrinti šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksmų tyrimų rezultatai (1.2 poskyris), atlikta šešėlinės ekonomikos struktūros analizė, pateikiamos autorės parengtos metodinės šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo rekomendacijos ir pagal jas sudaryta Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija (1.3 poskyris) bei autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija (1.4 poskyris). Tai sudaro pirmąjį disertacijos tyrimų etapą. Kiekybiniam šešėlinės ekonomikos vertinimui skirtas antrasis disertacijoje pateiktų tyrimų etapas. Į jį įtraukta šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinio potencialo analizė (2 skyrius), šešėlinės ekonomikos komp-

leksinio vertinimo modelio sukūrimas (3 skyrius) bei praktinis šio modelio taikymas atliekant empirinį Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimą (4 skyrius).

1 pav. Disertacijoje atliktų tyrimų loginė schema

Fig. 1. The logical scheme of the researches performed in the Dissertation

Moksliniuose darbuose išdėstytiems kai kuriems teoriniams teiginiams pagrįsti autorė disertacijoje pateikia savo atliktų empirinių Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimų rezultatus, o pasiūlytam šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modeliui aprobuoti atlieka išsamų empirinį tyrimą, kurio rezultatai parodė šio modelio tinkamumą šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo problemai spręsti.

Pažymėtina, kad tokia nuosekli tyrimų seka autorei leidžia visapusiškai išnagrinėti šešėlinės ekonomikos esmę, suformuoti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepciją ir modelį, kuris apima šalies šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklių nustatymą pagal detalizuoto šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo, nedeklaruotų pajamų masto ir mokesčių atotrūkių rodiklių kiekybinio vertinimo principus. Šių tyrimų rezultatai empiriniu lygmeniu gali būti naudojami formuojant šalies ekonominę politiką šešėlinės ekono-

mikos prevencijos kontekste, siekiant mažinti šešėlinės ekonomikos plėtrą lemiančių ekonominių ir socialinių veiksnių poveikį, teisės aktų spragoms panaikinti, mokesčių sistemai tobulinti. Empiriniu lygmeniu pagrindinis tyrimų uždavinys – įvertinti Lietuvos šešėlinės ekonomikos mastą ir dėl jos susidariusį mokesčių atotrūkį. Kitais empiriniais tyrimais šios disertacijos autorė siekia nustatyti Lietuvos šešėlinės ekonomikos priežastis ir veiksnius, numatyti būdus Lietuvos šešėlinei ekonomikai mažinti, apibrėžti atliktų tyrimų rezultatų praktinio taikymo sritis ir tolesnių tyrimų kryptis.

Darbo apimtis yra 174 puslapiai, neskaičiuojant priedų, tekste panaudota 32 numeruotos formulės, 27 paveikslai ir 14 lentelių. Rengdama disertaciją, autorė naudojo 268 literatūros šaltinius.

Darbo ribojimai

Šioje disertacijoje nagrinėjamai problemai įvardyti vartojamas terminas „šešėlinė ekonomika“, nes jis dažniausiai vartojamas ir mokslinėje literatūroje, ir taikomuosiuose tyrimuose. Darbe autorė atsiriboja nuo kitų terminų („juodoji ekonomika“, „oficialiai neapskaityta ekonomika“ ir pan.), nes jų konceptai yra skirtingi, todėl negali būti tapatinami ir vartojami kaip sinonimai. Disertacijoje įvairūs terminai yra minimi tik pirmame skyriuje, analogijos principu atliekant kritinę koncepcijų analizę ir siekiant išryškinti konceptų skirtumus.

Šešėlinė ekonomika gali būti nagrinėjama įvairiais aspektais. Darbe pateikta kai kurių šešėlinės ekonomikos teorinių aspektų analizė nėra empiriškai išplėtotą, kadangi tam reikalingi atskiri itin didelių darbo sąnaudų reikalaujantys tyrimai. Darbe pateiktas platus ir išsamus empirinis šešėlinės ekonomikos masto tyrimas, kuris yra būtinas disertacijos tikslui pasiekti. Dėl disertacijos apimties ribojimų nebuvo galima išnagrinėti šešėlinės ekonomikos poveikio socialinei sričiai, nes šešėlinės ekonomikos reiškiniai atsiskleidžia socialiniuose santykiuose, lobistinėje veikloje, gali peraugti į kriminalinius nusikaltimus. Socialinis aspektas yra paliestas pirmame disertacijos skyriuje, nagrinėjant šešėlinės ekonomikos priežastis ir padarinius nacionalinei ekonomikai.

Literatūroje pažymima (OECD 2002), kad įvairių sričių tyrėjų skirtingi požiūriai ir nevienodi kiekybinio šešėlinės ekonomikos vertinimo tikslai dėl tyrimo objekto daugialypumo verčia rinktis skirtingą metodiką. Šiame darbe autorė apsiriboja šešėlinės ekonomikos tyrimo mokesčių prievolių nevykdymo (mokesčių vengimo ir mokesčių slėpimo) aspektu. Todėl disertacijoje nėra atliekama oficialiai neapskaityto bendrojo vidaus produkto (BVP), kurį skaičiuoja šalies statistikos tarnybos, skaičiavimo metodikos analizė, nes ji apima šalies ekonomikos pajamų ir išlaidų srautų vertinimą makroekonominiu lygiu, lyginant skirtingais BVP skaičiavimo metodais (gamybos, pridėtinų verčių sumavimo, pa-

jamų, išlaidų) gautus rezultatus. Tokia analizė išplėstų tyrimą keliais aspektais, tačiau ribotų galimybes nuodugniai išnagrinėti šešėlinės ekonomikos struktūrą mokestinių prievolių nevykdymo aspektu ir kompleksiskai įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą. Šiame darbe šešėlinės ekonomikos vertinimas „kompleksiškai“ reiškia ne kuo didesni įvairių tyrimo aspektų įtraukimą, o išsamesnę šešėlinės ekonomikos struktūros analizę, t. y. tiriant kiekvieno komponento ar jų grupės (šešėlinės ekonomikos reiškinių) paplitimą ir mastą bei sujungiant rezultatus, kad būtų įvertinta bendra dėl šių reiškinių atsiradusi šešėlinės ekonomikos dalis.

Mokesčių atotrūkis apibrėžiamas kaip negautų mokesčių suma, susidaranti dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių ir dėl mokesčių mokėtojų klaidų (skaičiuojant ir deklaruojant mokėtinus mokesčius). Disertacijos autorė vertina tik šešėlinės ekonomikos reiškinius, kurie lemia mokesčių atotrūkį.

Šešėlinės ekonomikos reiškinius pagal jų įtaką šalies konsoliduotajam biudžetui sąlyginai galima skirstyti į dvi grupes: reiškinius, dėl kurių į šalies konsoliduotąjį biudžetą neįplaukia mokestinės pajamos, ir reiškinius, dėl kurių iš šalies konsoliduotojo biudžeto išgrobstomos išmokos. Antrajai grupei priskirtini šie reiškiniai: nedarbo draudimo išmokų grobstymas (kai neoficialiai dirbantys asmenys yra įsiregistravę darbo biržoje ir gauna minėtas išmokas), oficialiai užimtųjų fizinių asmenų fiktyvus nedarbingumas (neteisėtai gaunant nedarbingumo išmokas) ir pan. Disertacijoje yra nagrinėjamas tik pirmasis aspektas – šešėlinė ekonomika tirama į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokestinių pajamų aspektu.

Disertacijoje pateiktas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis aprobuotas atliekant empirinį Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimą. Šis modelis gali būti taikomas kitų šalių šešėlinei ekonomikai tirti. Darbe nėra empiriškai nagrinėjama kitų šalių šešėlinė ekonomika, nes dėl šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio specifikos tokiam tyrimui reikia itin didelių darbo išteklių, o pats modelis, kaip ne kartą autorė pabrėžia savo darbe, yra skirtas šalies šešėlinės ekonomikos įvertinimui, o ne kelių šalių šešėlinės ekonomikos lyginamajam tyrimui. Dėl tyrimo apimties minėto modelio taikymas vienu metu keliose šalyse laikytinas savarankiškais empiriniais tyrimais.

Šešėlinės ekonomikos masto tendencijoms, atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių dėsningumams ir jų priklausomybei nuo kitų ekonomikos reiškinių (pavyzdžiui, korupcijos, mokestinės moralės suvokimo ir pan.) nustatyti reikalingi ilgalaikiai detalūs šešėlinės ekonomikos, jos struktūrinių dalių tyrimai ir dinamikos stebėjimai. Kadangi Lietuvoje iki šiol periodiškai detalizuoti šešėlinės ekonomikos tyrimai nevykdomi, todėl nėra galimybių, remiantis disertacijoje pateikto tyrimo rezultatais, nustatyti įvairių reiškinių dėsningumų, pakankamai tiksliai kiekybiškai įvertinti jų priežastinių ryšių.

1

Šešėlinės ekonomikos sampratos, struktūros, priežasčių ir veiksmų analizė bei siūloma kompleksinio vertinimo koncepcija

Nepaisant XX a. paskutinius du dešimtmečius mokslinėje literatūroje trukusios diskusijos šešėlinės ekonomikos konceptualizavimo klausimais, iki šiol nėra išsikritalizavusios bendros šešėlinės ekonomikos sampratos.

Šiame disertacijos skyriuje autorė atskleidžia šešėlinės ekonomikos esmę, atlieka analogijos principu kritinę įvairių koncepcijų analizę. Literatūroje dažniausiai vartojami du šio ekonomikos reiškinių terminai – „šešėlinė ekonomika“ ir „oficialiai neapskaityta ekonomika“, kurie neretai nepamatuotai yra laikomi sinonimais. Be jų, autoriui pavyko mokslinėje literatūroje rasti daugiau kaip dešimt skirtingų terminų (analizuojant koncepcijas, vartojami tokie terminai, kurie pateikiami nagrinėjamuose moksliniuose šaltiniuose). Atlikusi kritinę koncepcijų analizę, autorė nustatė, kad terminas „šešėlinė ekonomika“ labiausiai atitinka disertacijos tyrimo objektą. Taip pat šiame skyriuje atlikta sisteminė esamo mokslinio potencialo analizė šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksmų, jos struktūros tyrimų tematika.

Skyriaus pabaigoje pateikiama autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija, kuri sujungia šešėlinės ekonomikos masto ir mokestinių prievolių nevykdymo aspektus. Jos pagrindu tolesniuose disertacijos skyriuose pristatomas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis.

Šio skyriaus tematika paskelbti penki autorės straipsniai (Krumplytė 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2009d).

1.1. Šešėlinė ekonomika versus oficialiai neapskaityta ekonomika

Dėl šešėlinės ekonomikos sampratos turinio užsienio literatūroje moksliniu lygiu diskutuota daugiau kaip 20 metų. Kai kurie autoriai (Anderberg 2003; Asatiani, Walewski 2004; Bajada 2002) šešėlinei ekonomikai priskiria visas per metus sukurtas prekes ir suteiktas paslaugas, kurios dėl įvairių priežasčių nebuvo įtrauktos skaičiuojant BVP.

Terminas „šešėlinė ekonomika“ literatūroje pirmą kartą paminėtas vokiečių kalba (*Schattenwirtschaft*), vėliau pradėti vartoti kiti terminai¹. J. B. Rosser (2006) teigimu, pirmiausia atsirado sąvokos „juodoji ekonomika“ ir „juodasis darbas“, kuris minimas 1970 m. literatūroje italų kalba (*nero lavoro*) ir vokiečių kalba (*Schwarzarbeit*).

Šešėlinė ekonomika dar vadinama oficialiai neapskaityta ekonomika (angl. *non-observed economy*), tačiau, kai kurių autorių (F. Schneider, E. L. Feige ir kitų) nuomone, šios sąvokos nėra tapačios: šešėlinė ekonomika siejama tik su neteisėta ūkio subjektų veikla, nesigilinant į jos ekonominę prasmę, o oficialiai neapskaityta ekonomika apima tik veiklas, kuriančias prekes bei paslaugas rinkai, ir nesiejama vien tik su įstatymų nesilaikymu (neprivalomi registruoti ūkio subjektai, netiriamos įmonės, ūkio subjektų šalutinės veiklos ir kita).

P. Gylio (2005) teigimu, literatūroje susiduriama su didele įvairove terminų, kurie dažniausiai netiesiogiai priskiriami neigiamiems ekonominės tikrovės aspektams, deja, daugeliu atvejų nepateikiant tinkamo tų terminų turinio.

A. Misiūno (1999) nuomone, šešėlinės ekonomikos turiniui nereikėtų priskirti *gamybos savam naudojimui – savęs aprūpinimo ekonomikos* rezultatų.

¹ Mokslinėje literatūroje šešėlinė ekonomika dar vadinama: pagrindine (angl. *underground*), neoficialiaja (angl. *unofficial, informal*), antrine (angl. *second*), grynųjų pinigų (angl. *cash*), paraleline (angl. *parallel*), neteisėtąja (angl. *illicit*), nelegaliaja (angl. *illegal*), nereguliariąja (angl. *irregular*), paslėptąja (angl. *hidden*), neapskaitytąja (angl. *unobserved* arba *non-observed*), neregistruotąja (angl. *unrecorded*), alternatyviaja (angl. *alternative*), slaptąja (angl. *subterranean, occult*) ir juodąja (angl. *black*).

Mokslinėse diskusijose būta daug painiavos ne tik dėl šešėlinės ekonomikos apibrėžimo ir jos klasifikacijos, bet ir dėl terminijos aspektų: sinonimais laikyti terminai „neapskaityta ekonomika“ ir „šešėlinė ekonomika“.

M. H. Fleming, J. Roman, G. Farrel (2000), išnagrinėję ekonomikos literatūroje aptinkamus šešėlinės ekonomikos apibrėžimus, pažymi, kad sąvokų įvairovė ir nevienodumas galėjo lemti skirtingi tyrimo tikslai (pavyzdžiui, siekiant nustatyti šešėlinės ekonomikos mastą arba išsiaiškinti dalyvavimo (perėjimo) į šešėlinę ekonomiką motyvus). Diskutuojant dėl šio reiškinio pavadinimo, buvo „pamesta“ paties reiškinio esmė, nes nebuvo siejamas jo pavadinimas su turiniu. Todėl vartojant daugybę terminų nebuvo suformuluotas bendras apibrėžimas ir nesutarta dėl paties reiškinio klasifikacijos bei komponentų.

F. Schneider (2006a, 2006c) teigimu, vienoje iš labiausiai priimtinių pagrindinės (šešėlinės) ekonomikos rūšių klasifikacijų išskiriamos legalios ir nelegalios ekonominės veiklos pasireiškimo formos (1.1 lentelė). Autorės nuomone, šešėlinės ekonominės veiklos pasireiškimo formų klasifikavimas į finansines ir nefinansines operacijas yra naudingas, tačiau tikslinga atskirti ekonomikos dalyvių veiksmus (pavyzdžiui, prekybą ir natūrinius mainus kontrabandinėmis prekėmis), kurie yra neteisėti (jais siekiama išvengti mokesčių), nuo kitų ekonomikos reiškinų (pavyzdžiui, savarankiško užimtumo ir talkininkavimo), kurių rezultatai, remiantis kai kurių šalių įstatymais, gali būti teisėti (įstatymais neuždrausti) ir neapmokestinami. Vadovaujantis statistiniu požiūriu, visais minėtais atvejais yra sukuriamas tam tikras produktas, kuris turi būti įskaičiuotas į BVP.

1.1 lentelė. Pagrindinės ekonominės veiklos rūšių klasifikavimas

Table 1.1. Classification of types of underground economic activities

Veiklos rūšys	Finansinės operacijos		Nefinansinės operacijos	
Nelegali veikla	Prekyba vogtomis prekėmis, narkotikų gamyba ir prekyba; prostitucija, azartiniai lošimai; kontrabanda, apgavystės ir t. t.		Natūriniai mainai narkotikais, vogtomis prekėmis, kontrabandinėmis prekėmis. Narkotikų gamyba ir auginimas narkotinių augalų savam naudojimui. Vagystės savam naudojimui.	
	Vengimas mokėti mokesčius	Teisėtas mokesčių sumos sumažinimas	Vengimas mokėti mokesčius	Teisėtas mokesčių sumos sumažinimas
Legaliai veikla	Nedeklaruojamos pajamos iš individualios veiklos, darbo užmokesčio pajamos, nedeklaruojamos kitos su darbo santykiais susijusios pajamos ir pajamos iš legalių prekių gamybos ir prekybos	Darbuotojų lengvatos, kitos lengvatos	Legalių prekių ir paslaugų mainai	Savarankiškas užimtumas ir talkininkavimas

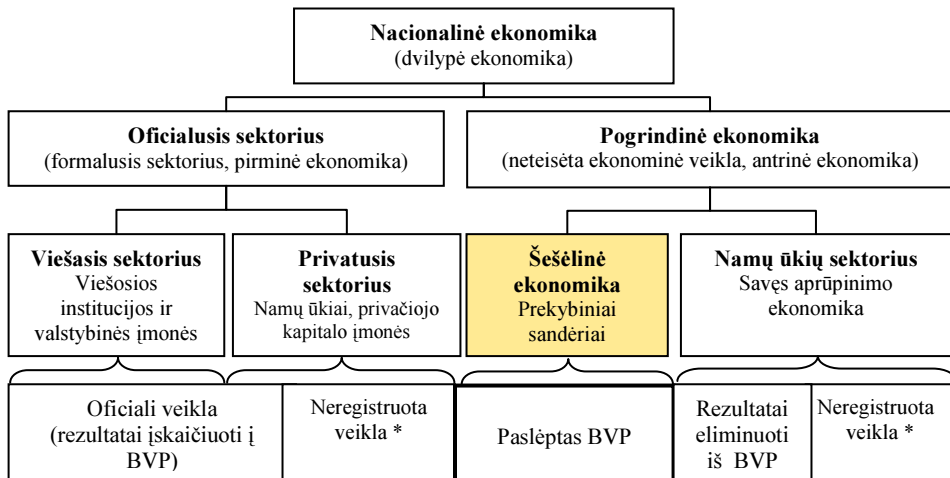
Šaltinis: F. Schneider (2006a; 2006b).

Autorės nuomone, veikla, kuri apima teisės aktais uždraustų prekių gamybą ir skirstymą (pavyzdžiui, narkotinių prekių gamyba ir prekyba), laikytina ne šešėline ekonomika, bet kriminaline veika. Visų įstatymais uždraustų prekių gamyba ir paslaugų teikimas, nepriklausomai nuo to, ar ji daroma per finansines ar nefinansines operacijas, priskirtina kriminalinei veikai.

Taip pat pažymėtina, kad šešėlinei ekonomikai nederėtų priskirti talkininkavimo (trumpalaikės nereguliaros vieno namų ūkio pagalbos kitam namų ūkiui), nes tai nėra įstatymams prieštaraujanti veikla. Antra vertus, tais atvejais, kai tariamoji talkininkavimo veikla kertasi su teisės aktų nuostatomis (trunka ilgiau nei numatyta maksimali jos trukmė, vyksta reguliariai ir atitinka darbo santykių esmę), ši veikla priskiriama šešėlinei ekonomikai ir laikoma nelegaliu darbu, nes pažeidžiami darbdavio ir darbuotojo santykius reglamentuojantys įstatymai.

J. B. Rosser (2006) pažymi, kad F. Schneider ir D. H. Enste (2002), kaip ir dauguma kitų šia tema rašusių mokslininkų, šešėlinei ekonomikai apibrėžti vartoję neįtikimai daug (per dešimt) terminų, jos turinį buvo linkę laikyti neskaidoma kategorija, kuriai priskirtina visa ekonominė veikla, kuri nėra žinoma valstybinėms institucijoms, todėl jos neparodo oficialioji BNP statistika.

F. Schneider ir D. H. Enste (2007) pateikia nacionalinės ekonomikos (ją pavadindami *dvilype (dualia) ekonomika*) klasifikaciją, kurioje pristatomos keturios subkategorijos (1.1 paveikslas). *Oficialiajam sektoriui* jie priskiria viešąjį sektorių bei privatųjį sektorių (teisėtą namų ūkių ir individualiųjų įmonių ekonominę veiklą, pastaroji nebūtų įtraukta į oficialią BNP statistiką, net jei tokios veiklos rezultatai būtų žinomi valstybinėms institucijoms).

* (rezultatai neįtraukti į BVP).

1.1 pav. Dvilypė ekonomika

Fig. 1.1. Dual economy

Šaltinis: F. Schneider (2002, 2006a), modifikuota autorės.

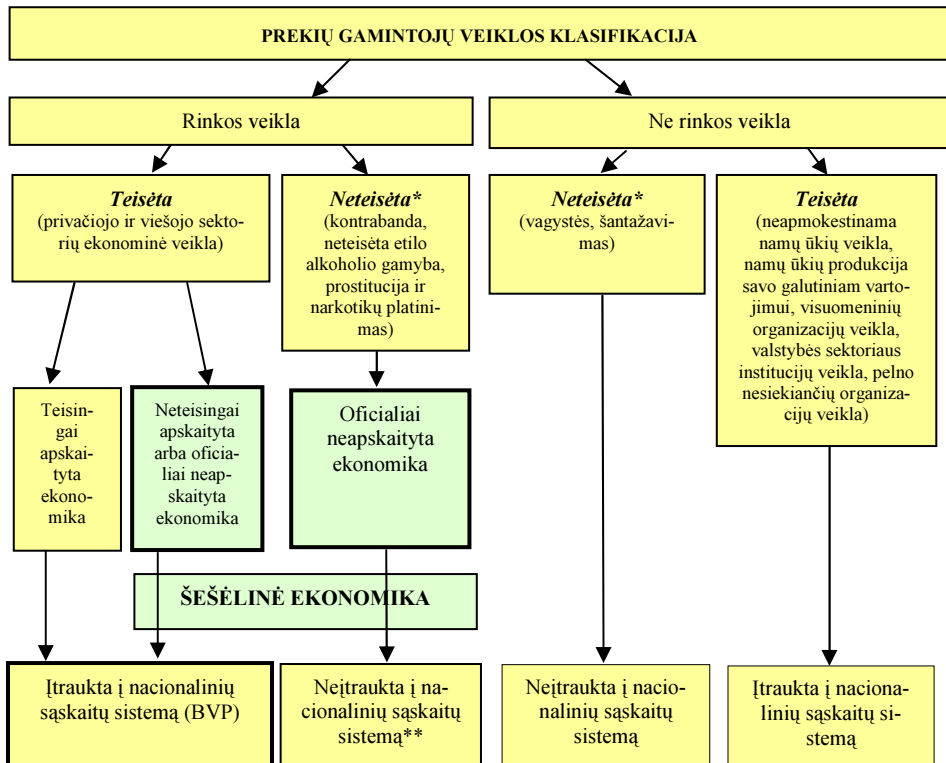
Neoficialiajam sektoriui (pogrindinei ekonomikai), šių autorių nuomone, priskirtina *šešėlinė ekonomika* ir *namų ūkių sektorius (savęs aprūpinimo ekonomika)*. Tai – visa privati ekonominė veikla, kurios mastas nežinomas, ir šios veiklos rezultatai nėra įskaičiuojami į BNP, nepaisant to, kad ji prisideda prie šalyje sukuriamos pridėtinės vertės.

J. B. Rosser (2006) pažymi, kad 1.1 paveiksle pateiktoje klasifikacijoje pogrindinė ekonomika, vadinama neoficialiuoju sektoriumi, yra perimta iš H. de Soto knygos „Kitas kelias“ (1989). J. B. Rosser teigimu, *pogrindinė ekonomika* apima rinkos veiklą, kurios mastas nėra žinomas valstybinėms institucijoms, bet yra toleruojama valdžios, nepaisant jų techninio neteisėtumo dėl mokesčių nemokėjimo. H. de Soto tai vertina kaip besivystančioje ekonomikoje paplitusį reiškinį: jis nagrinėja Peru *nereguliariąją ekonomiką* – valdžios institucijų netoleruojamą neteisėtą rinkos veiklą tik dėl mokesčių nemokėjimo. Galiausiai išskirtinas *kriminalinis sektorius*, kurio veikla iš prigimties yra neteisėta – nesvarbu, ar tokios veiklos mastas yra žinomas valstybinėms institucijoms, ar pagal tokios veiklos rezultatus yra sumokėti mokesčiai. Akivaizdu, kad socialiniai požiūriai ir politiniai metodai, mėginant apibrėžti šešėlinės ekonomikos turinį, yra labai skirtingi.

J. B. Rosser (2006) kritikuoja F. Schneider ir D. H. Enste ekonomikos klasifikaciją, pažymėdamas, kad ji iš dalies parodo tarptautinę biurokratinę Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) statistikų priimtą terminiją. Jo teigimu, gali būti siekiama kokio nors tikslo, tęsiant šį gausų įvairių terminų rinkinio vartojimą, tačiau daugiau kaip 20 metų trunkanti diskusija pasiektų mokslinės pažangos, jei būtų einama terminijos vienodinimo, o ne terminų įvairovės link. Be to, pasak J. B. Rosser (2002, 2006), nacionalinė ekonomika apima ne keturias subkategorijas, kurios neįskaičiuojamos į BNP, o tik tris, išskiriant: teisėtą ir apskaitytą veiklą (jos rezultatai įtraukti į BNP); teisėtą, bet nedeklaruotą veiklą, kuri yra toleruojama vyriausybei; teisėtą, bet nedeklaruotą veiklą, kurios vyriausybės netoleruoja, nes ši veikla yra savavališka ir ne-naudinga. Čia galima taikyti tarptautinės biurokratinės terminijos etiketę „*neapskaityta ekonomika*“, nes didelė dalis šios veiklos neprieštarauja įstatymams, o tai skiriasi nuo F. Schneider ir D. H. Enste „šešėlinės ekonomikos“ apibrėžimo.

Remiantis Europos sąskaitų sistema (ESS'95), nacionalinėse sąskaitose vartojamas terminas „*oficialiai neapskaityta ekonomika*“ apima visus oficialiais statistikos šaltiniais neaprepiamus, bet į BVP įskaičiuojamus sandorius (tarp jų – neregistruotų, statistinių ataskaitų neteikiančių ir ne visas statistines ataskaitas teikiančių ūkio subjektų, taip pat ir namų ūkių, veiklą). Tarptautiniams rodikliams palyginti ES šalių statistikos institucijos, vertindamos BVP, neįskaičiuoja nelegalių veiklos rūšių sukurtos pridėtinės vertės, tačiau tokie vertinimai atliekami, siekiant nustatyti galimą BVP apimtį (Juškienė, Markelevičius 2003).

J. B. Rosser (2006, 2007) teigimu, tai, kad biurokratai namų ūkio sektorių laiko „neoficialiuoju“, nėra gerai. Jo požiūriu, 1.1 paveiksle pateiktos vidurinės dvi kategorijos (privatusis sektorius ir šešėlinė ekonomika) turi būti sujungtos, ir ši darinį laikyti „pogrindine“, bet ne „neoficialiaja“ ir ne „nereguliariąja“ ekonomika, o „kriminaline“ – tiesiog „neteisėtąją“ ekonomika. J. B. Rosser pažymi, kad F. Schneider ir D. H. Enste net nepripažįsta šios terminijos, nepaisant to, kad tarptautinių organizacijų lygmeniu šiuo klausimu ilgai truko diskusija.

* Už neteisėtos veiklos vykdymą šalies teisės aktuose numatyta administracinė ir baudžiama atsakomybė. Kai kurios iš neteisėtų veiklų rūšių yra ne tik kriminalinio pobūdžio, bet tuo pat metu yra nusikaltimai finansų ir mokesčių sistemai. Pavyzdžiui, Lietuvoje kontrabandinių prekių ir neteisėtai pagaminto etilo alkoholio gamyba ir prekyba yra laikoma akcizo objektu, todėl, skaičiuojant mokesčių atotrūkį, šios veiklos rūšys turėtų būti įtraukiamos į tyrimo objektą.

** Remiantis Europos sąskaitų sistema, numatyta ateityje įtraukti į BVP skaičiavimus, atliekant tikslinius tyrimus netiesioginiais metodais.

1.2 pav. Ekonomikos struktūra pagal gamintojų veiklą

Fig. 1.2. The structure of economy in the light of producers' activities

Šaltinis: M. Solvinger (2006), modifikuota autorės.

1.2 paveiksle pateikiama viena iš daugelio mokslinėje literatūroje skelbtų šalies ekonomikos struktūros schemų, kuriose siekiama atskleisti oficialiosios ir šešėlinės ekonomikos sąveiką. Pažymėtina, kad ši klasifikacija tam tikrai daliai tyrėjų, nelygu kokie tyrimo tikslai, gali būti nepriimtina.

A. Misiūnas (1999) pažymi, kad literatūroje vartojami ekonominiai, juridiniai, sociologiniai ir kiti šio reiškinio apibrėžimo kriterijai, pagal kuriuos šešėlinė ekonomika rinkos ekonomikos ir pereinamojo laikotarpio ekonomikos sąlygomis yra ne tik daugmaž susijusios, bet ir skiriasi savo turiniu. Nepaisant to, esama vieno bendro požymio: sukurtas, bet neapskaičiuotas produktas. Tačiau čia vėlgi iškyla terminų „*neapskaičyta ekonomika*“ ir „*šešėlinė ekonomika*“ sutapatavimo problema. P. Gylys (2005), nagrinėdamas šešėlinės ekonomikos ir kitus šiam reiškiniai apibrėžti literatūroje aptinkamus terminus, pabrėžia, kad šešėlinei (pogrindinei) ekonomikai turi būti priskiriami tik ekonominiai reiškiniai, kurie rodo oficialiųjų valstybinių institucijų reikalavimų nesilaikymo aspektus. Tais atvejais, kai valstybiniu lygiu ekonominė veikla nėra aiškiai reguliuojama (griežtai reglamentuojama), pavyzdžiui, nevyriausybių organizacijų veikla, namų ūkių veikla, talkininkavimas, tokia veikla neturi būti priskirta šešėlinei (pogrindinei) ekonomikai, šios veiklos rezultatai netiesioginiais metodais yra įskaičiuojami į šalies BVP. Ekonominė veikla, kuri nėra oficialiai draudžiama ir nėra griežtai reglamentuojama, laikytina *nereguliuojamąja ekonomika*.

Apibendrinant *šešėlinės ekonomikos ir oficialiai neapskaičytos ekonomikos* koncepcijų analizę, pažymėtina, kad tiek moksliniu, tiek žinybinių organizacijų lygiu nėra bendros šešėlinės ekonomikos koncepcijos. Pastarųjų penkerių metų mokslinėje literatūroje pastebėta tam tikra pažanga šioje srityje – šešėlinė ekonomika vis rečiau tapatinama su oficialiai neapskaičyta ekonomika, taip pat tiriamajai problemai apibrėžti vis rečiau vartojamos kitos sąvokos.

Kad atsakytų į klausimą, kodėl įvairiuose šaltiniuose šešėlinė ekonomika ar kitais terminais įvardijamas analogiškas reiškinys apibrėžiamas gana skirtingai, autorė išskiria kelias galimas priežastis.

Pirma, terminų gausą šešėlinei ekonomikai apibrėžti galėjo lemti gana didelis šio reiškinio koncepcijų skaičius. Tikėtina, kad įvairūs tyrėjai, pateikdami savo šešėlinės ekonomikos apibrėžimus, galbūt sąmoningai mėgino šį reiškinį „pervadinti“, nes pasiūlytasis apibrėžimas skyrėsi nuo esamų (terminų galėjo padaugėti ir dėl skirtingo jų vertimo į kitas kalbas).

Remiantis analogijos principu atlikta koncepcijų analizė, galima teigti, kad tiriamojo reiškinio koncepcija formavosi keliais etapais. Iš pradžių tyrimo objektui siekta priskirti visus į oficialiai apskaičytą BVP neįtrauktus ekonominės veiklos rezultatus; vėliau – koncepciją „išgryninti“, joje paliekant tik tuos ekonominės veiklos rezultatus, kuriuose dalyvauja „neoficialūs“ pinigai. Tai yra iš prigimties teisėta (įstatymais neuždrausta) ekonominė veikla, tačiau vykdoma pa-

žeidžiant teisės aktus, ir įstatymais uždrausta veikla, iš kurios jos vykdytojai gauna pajamas. Dar tolesniame etape šešėlinės ekonomikos koncepcija buvo patikslinta, atsisakant įstatymais uždraustos veiklos, pastarąją priskiriant *juodajai rinkai* arba *kriminaliniam sektoriui*.

Antra, šešėlinę ekonomiką kaip tarpdisciplininį tyrimo objektą įvairių mokslo krypčių (sociologijos, psichologijos, teisės, politikos mokslų) tyrėjai gali nagrinėti skirtingais aspektais, nesigilindami į paties reiškinių struktūrą ir turinį, ir šitaip pamažu „pamesti“ tikslų apibrėžimą. Taigi kai kuriuose tyrimuose pateikta šešėlinės ekonomikos koncepcija priklauso nuo tyrėjo pasirinkto tyrimo aspekto ir jo tikslų. Pavyzdžiui, statistikai į tyrimo objektą (jie vartoja sąvoką „oficialiai neapskaityta ekonomika“)² siekia „sutalpinti“ visus veiklos, kurios metu sukuriama pridėtinė vertė, aspektus, kurie nebuvo įtraukti į BVP skaičiavimus pagal ekonomikos subjektų pateiktas statistines ataskaitas, t. y. vertina „statistinį šešėlį“ ir „ekonominį šešėlį“. Teisininko požiūriu, derėtų įvertinti visa, kas daroma, kai siekiama gauti finansinės ir nefinansinės naudos nesilaikant teisės aktų nuostatų, o tai apima ir mokesčių vengimą vykdant teisėtą ekonominę veiklą, ir įstatymais uždraustą (kriminalinę) veiklą.

Autorės nuomone, ekonomistas, kad apibūdintų šešėlinę ekonomiką, jai turėtų priskirti tik reguliuojamos ir tiesiogiai oficialiai apskaitytinus ekonomikos veiklos rezultatus, kurie iš tikrųjų tiesiogiai nėra apskaitomi todėl, kad oficialiai nedeklaruojami ir slepiami. Šešėlinės ekonomikos tyrėjo neturėtų dominti nereguliuojama ekonominė veikla, nes nors ir įmanoma jos rezultatus apskaičiuoti ir įvertinti, bet ji vykdoma nenusižengiant teisės aktų reikalavimams. Todėl šešėlinei ekonomikai nepriskirtina teisėta ne rinkos veikla, kurios rezultatai neapmokestinami ir nėra tiesiogiai oficialiai apskaitomi (netiesiogiai jie yra įskaičiuojami į BVP). Taip pat šešėlinei ekonomikai nepriskirtina kriminalinė veika (pavyzdžiui, vagystės, plėšikavimas ir pan.), nes ji neturi ekonominio turinio, nepaisant to, kad mainuose disponuojama pinigais ir materialiomis vertybėmis (kai kurių nelegalios veiklos rūšių rezultatus numatyta įskaičiuoti į BVP). Remdamasi šiais argumentais ir atlikta mokslinės literatūros analize, autorė suformuluoja patikslintą šešėlinės ekonomikos apibrėžimą: „*Šešėlinė ekonomika – rinkos veikla (apimanti gamybinius, paskirstymo, finansinius ir kapitalo sandorius), apie kurią valstybės institucijos neturi reikalingos informacijos, nes rinkos dalyviai, vykdydami ekonominę veiklą, kuri šalies teisės aktais yra reguliuojama ir griežtai reglamentuojama, vengia mokėti mokesčius.*“ Tai jie daro, nesilaikydami teisės aktų reikalavimų ir apribojimų, nepateikdami duomenų valstybės institucijoms arba deklaruodami neteisingus duomenis bei kitais neteisėtais būdais siekdami nuslėpti ir (arba) išvengti mokesčių. Pažymėtina, kad šis šešėli-

² Remiantis Europos sąskaitų sistema ir EBPO vadovu „Neapskaitomos ekonomikos vertinimai“.

nės ekonomikos apibrėžimas neapima nereguliuojamosios ekonomikos, teisėtos ne rinkos veiklos (ją oficialiai apskaito šalies statistikos tarnybos, atlikdamos tikslinius tyrimus), taip pat kriminalinės veikos.

1.2 lentelė. Konceptų „šešėlinė ekonomika“ ir „oficialiai neapskaityta ekonomika“ palyginimas ir sąsajos su oficialiai apskaitomu BVP

Table 1.2. Comparison of the concepts *shadow economy* and *non-observed economy* and correlation with the officially reported GDP

Aspektai	Šešėlinė ekonomika (disertacijos mokslinio tyrimo objektas)	ES statistikos tarnybų terminai	
		Oficialiai neapskaityta ekonomika	Oficialiai apskaitomas BVP* (vertinant pagal gamybos metodą)
Pagal gamybos ciklo stadijas:			
Gamybos sandoriai	Apima	Apima	Apima
Paskirstymo sandoriai	Apima	Neapima	Neapima
Finansiniai sandoriai	Apima	Neapima	Neapima
Kapitalo sandoriai	Apima	Neapima	Neapima
Pagal gamintojų veiklos sritis:			
Rinkos veikla	Apima	Apima	Apima
Ne rinkos veikla	Neapima	Apima	Apima
Pagal veiklos teisėtumą ir veiklos sritis:			
Teisėta rinkos veikla	Apima visas oficialiai neapskaitytas ekonominės veiklos pajamas, kurios nedeclaruojamos vengiant mokesčių (įskaitant fiktyvių sandorių vertinimą).	Apima tik <i>gamybos sandorių</i> oficialiai neapskaitytos pridėtinės vertės vertinimą. Fiktyvūs sandoriai iš dalies eliminuojami koreguojant pardavimų pajamas ir sąnaudas.	Apima tik <i>gamybos sandorių</i> oficialiai apskaitomos pridėtinės vertės vertinimą. Nėra nustatomi fiktyvūs sandoriai.
Teisėta ne rinkos veikla**	Neapima	Apima	Apima (į BVP įskaičiuojama remiantis administraciniais šaltiniais ir atliekant galutinio vartojimo vertinimus)
Neteisėta rinkos veikla***	Apima iš dalies (tas veiklos rūšis, kurios yra apmokestinamos)	Apima	Neapima
Neteisėta ne rinkos veikla****	Neapima	Neapima	Neapima

* Apskaičiuotas pagal ekonomikos subjektų pateiktas statistines ataskaitas.

** Namų ūkių veikla (gamyba savam vartojimui, natūriniai prekių mainai), ne pelno organizacijų veikla, valstybinių institucijų veikla ir kt.

*** Kontrabanda, neteisėta alkoholinių gėrimų gamyba, neteisėta tabako gaminių apyvarta, narkotikų platinimas, prostitucija ir kt.

**** Vagystės, šantažavimas ir kt.

Sudaryta autorės.

Pasiūlytam apibrėžimui pagrįsti autorė pateikia kelis argumentus.

Pirma, ekonominė veikla, kuri nėra griežtai reglamentuojama ir reguliuojama (pvz., namų ūkių veikla), negali būti laikoma neteisėta, šešėline ar pogrindine, nes šiuo atveju nėra aiškiai apibrėžta, kas yra teisėta, todėl ir negalima nustatyti, kas yra neteisėta. Tokios veiklos rezultatai priskirtini *nereguliuojamai ekonomikai* (teisėtai ne rinkos veiklai) ir yra netiesiogiai apskaitomi, nors ir oficialiai nereikalaujama teikti statistines ataskaitas. ES šalių statistikos tarnybos teisėtos ne rinkos veiklos, kurios metu sukuriama pridėtinė vertė, rezultatus įskaičiuoja į BVP.

Antra, *šešėlinė ekonomika* ir *oficialiai neapskaityta ekonomika* tam tikrais aspektais „persidengia“, tačiau šios sąvokos nėra tapačios: pirmosios rezultatai nėra tiesiogiai apskaitomi, nes jie slepiami (vengiant mokesčių), o antrosios rezultatai apima ne visus sandorius, kurie įtraukiami į šešėlinės ekonomikos apibrėžimą, tačiau, kaip jau minėta, apima teisėtos ne rinkos veiklos rezultatų vertinimą (1.2 lentelė).

Trečia, į tyrimo objektą netikslinga įtraukti tų ekonominės veiklos rūšių, kurios tiriamoje šalyje yra neteisėtos ir nėra mokesčių objektas (pvz., prostitucija, narkotikų platinimas – už šios veiklos vykdymą Lietuvos teisės aktuose numatyta administracinė ir (arba) baudžiamoji atsakomybė). Kita vertus, tam tikra neteisėta veikla, kai ja siekiama išvengti mokesčių (pvz., kontrabanda, nelegali akcizinių prekių gamyba ir apyvarta), turėtų būti priskirta šešėlinei ekonomikai, nes tai yra laikoma akcizo objektu (skaičiuojant negautas mokesčines pajamas, šitai tampa tyrimo objekto dalimi). ES šalių statistikos tarnybos yra numačiusios į BVP įskaičiuoti kai kurių nelegalios veiklos rūšių rezultatus.

Patikslinto šešėlinės ekonomikos apibrėžimo suformulavimas sudaro galimybes kompleksiniu požiūriu išplėsti šešėlinės ekonomikos tyrimą – ją vertinti ne tik kaip į BVP neįskaičiuotą ekonominės veiklos rezultatų dalį (šešėlinės ekonomikos mastą), bet kartu vertinti ir į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokesčių sumą (mokesčių atotrūkį).

Pateiktas patikslintas šešėlinės ekonomikos apibrėžimas yra šios disertacijos mokslinio tyrimo objektas.

1.2. Šešėlinės ekonomikos priežasčių bei veiksmų analizė ir pasekmės nacionalinei ekonomikai

Šiame poskyryje disertacijos autorė pateikia sistemingą mokslinių tyrimų šešėlinės ekonomikos priežasčių bei veiksmų tematika analizę ir atskleidžia šešėlinės ekonomikos padarinius nacionalinei ekonomikai. *Priežastis* suprantama kaip reiškinys, kuris lemia kito reiškinio (šešėlinės ekonomikos) atsiradimą. *Veiksny*s traktuojamas kaip veiksmas, priemonė ar aplinkybė (pvz., mokesčių tarifų padi-

dinimas), dėl kurių įvyksta žymūs šešėlinės ekonomikos masto pokyčiai. Priežastį pašalinti ar sumažinti jos poveikį praktiškai gana sudėtinga, dažniausiai tai yra per ilgą laiką susiformavęs reiškinys. Veiksnių išskirtinumas tas, kad gerojai lengviau pašalinti ar sumažinti jo poveikį. Dažnai jo atsiradimą paskatina tam tikri sprendimai, veiksmai, laikino pobūdžio aplinkybės ir pan.

1.2.1. Šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių analizė

Šešėlinės ekonomikos vystymąsi ir nevienodą jos mastą įvairiose šalyse lėmė daugelis priežasčių, kurių poveikis šešėlinei ekonomikai vertinamas nevienareikšmiškai. Literatūroje pateikiama daug skirtingų priežasčių, dėl kurių atsirado šešėlinė ekonomika, kokie veiksniai prisidėjo prie jos plėtros. Vieni autoriai (Brooks 2001; Williams, Windebank 1998, 2002; Portes, Haller 2003) iškelia ekonomines priežastis, kiti (Torgler 2003a, 2003b, 2004; Alm, Torgler 2006; Frey, Torgler, 2007; Williams 2004b; Šinkūnienė 2009) akcentuoja mokesstinės moralės (visumos psichologinių-socialinių ir kultūrinių ypatumų, lemiančių ekonomikos dalyvių elgseną) svarbą šešėlinės ekonomikos mastui. Dažniausiai cituojamos ir svarbiausiomis laikomos šios šešėlinės ekonomikos priežastys:

- tiesioginių ir netiesioginių mokesčių ir privalomojo socialinio draudimo įmokų našta,
- per griežtas (arba nepakankamas) teisinis ir administracinis reguliavimas, ypač darbo rinkoje,
- silpna valdžia ir aukštas korupcijos lygis valstybiniame sektoriuje,
- ilgalaikis piliečių dorovės ir lojalumo viešosioms institucijoms mažėjimas, susijęs su mokesstinės moralės kritimu,
- pajamų nelygybė (aukštas skurdo lygis),
- teisės aktų spragos, mokesčių administravimo sistemos trūkumai,
- šalies ekonominės politikos neracionalumas.

Nagrinėjant nelegalaus darbo ir pajamų mokesčio vengimo aspektus, dažniausiai minimi šie veiksniai³:

- legalių darbo santykių ribojimas, kuris skatina dirbti nelegaliai,
- skirtumas tarp darbo sąnaudų ir darbo užmokesčio – kuo didesnis šis skirtumas, tuo didesnės paskatos trauktis iš legalios veiklos ir pereiti į šešėlinę ekonomiką,

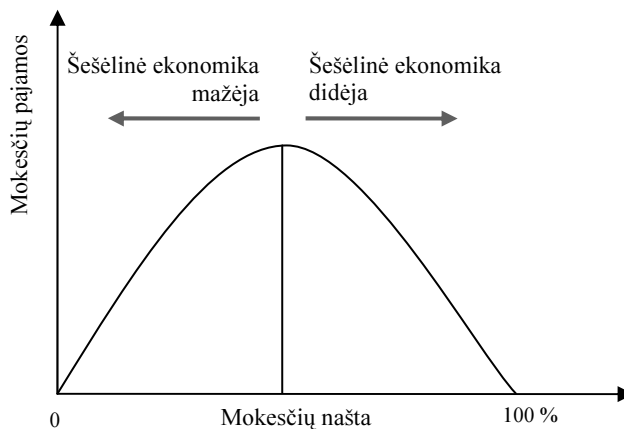
³ (Dallago 1990; Okunevičiūtė–Neverauskienė, Pocius 2001; Bouev 2002; Botero *et al.* 2004; Williams 2004a, 2004b, 2005c, 2006a, 2006b, 2008a, 2008b 2009a; Black Economy Goes... 2004; European Commission 2004, 2007; Daza 2005; Dell'Anno, Solomon 2006; Donnelly 2009; Di Porto 2009)

➤ nepakankamas valdžios dėmesys socialinei politikai arba neracionalus jos plėtojimas, neužtikrinant visuomenės gerovės, socialinio saugumo ir kitų šalies piliečių visaverčio visuomeninių poreikių tenkinimo lygio;

➤ (priverstinis) savaitinio darbo laiko trumpinimas, ankstesnis išėjimas į pensiją ir didėjantis nedarbo lygis.

Toliau autorė pateikia literatūros apie svarbiausias priežastis, darančias įtaką šešėlinei ekonomikai, analizę.

Remiantis šešėlinės ekonomikos prigimtimi (vengimu mokėti mokesčius), kelis dešimtmečius kaip viena svarbiausių šešėlinės ekonomikos formavimosi priežasčių buvo įvardijama *per didelė mokesčių našta*. M. E. Sharpe (2007a, 2007b) mokesčių naštos poveikį šešėlinės ekonomikos plėtrai aiškina remdamasis A. Laffer kreive (1.3 paveikslas). Pagal jo hipotezę, jei šalyje didinamas tam tikro mokesčio tarifas, siekiant žymiai padidinti šio mokesčio įplaukas, jos didėja tik iki tam tikro lygio. Kai tik mokesčio tarifas peržengia tam tikrą ribą, ekonomikos subjektai netenka paskatos dirbti (Gylis 2006a, 2006b). Tai lemia ekonomikos lėtėjimą bei mažina mokesčines pajamas. Antra vertus, mokesčių pajamų mažėjimas, padidinus mokesčių tarifus, rodo ne tik oficialiai apskaitytos ekonomikos lėtėjimą, bet kartu yra jos dalyvių nepasitenkinimo aukštais mokesčių tarifais pasekmė. Nepasitenkinimas mokesčių tarifų padidinimu pastūmėja ekonomikos dalyvius įsitraukti į šešėlinę ekonomiką ir išvengti mokesčių.

1.3 pav. A. Lafer kreivė ir šešėlinė ekonomika

Fig. 1.3. The Laffer curve and the shadow economy

Šaltinis: M. E. Sharpe (2007a).

A. Lafer kreivė iliustruoja, kad mokesčių įplaukų mažėjimas, didinant mokesčių tarifus, gali būti paaiškinamas oficialiai apskaitytos ekonomikos lėtėjimu ir šešėlinės ekonomikos plėtra. JAV atliktas tyrimas parodė, kad dėl ribinio mo-

kesčių tarifo pakėlimo vienu procentu šešėlinės ekonomika padidėjo 1,4 proc. (Cebula, 1997).

Kadangi mokesčių našta vertinama kaip mokesčių įplaukų ir BVP santykis, tam tikro mokesčio tarifo sumažinimas lems mažesnes mokesčių pajamas, tačiau mažai tikėtina, kad tai sutramdys šešėlinės ekonomikos mastą. Mokesčių tarifų sumažinimas gali paskatinti šešėlinės ekonomikos dalyvius pereiti į oficialiai apskaitomą ekonomiką tada, kai šešėlinės ekonomikos „naudos“ (ją galima vertinti nesumokėtų mokesčių suma) ir „kaštų“ (jie vertinami kaip nesumokėtų mokesčių, delspinigių ir baudų suma) santykis jiems taps nepriimtinas. Administracinės ir baudžiamosios atsakomybės (už mokesčių vengimą įvairiomis šešėlinės ekonomikos formomis), įvertintos pinigine išraiška, didėjimas, kai rizikos⁴, kad bus išaiškinti mokesčių vengimo atvejai, lygis aukštas, gali būti viena iš priežasčių atsisakyti veiklos šešėlinėje ekonomikoje.

F. Schneider ir kiti autoriai⁵, tyrinėję mokesčių naštos ir šešėlinės ekonomikos priežastingumą, pažymi, kad, nagrinėjant šešėlinės ekonomikos priežastis, reikia vertinti ne visą mokesčių našta, bet atskirai tiesioginių mokesčių (taip pat socialinio draudimo įmokų) ir netiesioginių mokesčių tarifus, jų poveikį ekonomikos dalyvių grupių elgsenos pokyčiams. Pavyzdžiui: tam tikroje šalyje skiriasi asmenų, gaunančių su darbo santykiais susijusias pajamas, ir asmenų, gaunančių autorinius atlyginimus, pajamų mokesčio tarifai; tam tikroms prekių grupėms nustatomi nevienodi pridėtinės vertės mokesčio tarifai ir t. t. Be to, tiesioginių mokesčių (pajamų mokesčio, pelno mokesčio) našta tiesiogiai „krivta“ ant asmens ar įmonės, nes mokesčio mokėjimo prievolė negali būti perduota kitiems ūkio subjektams, nors pati tiesioginio mokesčio našta arba dalis jos gali būti perkelta kitiems asmenimis (pvz., pelno mokesčio padidėjimą įmonės vadovai gali sąlyginai perkelti darbuotojams, mažindami jų darbo užmokestį, arba įmonės klientams – keldami prekių kainas). Netiesioginių mokesčių (kaip antai pridėtinės vertės mokesčio, akcizo) našta dažniausiai yra perkeliama įmonės klientams, įskaičiuojant į prekių kainas.

F. Schneider (2002b, 2004, 2005a, 2006, 2007) pagrindiniais mokesčių naštos elementais įvardija nuo darbo pajamų mokėtinus mokesčius (įskaitant socialinio draudimo įmokas). Nustatyta, kad kuo didesnis ikimokesčių darbo pajamų (bruto darbo užmokesčio) ir pomokesčių darbo pajamų (realiojo darbo užmokesčio) skirtumas (nuo darbo pajamų mokėtini mokesčiai ir socialinio

⁴ Ji vertintina šešėlinės ekonomikos dalyvių turima informacija apie mokesčių administravimo institucijų kontrolės mastą ir mokesčių kontrolės efektyvumą. Šešėlinės ekonomikos dalyvių nuomone, kai mokesčių kontrolė yra efektyvi ir plati, rizika, kad bus išaiškinti mokesčių vengimo atvejai, labai didelė.

⁵ J. J. Thomas (1992); O. Lippert ir M. Walker (1997); F. Schneider (1994, 1997, 1998, 2005a, 2006a, 2006b); S. Johnson, D. Kaufmann, ir P. Zoido-Lobaton (1998); V. Tanzi (1999); D. E. A. Giles (1999); A. Mummert ir F. Schneider (2001); D. E. A. Giles ir L. M. Tedds (2002), A. Dell'Anno (2003) ir kiti.

draudimo įmokos), tuo didesnis akstinas visiems ekonomikos dalyviams (darbdaviams ir darbuotojams) veikti šešėlinėje ekonomikoje. Kita vertus, šio skirtumo sumažinimas (mažinant pajamų mokesčio ir (arba) socialinio draudimo įmokų tarifus, įvedant lengvatas), nekeičiant kitų veiksmų (pvz., reguliavimo intensyvumo, mokesčių kontrolės ir pan.), nepaveiks šešėlinės ekonomikos masto, o tik jį stabilizuos ir neleis toliau plėstis.

Nors dedama nemažai pastangų pagrįsti didelę mokesčių naštos įtaką šešėlinės ekonomikos egzistavimui, kai kuriuose moksliniuose tyrimuose ir praktinio pobūdžio stebėjimuose kritikuojama susiformavusi nuomonė, kad mokesčių našta labai prisideda prie šešėlinės ekonomikos atsiradimo, nors ši priežastis ir nepaneigiama. Užsienio šalių praktika rodo, kad tos valstybės (Švedija, Danija, Suomija), kuriose didelė mokesčių našta – apie 52–55 proc., įtrauktos į pasaulyje pirmaujančiųjų dešimtuką, laikomos konkurencingiausiomis ir jose nėra išplitusi šešėlinė ekonomika. Stebima ir priešinga situacija: šalyse, kuriose mokesčių našta yra santykinai maža (iki 20 proc. BVP – Gruzijoje, Meksikoje), šešėlinė ekonomika sudaro daugiau nei 60 proc. BVP. Taigi nepaisant to, kad labai dideli mokesčių tarifai dažniausiai yra psichologiškai nepriimtini ir skatina verslininkus trauktis į šešėlinę ekonomiką, tačiau esama svarių įrodymų, kad ji formuojasi ir plinta ne vien dėl mokesčių (Kuodis 2007).

Dar viena itin svarbi šešėlinės ekonomikos priežastis – **reguliavimo intensyvumas**, kuris dažnai vertinamas skaičiumi įstatymų ir įvairių ekonominės veiklos taisyklių, kuriomis licencijuojama ūkinė veikla, įvedami darbo rinkos ribojimai ir pan. Tyrimais nustatyta, kad šalyse, kuriose ekonomika yra stipriau reguliuojama, šešėlinės ekonomikos mastas yra didesnis (Giles 1998; Johnson, Kaufmann, Shleifer 2006; Ram, Edwards, Gilman, Arrowsmith 2001). Be to, reguliavimas, reikalaujant įsigyti licencijas ūkinei veiklai, valdoma darbo rinka (nustatant savaitinio darbo laiko trukmę, užsieniečių įdarbinimo ribojimas), tam tikri prekybos suvaržymai didina darbo jėgos kaštus, mažina ekonomikos dalyvių laisvę ir priverčia tam tikrą dalį žmonių pereiti į šešėlinę ekonomiką. Darbdaviai, reaguodami į pakilusias kainas, perkelia jas darbuotojams arba mažina darbuotojų skaičių. Atleisti darbuotojai susiranda kitus pajamų šaltinius, išitraukdami į šešėlinę ekonomiką. Intensyvus ekonomikos reguliavimas taip pat gali paskatinti dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje ir darbdavius, jiems siekiant išvengti padidėjusių kaštų ir teisinių-administracinių ribojimų. Kai kurios šalys (pavyzdžiui, Prancūzija), įvesdamos darbo laiko ribojimus (sumažinant darbo valandų skaičių), siekė sušvelninti nedarbo lygį. Tokie veiksmai laikytini pagirtiniais, nes atveriamos įsidarbinimo galimybės didesniai asmenų skaičiui, tačiau tuo pat metu tokie ribojimai sudaro progą asmenims, kurie dirba trumpesnį darbo laiką, dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje.

Y. Eilat ir C. Zinnes (2000a, 2000b, 2002) pažymi, kad reguliavimo intensyvumo ir kitų veiksmų poveikį šešėlinės ekonomikos pokyčiams reikia tirti ne

statiniu, o dinaminiu požiūriu. Ekonomikos dalyvių judėjimas tarp šešėlinės ir oficialiosios ekonomikos patiria tam tikrus fiksuotus kaštus. Jie įvardijami kaip perėjimo į šešėlinę ekonomiką ir pasitraukimo iš jos „kliūtys“, kurioms būdingas histerezės⁶ reiškinys. Todėl netinkamas reguliavimo padidėjimas pastumia verslininkus į šešėlinę ekonomiką, o jo sumažinimas gali jų ir nepaskatinti grįžti į oficialią ekonomiką. Tokių „kliūčių“ (perėjimo į šešėlinę ekonomiką ir pasitraukimo iš jos) „aukštį“ iš dalies galima paaiškinti tam tikrais samprotavimais (pavyzdžiui, rinkos dalyviai nesitiki politinės sistemos kryptingumo), bet dažniausiai tai lemia viešojo politika (kaip antai mokesčio amnestijos egzistavimas).

S. Johnson, D. Kaufmann ir A. Shleifer (1997) empiriniais tyrimais įrodė, kad reguliavimo indeksui (jis vertinamas nuo 1 iki 5, kai 5 – aukščiausias reguliavimo lygis šalyje) padidėjus vienu punktu (*ceteris paribus*), šešėlinės ekonomikos (vertinant nuo BVP, tenkančio vienam gyventojui) mastas padidėja 8,1 procentinio punkto. Jie nustatė, kad su mokesčių našta susijęs reguliavimo intensyvumas yra pagrindinis veiksnys, „skatinantis“ įmones pereiti į šešėlinę ekonomiką, o ne apskritai visos ekonomikos reguliavimo (kuris dažniausiai nebūna priverstinis) mastas. Vėlesniuose tyrimuose (1999 m.) buvo patvirtinti panašūs ekonomikos reguliavimo intensyvumo ir šešėlinės ekonomikos priežastiniai ryšiai: tiriant 76 išvystytų, pereinamojo laikotarpio ir besivystančių šalių ekonomiką, nustatyta, kad reguliavimo indekso padidėjimas vienu punktu šešėlinę ekonomiką padidino 10 procentų. Šie rezultatai byloja, kad šalies valdžia turėtų mažinti ekonominio reguliavimo intensyvumą ar bent jau tobulinti esamas reguliavimo priemones (įstatymus, taisykles, reglamentus), užuot didinusi teisės aktų skaičių. Tačiau kai kurių šalių valdžia, mėgindama sumažinti šešėlinę ekonomiką, teikia pirmenybę pastarajai politikai (daugiau taisyklių ir įstatymų). Ji taip elgiasi dažniausiai todėl, kad padidintų biurokratų skaičių ir padeonstruotų „kovą už teisėtumą“, kuri gali būti naudinga tik biurokratiniam aparatui (tikintis perrinkimo į valdžią), tačiau nerodo mokesčių ir socialinės apsaugos sistemos reformų.

Šešėlinės ekonomikos priežasčių tyrimuose minimas ir „*mokestinės moralės*“⁷ terminas. Jis apibūdinamas kaip moralinių principų laikymasis, susidarant palankų požiūrį į mokesčių įstatymus. Mokestinė moralė siejama su šalies piliečių požiūriu į socialinę apsaugą, į visuomeninių poreikių tenkinimo lygį, kilmą, sveikatos apsaugos kokybę bei bendru požiūriu į šalies socialinę politiką pagal tai, kokia šalies biudžeto pajamų dalis skiriama šiai sričiai. B. Torgler

⁶ Histerezė (graikiškai „*hysteresis*“ – trūkumas, stoka; atsilikimas) čia suprantama kaip pasėkmės atsilikimas nuo ją sukėlusios priežasties, ankstesnių sąlygų vėlesnis veikimas.

⁷ Kitiuose šaltiniuose dar vadinamas „mokesčių mokėtojo etika“, šį terminą apibrėžiant kaip „gyventojų (mokesčių mokėtojų) pagrindinės elgesio norma santykiuose su vyriausybe“ (Song ir Yarbrough 2004).

(2003a, 2003b, 2004) pastebi, kad mokestinės moralės klausimas daugelyje XX a. paskutinį dešimtmetį atliktų empirinių šešėlinės ekonomikos tyrimų buvo paliktas nuošalyje kaip tarpdisciplininis (ekonomikos ir socialinės psichologijos) tyrimo objektas, sunkiai įvertinamas ekonominiais matais.

Termino „mokestinė moralė“ ištakos siejamos su XX a. aštuntuoju dešimtmečiu, kai buvo kritikuojama susiformavusi nuomonė, kad mokesčių vengimo mastas yra neigiamai susietas su mokesčių vengimo išaiškinimo tikimybe ir baudų dydžiu. B. Torgler ir F. Schneider (2007, 2009) teigimu, daugelyje šalių mokesčių vengimo nustatymo lygis yra per žemas, todėl jis negali lemti aukšto mokesčio įstatymų laikymosi lygio, nes tam daro įtaką mokestinė moralė.

Mokestinės moralės lygis priklauso nuo mokesčių administravimo sistemos ir mokesčių administratorių elgsenos modelio: kai mokesčių kontrolė stipresnė ir taikomos priverstinės mokesčių išieškojimo priemonės, formuojasi žemesnis mokestinės moralės lygis palyginti su tais atvejais, kai mokesčių kontrolės intensyvumas menkesnis bei mokesčių mokėtojų ir mokesčių administratorių bendradarbiavimas glaudesnis (Tsakumis, Curatola, Porcano 2007). Tačiau taip pat pažymima, kad silpna mokesčių kontrolė ir glaudus mokesčių administratorių ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimas sudaro galimybes teisėtai sumažinti mokesčių sumą (taikant palankesnes įstatymų interpretacijas bei pasinaudojant teisės aktų spragomis) ir apskritai išvengti mokesčių (Managing and improving...2009).

B. S. Frey ir B. Torgler (2007) teigimu, mokestinę moralę teigiamai veikia valdžios institucijų ir mokesčių mokėtojų elgsena (keitimasis informacija apie sąžiningus ir nesąžiningus mokesčių mokėtojų veiksmus; vyriausybės pasitikėjimo šalies mokesčių mokėtojais demonstravimas). Dėl to didėja mokesčių mokėtojų pasitikėjimas vyriausybe, o tai savo ruožtu kelia mokestinę moralę.

Kai mokestinės moralės lygis krinta, mažėja moralinių neteisėto elgesio sąnaudos, didėja akstinas dirbti šešėlinėje ekonomikoje. Tuo metu išaugęs mokestinės moralės (apibūdinamos kaip motyvacija mokėti mokesčius) laipsnis mažina šešėlinės ekonomikos mastą šalyje (*ceteris paribus*). J. Alm, J. Martinez-Vazquez ir F. Schneider (2004) teigimu, nustatyti šešėlinės ekonomikos dydį gali būti naudinga matuojant mokesčių vengimo mastą. Neigiama koreliacija tarp šešėlinės ekonomikos masto ir mokestinės moralės rodo, kad atskleisti neteisėti veiksmai mokesčių srityje yra susieti su piliečių požiūriu ir elgsena mokesčių mokėjimo klausimais. Nustatyta, kad mokestinės moralės sumažėjimas vienu vienetu, padidina šešėlinės ekonomikos mastą maždaug 20 procentinių punktų, o permainingas požiūris į mokestinę moralę gali nulemti daugiau kaip 30 procentų visos šešėlinės ekonomikos masto pokyčių.

Taigi mokestinės moralės lygį, susiformavusį šalies gyventojų bendrų moralės principų, kultūrinių ir religinių ypatumų pagrindu, lemia ne tik vyriausy-

bės ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimo glaudumas, bet ir mokesčių mokėtojų požiūris į tai, ar jų sumokėti mokesčiai teisingai naudojami šalies piliečių gerovei kelti, taip pat valdžios institucijų darbo kokybė, kuri daugeliu atvejų yra smarkiai susieta su korupcijos lygiu šalyje ir jos tendencijomis.

Korupcija apima įvairius piktnaudžiavimo viešąja valdžia būdus, neteisėtas ir netinkamas priemones, kuriomis siekiama asmeninės naudos. Nustatyta, kad egzistuoja stiprus ryšys tarp korupcijos lygio ir šešėlinės ekonomikos masto (Feige, Ott 1999; Uslaner 2002, 2003, 2008; Choi, Thum 2002, 2005; Gillman, Kejak 2005; Bose, Echazu 2007; Dreher, Kotsogiannis, McCorriston 2009; Buehn, Schneider 2009). Jis gali būti grindžiamas tuo, kad abu reiškiniai (korupcija ir šešėlinė veikla) kyla iš bendro veiksnio – silpnos teismų sistemos. Valdžios atstovams, įgaliotiems vykdyti tam tikras funkcijas (pvz., susijusias su kontrolės veiksmais įvairiose srityse ar sprendimų priėmimu dėl mokesčių administravimo tobulinimo ir pan.), yra grėsmė įsipainioti į korupcinius santykius ir šitaip daryti įtaką šešėlinės ekonomikos plėtimuisi. Teigiama, kad šalyse, kurių valstybinės įstaigos efektyviai vykdo savo funkcijas, šešėlinės ekonomikos mastas mažesnis, o tose šalyse, kurių vyriausybės neužtikrina efektyvaus ir sąžiningo teisėtvarkos bei mokesčių administravimo funkcijų vykdymo, šešėlinė ekonomika vystosi sparčiau.

Korupcija daro neigiamą įtaką šalies visuomenės **bendrajam (moraliniam) pasitikėjimui**⁸, kuris yra „doros sferos“ (teigiamų veiksmų ir rezultatų visuomenėje) dalis. Kai yra pasitikėjimo pamatas – lygybė ir teisingumas – esti mažesnė korupcija, geresnės vyriausybės, atviros rinkos ir aukštesnis ekonomikos vystymasis. Kai pasitikėjimas kitais visuomenės nariais yra didelis, labiau tikėtina, kad ekonomikos dalyviai elgsis sąžiningai, nors koreliacija tarp pasitikėjimo žmonėmis ir pasitikėjimo vyriausybe nėra stipri (Uslaner 2002, 2003; Gruževskis, Zabarauskaitė 2010). Nepasitikinčios (įtarinėjančios) visuomenės yra patekusios į „nelygybės spąstus“, kurie lemia didesnę (ar didėjančią) ekonominės nelygybės lygį, aukštą korupcijos lygį, neefektyvių vyriausybių, uždarų rinkų formavimąsi ir lėtesnę ekonomikos vystymąsi (1.4 paveikslas).

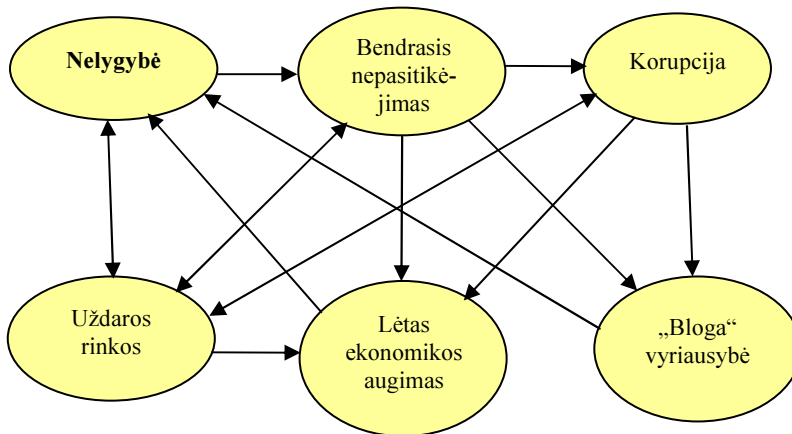
Dėl korupcijos mažiau lėšų skiriama viešajam sektoriui ar išsimokslinimui (skaičiuojant procentais nuo BVP), šlubuoja politinis stabilumas, mažiau efektyvi esti teismų sistema, auga biurokratizmas ir menksta vyriausybė bei atsakomybė (La Porta 1997; Uslaner 2002).

Vyriausybė iš dalies gali padidinti piliečių pasitikėjimą ja, sukurdama nešališkas įstaigas, kurios užtikrintų atsakomybės ir baudų už neteisėtus veiksmus neišvengiamumą ir aukštą įstatymų laikymosi lygį (Uslaner 2008). Kitas būdas

⁸ Šis terminas apibrėžiamas kaip pasitikėjimas nepažįstamaisiais (ypač žmonėmis, kurie yra kitokie, negu dauguma), kuris nėra nulemtas patirties ir negali susiformuoti iš sąveikos su pažįstamais žmonėmis. Bendrasis pasitikėjimas susiformuoja vaikystėje, perduodamas tėvų, ir dažniausiai nekinta per visą gyvenimą. Neigiamą patirtis traktuojama kaip taisyklės išimtis.

formuoti „paklusnią“ ir įstatymų besilaikančią visuomenę – griežti valdžios reikalavimai laikytis įstatymų, nustatant santykinai dideles baudas net už smulkius įstatymų pažeidimus.

Prie svarbiausių šešėlinės ekonomikos priežasčių priskiriama **pajamų nelygybė**⁹. J. B. Rosser, M. V. Rosser ir E. Ahmed (2000) ekonominiais skaičiais įrodė, kad ši priežastis ypač svarbi pereinamosios ekonomikos šalyse. Vėlesni tyrimai (Ahmed, Rosser, Rosser 2007; Torgler, Schneider 2007, Valentini 2007; Chong, Gradstein 2007) patvirtino, kad egzistuoja stiprus ryšys tarp pajamų nelygybės ir šešėlinės ekonomikos. Šie tyrėjai akcentuoja, kad nėra tiesioginio ryšio tarp mokesčių tarifų ir šešėlinės ekonomikos, tačiau nustatyta, kad esama stipraus ryšio tarp mokesčių tarifų ir pajamų lygybės.

1.4 pav. Nelygybės, bendrojo nepasitikėjimo ir korupcijos priežastiniai ryšiai

Fig. 1.4. Causality of inequality, general distrust and corruption

Šaltinis: E. M. Uslander (2002).

E. Valentini (2007), tyrinėdamas pajamų nelygybės ir šešėlinės ekonomikos priežastingumą, pažymi, kad šios priklausomybės tyrimas turi didelę reikšmę, nes tai pabrėžia socialinės sanglaudos ir socialinio kapitalo vaidmenis. Pajamų nelygybė galėjo padidinti socialinį „susvetimėjimą“ (atitolimą nuo socialinės sistemos) ir paskatinti pasitraukimą iš oficialiosios ekonomikos. Toks „su-

⁹ Pajamų nelygybė suprantama kaip asmenų ar šeimų, skirtingų grupių, rajonų ar šalių pajamų skirtumai. Pajamų nelygybė susiformuoja dėl asmenų skirtingų gebėjimų užsidirbti ir nevienodo sukaupto turto. Asmenys, kurie yra ekonomiškai neaktyvūs (dėl amžiaus, blogos sveikatos ar nesugebėjimo susirasti darbą), dažniausiai gauna mažesnes pajamas (netgi įvertinus gaunamas socialinės apsaugos pašalpas) už tuos, kurie turi įvairias galimybes užsidirbti. Matematiškai pajamų nelygybė įvertinama skaičiuojant *Gini* koeficientą, kuris grafiškai vaizduojamas *Lorenz* kreivėje (A Dictionary of Economics 2002).

svetimėjimas“ skatina norą vengti mokesčių ir nefinansuoti viešosios politikos. Šių reiškinų plėtra gali neigiamai paveikti šalies stabilumą, lygybę ir socialinės ekonominės sistemos raidą.

Akcentuojama, kad šešėlinės ekonomikos augimas rodo tam tikrą pajamų slėpimą (jų nedeklaruojant valdžios institucijoms), tačiau nėra jokių priežasčių manyti, kad šis pajamų slėpimas yra proporcingas visose asmenų, gaunančių skirtingas pajamas, grupėse. E. Valentini tai vadina „vengimo efektu“, kurio kryptis nežinoma: jei pajamų slėpimas yra didesnis tarp neturtingesnių asmenų, gaunama teigiama šešėlinės ekonomikos ir pajamų nelygybės priklausomybė, ir atvirkščiai. Be to, gebėjimas išvengti mokesčių (nuslėpti pajamas) tarp įvairių žmonių kategorijų (tarnautojų, individualią veiklą vykdančių asmenų, samdomų darbuotojų) yra skirtingas, o tai komplikuoja bet kokią spėjimą apie pajamų slėpimo ir apskaičiuotos pajamų nelygybės priklausomybę. Kita vertus, tam tikras šešėlinės ekonomikos mastas, rodantis tam tikrą pajamų (darbo užmokesčio) slėpimo lygį, gali „pakoreguoti“ pajamų nelygybės indeksus. Kad pagrįstų šį teiginį, E. Valentini (2007) Italijos regionų pavyzdžiu tyrė privačiojo sektoriaus reguliariojo (nuolatinio) darbo užmokesčio pasiskirstymo ir šešėlinės ekonomikos ryšį, darbo užmokesčio lygtį papildydamas šešėlinės ekonomikos parametru ir pastarąjį susiedamas su oficialiuoju nedarbo lygiu. Mokslininkas pažymėjo, kad aukštesnis tam tikro regiono šešėlinės ekonomikos mastas gali nulemti aukštesnį oficialųjį to regiono nedarbo lygį, nes oficialiojoje statistikoje nenuolatiniai darbuotojai gali būti įregistruoti kaip bedarbiai. Ir priešingai, E. Valentini nustatė, kad aukštas regiono nedarbo lygis mažina deklaruojamą darbo užmokestį, o tai reiškia šešėlinės ekonomikos plėtrą. Šio tyrimo rezultatai parodė, kad Italijos privačiojo sektoriaus darbuotojų vengimas deklaruoti darbo užmokestį didina šešėlinės ekonomikos mastą ir lemia tikrosios pajamų nelygybės (vertinamos nagrinėjant reguliarųjį (nuolatinį) darbo užmokestį) sumažėjimą. Vystantis šešėlinei ekonomikai (jai padidėjus vienu procentu), *ceteris paribus*, deklaruojamas reguliarusis (nuolatinis) darbo užmokestis mažėja (0,7 procento tarp „*mėlynųjų apykaklių*“, t. y. mažiausias pajamas gaunančių asmenų, ir 2,2 procento tarp „*baltųjų apykaklių*“, t. y. aukščiausias pajamas gaunančių asmenų)¹⁰. Tai rodo, kad pajamų vengimo veiksnys turi įtakos „oficialiosios“ pajamų nelygybės indeksams. Tikėtina, kad pajamų (ir jų pasiskirstymo) „vengimo poveikis“ yra susietas su kitų pajamų (nesusijusių su darbo santykiais, sudarant įvairaus pobūdžio sutartis) vengimo galimybėmis, todėl šešėlinės ekonomikos mas-

¹⁰ „*Baltosioms apykaklėms*“ priskiriami visi ne fizinį darbą dirbantys asmenys (tarp jų – vadovai, vadovai, verslo atstovai ir t. t.). Šios asmenų grupės pajamos yra santykinai didelės ir kintančios (dėl įvairių premijų, pelno pasidalijimo ir kitokių priemonių). „*Mėlynųjų apykaklių*“ grupė apima fizinį darbą dirbančius ir mažesnį darbo užmokestį gaunančius asmenis, jų darbo užmokestis daugeliu atvejų yra nustatytas.

tas turi nevienodas pasekmes ir „*baltųjų apykaklių*“, ir „*mėlynujų apykaklių*“ darbo užmokesčiui ir keičia „oficialiąją“ darbo užmokesčio nelygybę.

„Oficialiojo“ (deklaruojamojo) ir tikrojo darbo užmokesčių skirtumas, nuo kurio nemokamas pajamų mokestis ir socialinio draudimo įmokos, sudaro tik dalį oficialiai neapskaitomo darbo užmokesčio. Mokesčių vengimo mastas yra žymiai didesnis nelegalaus darbo atveju, o tai rodo, kad būtina detaliau nagrinėti **darbo rinkos** veiksnius, lemiančius šešėlinės ekonomikos vystymąsi.

Pasak F. Schneider ir R. Klinglmair (2004), šešėlinė darbo rinka yra itin glaudžiai susijusi su oficialiąja darbo rinka. Šešėlinių reiškinijų darbo rinkoje atsiradimą lemia oficialiojoje darbo rinkoje išaugę darbo kaštai. Tai susidaro dėl mokesčių (pajamų mokestio ir socialinio draudimo įmokų) naštos ir vyriausybės ekonomikos reguliavimo padidėjimo. F. Schneider ir D. H. Enste (2000) pažymi, kad konkretaus asmens sprendimas dirbti šešėlinėje ekonomikoje yra jo reakcija į per didelę mokesčių našta ir per stiprų valstybinį reguliavimą.

Tyrimais įrodyta, kad šešėlinė ekonomika yra susijusi su dviem svarbiais veiksniais: oficialiai nustatyta savaitinio darbo laiko trukme ir nedarbo lygiu. Šešėlinės ekonomikos vystymasis lemia oficialiojo nedarbo lygio augimą ir mažėjantį oficialių darbo jėgos užimtumo lygį (Laukaitis, Navickas 2003; Gruževskis, Gražulis 2008). Kad sumažintų nedarbo lygį, Prancūzija ir Vokietija sutrumpino oficialių darbo laiką, tikėdamosi, kad ribota darbo apimtis bus „perpaskirstyta“ tarp didesnio asmenų skaičiaus. D. H. Enste (2003) parodė, jog ši idėja „ignoruoja“ faktą, kad darbo valandų skaičiaus sumažinimas žemiau darbuotojo preferencijų (pasirinktos darbo trukmės), didina darbo valandų skaičių šešėlinėje ekonomikoje, o tai lemia jos vystymąsi. Panašius padarinius sukelia ir ankstesnio išėjimo į pensiją įvedimas.

R. de Gijssel (1984 m.) ir P. Riebel (1983 m. ir 1984 m.) pažymėjo, kad darbas ne visą etatą „siūlo“ puikią galimybę dirbti šešėlinėje (vengiant mokesčių) ir nereguliuojamoje ekonomikoje. T. Lemieux, B. Fortin ir P. Fréchette (1994), mikrolygiu atlikę Kvebeko miesto (Kanada) darbo rinkos rodiklių analizę, nustatė, kad „užimtumo lygis ir darbo valandų šešėlinėje ekonomikoje skaičius yra atvirkščiai proporcingi darbo valandų oficialiojoje ekonomikoje skaičiui“. Empiriškai nustatyta, kad egzistuoja labai stiprus neigiamas pakeitimo efektas tarp darbo valandų šešėlinėje ekonomikoje ir darbo užmokesčio lygio oficialiojoje ekonomikoje, o darbo jėgai yra būdingas didelis mobilumas tarp šešėlinio ir oficialiojo sektorių.

G. Bertola ir P. Garibaldi (2003) ištyrė, kad mokesčių, skaičiuojamų nuo darbo užmokesčio (pajamų mokestio ir socialinio draudimo įmokų), augimas ne tik mažina oficialių užimtumą, bet ir didina šešėlinę darbo jėgą. Taip yra todėl, kad minėtų mokesčių pakėlimas lemia žmonių sprendimus pasitraukti iš oficialiosios darbo rinkos. Be to, T. Boeri ir P. Garibaldi (2002), ištyrę 20 Italijos regionų 1995–1999 m. darbo rinkos rodiklius, nustatė, kad yra stipri tei-

giama koreliacija tarp oficialiojo nedarbo lygio ir užimtumo šešėlinėje darbo rinkoje lygio. F. Schneider (2006), remdamasis *Okun dėsniu*¹¹, išstudijavo JAV 1970–2004 m. darbo rinkos rodiklius ir nustatė, kad egzistuoja stiprus teigiamas ryšys tarp oficialiojo nedarbo lygio ir šešėlinės ekonomikos. Taip atsitinka todėl, kad oficialiosios ekonomikos nuosmukis, dėl kurio sumažėja darbo vietų, dalį bedarbių „nukreipia“ į šešėlinę veiklą, nes jiems yra naudingiau ir paprasčiau įsidarbinti šešėlinėje darbo rinkoje. Tai, savaime aišku, lemia šešėlinės ekonomikos plėtrą. Dėl oficialiojo nedarbo lygio padidėjimo išryškėja du priešingi efektai:

- tiesioginis – lėtėja oficialiojo BVP augimas,
- netiesioginis – plečiantis neoficialiajai darbo rinkai šešėlinės ekonomikos vystymasis spartėja.

F. Schneider teigimu, *Okun koeficientas* yra per didelis (su žymia paklaida), nes neįvertina šešėlinės ekonomikos poveikio. Jo nuomone, šešėlinės ekonomikos išsiplėtimas lėtina oficialiojo BVP augimą, tačiau šis poveikis yra silpnesnis, negu nedarbo lygio tiesioginė įtaka oficialiojo BVP didėjimui.

Taigi šešėlinių darbo rinkos reiškinų – nelegalaus darbo ir neapskaitomo darbo užmokesčio – tendencijas lemia oficialiosios darbo rinkos situacija ir darbo jėgos kiekybinės charakteristikos. Pavyzdžiui, esant darbo pasiūlos trūkumui (dėl intensyvios emigracijos), sparčiai didėjant darbo užmokesčiui, tam tikra dalis darbdavių nusprendžia dalies darbo užmokesčio nedeklaruoti ir šitaip sumažinti mokesčius. Kai susidaro darbo paklausos perteklius (didelio nedarbo laikotarpiu) ir kai santykinai yra neaukštas darbo užmokesčio lygis, kai vyriausybė įgyvendina socialinių išmokų ir įvairių kompensacijų bei lengvatų sistemos priemonės, nelegalaus darbo ir darbo užmokesčio slėpimo „paskatos“ gali atsirasti ne tik iš darbdavio, bet ir iš dirbančio asmens, kurio interesus – neprarasti teisės į socialines išmokas, kompensacijas ir lengvatas (Gruževskis 2005; Šileika, Tamašauskienė, Zaleskis 2009).

Transferiniai mokėjimai, kaip ir visa socialinės apsaugos sistema, laikomi svarbiu šešėlinių darbo santykių egzistavimo veiksmu. Nustatyta, kad socialinės apsaugos sistema gali lemti tam tikros dalies asmenų sprendimus likti valstybės išlaikytiniais (Šileika, Zabaraukaitė 2009).

¹¹ *Okun dėsnis* teigia, kad ciklinių ūkio svyravimų metu faktinės gamybos apimtys lygio artėjimas prie potencialaus lygio dažniausiai yra spartesnis, negu nedarbo lygio mažėjimas. A. Okun, tyrinėdamas JAV 1960–1980 m. ekonomikos tendencijas, nustatė, kad gamybos apimtys procentinio pokyčio ir nedarbo lygio pokyčio santykis (vadinamas *Okun koeficientu*) apytikriai lygus 3. (Laikui bėgant ir skirtingose šalyse tiksliai kiekybinė šio santykio išraiška šiek tiek pasikeitė). Manoma, kad tai iš dalies lėmė trumpalaikis sugrįžimas į darbo rinką ir iš dalies kai kurių iš darbo atleisti darbuotojų pasitraukimo iš darbo jėgos, užuot buvus bedarbiais, tendencija (A Dictionary of Economics 2002).

1.5 pav. Šešėlinės ekonomikos priežasčių klasifikacija

Fig. 1.5. Classification causes of the shadow economy

Sudaryta autorės.

Tai paaiškina neoklasikinis „laisvalaikio – pajamų“ modelis (Schneider, Enste 1999): asmuo nusprendžia netapti oficialiosios darbo rinkos dalyviu, jei jo ribinė pajamų mokesčio ir socialinio draudimo įmokų norma lygi arba artima 100 procentų (t. y. asmuo mano, kad mokesčių našta yra per didelė, todėl, vengdamas mokesčių, neieško darbo oficialiojoje rinkoje). Šio reiškinio empirinius įrodymus 1994 m. (Kanados pavyzdžiu) pateikė T. Lemieux, B. Fortin ir P. Frechette, 1999 m. (Vokietijos pavyzdžiu) – S. Lamnek, G. Olbrich ir W. Schäfer.

Taigi socialinės apsaugos sistema, užtikrinanti aukštą transferinių mokėjimų lygį, iš asmenų (gaunančių įvairias pašalpas ir kompensacijas) „atima“ norą ieškoti darbo oficialiojoje ekonomikoje, nes jų bendrosios pajamos (oficialiai nedirbant, bet gaunant transferines išmokas ir papildomas pajamas įsidarbinus nelegaliai) yra gerokai didesnės nei laukiamas darbo užmokestis oficialiojoje darbo rinkoje. Nelegalaus darbo ir neapskaitomų su darbo santykiais susijusių pajamų plitimui taip pat turi įtakos ir kokybiniai darbo jėgos parametrai – kvalifikuotos ir nekvalifikuotos darbo jėgos disbalansas, tam tikros srities specialistų trūkumo arba pertekliaus problemos, per mažas darbo jėgos mobilumo lygis (Beržinskienė 2005, 2006; Beržinskienė, Stoškus 2006; Daugėlienė 2007; Pocius 1999, 2006; Pocius, Okunevičiūtė-Neveauskienė 2007; Dobson, Sennikova 2007; Petrylaitė 2008; Dubra, Kasalis, Purmalis 2008; Dubra, Gulbe 2008).

Šešėlinės ekonomikos priežasčių bei jos plėtros veiksnių apžvalga perša išvadą, kad, norint įvertinti jų įtaką šešėlinei ekonomikai, būtina juos tirti dinamiiniu požiūriu, tačiau dėl reiškinio daugialypumo ir tarpusavio priežastingumo tai padaryti yra gana sudėtinga.

Apibendrinama šešėlinės ekonomikos priežasčių analizė, kad būtų aiškiau ir sistemčiau, disertacijos autorė siūlo jas suskirstyti į tris grupes: 1) ekonomines, 2) teises-administracines, 3) socialines-psichologines (1.5 paveikslas). Į šią klasifikaciją autorė įtraukia anksčiau nagrinėtas šešėlinės ekonomikos priežastis ir papildo naujomis priežastimis.

Pažymėtina, kad 1.5 paveiksle pateikta klasifikacija nerodo, jog kiekviena priežasčių grupė veikia atskirai, taip pat neatskleidžia kiekvieno iš jų svarbos šešėlinės ekonomikos pokyčiams. Visi šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys kompleksiskai veikia šalies šešėlinės ekonomikos tendencijas, o įvairiose šalyse kai kurių veiksnių ir priežasčių „svarba“ šešėlinės ekonomikos egzistavimui ir vystymuisi gali būti skirtinga.

Nors egzistuoja šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių įvairovė, nėra bendrai priimtos jų klasifikacijos. Tačiau, taikant šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus (jų analizė pateikiama 2 skyriuje), įvertinamos skirtingos šį reiškinį lemiantys priežastys. Kai kuriais atvejais dėl duomenų nebuvimo (nesant kai kurių reiškinio patikimų kiekybinių tyrimų) tam tikrų priežasčių ir veiksnių įtaka šešėlinės ekonomikos plėtrai lieka neįvertinta.

1.2.2. Šešėlinės ekonomikos padariniai šalies ekonomikai

Šešėlinė ekonomika sukelia įvairių problemų šalies ūkiui. Dėl šio reiškinio iškreipiamas BVP – vengiant mokesčių ir siekiant apeiti kitus įstatymus, slepiant sandorius (nors jie yra legalūs), todėl tam tikra dalis ūkinės veiklos rezultatų nepatenka į BVP skaičiavimus, nežinoma, kokios yra tikrosios gamybos ir vartojimo apimtys šalyje. Dėl šešėlinės ekonomikos, kai nėra tikslios informacijos apie šalies ūkio tendencijas, atsiranda įvairių neigiamų padarinių. Kita vertus, šešėlinė ekonomika turi „privalumų“ – ji „prisideda“ ir prie tam tikrų ekonominių bei socialinių problemų sprendimo (1.3 lentelė).

Vis dėlto neigiami šešėlinės ekonomikos padariniai oficialiajai ekonomikai yra gerokai didesni, todėl tikslinga pateikti išsamesnę tyrimų šia tema apžvalgą. Šešėlinės ekonomikos neigiamiems padariniams oficialiajai ekonomikai įvertinti mokslinėje literatūroje pateikiama nemažai makroekonominių tyrimų, kuriuose taikomi modeliai grupuojami į teorinius ir empirinius.

Pavyzdžiui, J. F. Houston (1987) išplėtė ekonomikos ciklo modelį, kuriame mokesčių ir pinigų politiką susieja su šešėline ekonomika, ir daro išvadą, kad šešėlinės ekonomikos egzistavimas dėl fiskalinių ar monetarinių priemonių padarinių „sustiprinimo“ galėjo lemti infliacijos kilimą. M. C. Adam ir V. Ginsburgh, remdamiesi empiriniu tyrimu Belgijos atveju, susitelkia ties šešėlinės ekonomikos įtaka „oficialiajam“ ekonomikos augimui. Jie nustatė teigiamą ryšį tarp šešėlinės ekonomikos ir oficialiosios ekonomikos raidos, priimdami tam tikras prielaidas (labai maži ištraukimo į šešėlinę ekonomiką kaštai esant mažam ekonomikos reguliavimo lygiui). Šių autorių teigimu, ekspansinė išdža politika yra teigiama paskata ir oficialiajai, ir neoficialiajai ekonomikai.

Pasak kitos hipotezės, smarkiai sumažėjus šešėlinės ekonomikos mastui, žymiai padidėja mokesčių įplaukos, o tai lemia didesnę viešųjų prekių ir paslaugų kiekį bei geresnę jų kokybę ir skatina ekonomikos plėtrą. Kai kurie autoriai rado empirinį šios hipotezės pagrindimą. N. V. Loayza (1996) pateikė šalies ekonomikos vystymosi modelį, pagal kurį gamybos našumas ir technologijų plėtra priklauso nuo viešųjų paslaugų apimtys, o vyriausybė, nustačiusi „besaikius“ mokesčius ir stiprias reguliavimo priemones, negali priversti ūkio subjektų susitaikyti su šia situacija. N. V. Loayza teigimu, šešėlinės ekonomikos masto didėjimas mažina plėtotę ūkio, kuriame nustatyta mokesčių našta yra didesnė nei optimali mokesčių našta ir kuriame yra silpna administravimo sistema, turinti užtikrinti tinkamą mokesčių administravimą ir įstatymų laikymąsi. Pasak tyrėjo, tai sukelia stiprų neigiamą koreliacinį ryšį tarp neoficialiojo sektoriaus ir bendrosios infrastruktūros indeksų, o bendroji infrastruktūra yra pagrindinis elementas ūkio raidai.

1.3 lentelė. Šešėlinės ekonomikos padariniai**Table 1.3.** Consequences of the shadow economy

Neigiami šešėlinės ekonomikos padariniai	Teigiami šešėlinės ekonomikos padariniai
<ul style="list-style-type: none"> ➤ atsiranda oficialiosios ekonominės statistikos iškraipymo problema. Tokioje statistinėje informacijoje nepagrįstai padidinami infliacijos ir nedarbo lygio rodikliai ir sumažinami šių rodiklių augimo tempai. Vyriausybės sprendimai, priimti remiantis netiksliais duomenimis, dažnai yra klaidingi ir sukelia netikėtas neigiamas pasekmes; ➤ sumažinamos nacionalinio biudžeto pajamos. Siekiant sumažinti biudžeto deficitą, galimas mokesčių tarifų didinimas ir (arba) naujų mokesčių įvedimas. Negautos nacionalinio biudžeto pajamos sumažina viešųjų gėrybių teikimo lygį; ➤ plėtojasi nesažininga konkurencija oficialiosios ekonomikos dalyvių atžvilgiu. Tokia konkurencija žymiai sumažina oficialiosios ekonomikos pajamas. To padarinys – blogėjanti darbo aplinka ir mažėjančios darbo pajamos oficialiojoje ekonomikoje, o perėję į šešėlinę ekonomiką asmenys netenka socialinių garantijų; ➤ mažėja oficialiosios ekonomikos pajamos ir produktyvumas, lėtėja šalies ekonomikos augimo tempas, menksta oficialiojo verslo galimybės didinti produktyvumą; ➤ mažėja išteklių pasiskirstymo tarp sektorių efektyvumas; ➤ didėja socialinė diferenciacija (skurdo lygis); ➤ iškreipiamas socialinės politikos vykdymas; ➤ skatinamas korupcijos ir politinio lobizmo plitimas, auga visuomenės nepasitikėjimas šalies vykdoma politika. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ šešėlinė ekonomika „prisideda“ prie oficialiosios ekonomikos augimo. Nustatyta, kad mažiausiai du trečdaliai pajamų, gautų iš šešėlinės ekonomikos, yra išleidžiamos oficialiajame sektoriuje; ➤ skatinamas oficialiosios ekonomikos prekių kainų mažėjimas ir jų išlaikymas konkurencingomis. Ši „nauda“ tenka vartotojams, įskaitant ir tuos, kurie dirba oficialiajame sektoriuje; ➤ esant nepakankamoms įsidarbinimo galimybėms, dalis asmenų „apsirūpina“ nelegaliu darbu, o atleistiems darbuotojams yra galimybės susikurti sau šešėlinės veiklos pajamas, užuot tikintis socialinių išmokų. Tai lemia šių asmenų šeimų pajamų ir aukštesnio poreikių tenkinimo lygį; ➤ skatinamas iniciatyvumas ir kūrybiškumas. Tai kai kuriais atvejais prisideda prie aukšto produktyvumo išlaikymo; ➤ šešėlinė ekonomika dažnai tampa išėjimo iš socialinės sistemos krizės ir įtampos joje sumažinimo būdu.

Sudaryta autorės, remiantis J. Botero, S. Djankov, R. La Porta (2002); F. Lopez de Silanes, A. Shleifer (2004); M. Bouev (2002); T. Breusch (2005, 2006), D. Bhattacharyya (1999), D. Anderberg (2003), OECD Statistics Brief... (2002); International Monetary Fund (2002, 2005); Measuring the Non-Observed... (2002a, 2002b).

N. V. Loayza, remdamasis empiriniais tyrimais (Lotynų Amerikos šalių duomenimis), nustatė, kad šešėlinės ekonomikos (skaičiuojant proc. nuo BVP) padidėjimas 1 proc. punktu (*ceteris paribus*), oficialiojo BVP, tenkančio vienam gyventojui, augimo tempą sumažina 1,22 proc. punkto. Tačiau ši N. V. Loayza išvada tarp mokslininkų sukėlė diskusiją ir buvo atmesta. P. K. Asea (1996) teigimu, N. V. Loayza pateiktame modelyje yra priimta sąlyga, kad gamybos technologijų plėtra priklauso nuo iš mokesčių pajamų finansuojamų viešųjų pa-

slaugų, o neoficialusis sektorius nemoka mokesčių, bet turi mokėti baudas, kurios nėra naudojamos viešosioms paslaugoms finansuoti.

Neoklasikinės ekonomikos požiūriu, pagrindinė ekonomika yra pageidautina tuo atveju, kai ji orientuota į miesto gyventojų paklausą, kuriai tenkinti reikalinga mažo masto gamyba. Šiuo požiūriu, neoficialusis sektorius suteikia ekonomikai dinamiškumo ir didina konkurenciją, efektyvumą, ignoruoja stipresnius vyriausybės suvaržymus bei ribojimus. Pasak P. K. Asea (1996), neoficialusis sektorius gali padėti sukurti rinkas, padidinti finansinius išteklius, skatinti verslumą, turėti įtakos socialinės apsaugos ir ekonominio reguliavimo funkcijas vykdančių institucijų susijungimui. Rinkos dalyvių pasirinkimas tarp oficialiojo ir neoficialiojo sektorių gali prisidėti prie spartesnio ekonomikos augimo ir sudaryti pagrindą formuoti teigiamam ryšiui tarp neoficialiojo sektoriaus ir greitesnio ekonomikos vystymosi.

Pasak F. Schneider (2006b), nagrinėjant abi minėtas teorines argumentacijas, šešėlinės ekonomikos padariniai „oficialiajam“ ekonomikos augimui yra dviprasmiški. Viena vertus, aukšto pajamų lygio šalyse, kuriose verslas yra „perkrautas“ mokesčiais ir stipriu reguliavimu, didėjanti šešėlinė ekonomika paskatintų oficialiąją ekonomiką, nes sukurtų papildomą pridėtinę vertę ir duotų papildomų pajamų, nes jos būtų išleidžiamos oficialiojoje ekonomikoje. Antra vertus, žemo pajamų lygio šalyse didėjanti šešėlinė ekonomika sutrikdo mokesčių sistemą, smukdo bendrosios infrastruktūros ir pagrindinių viešųjų paslaugų (pvz., veiksmingos teisinės sistemos) lygį, o tai galiausiai sulėtina ekonomikos augimą. Atliktų mokslinių tyrimų duomenimis (Giles, Tedds, Werkneh 2002), yra stiprus *Granger* priežastinis ryšys¹², rodantis, kad oficialusis BVP lemia šešėlinės ekonomikos plėtotę, tačiau tiriant atvirkštine kryptimi *Granger* priežastinis ryšis yra labai nežymus.

Apibendrinant pažymėtina, kad šešėlinė ekonomika daro neigiamą poveikį mokesčių sistemai – surenkama mažiau pajamų į šalies konsoliduotąjį biudžetą, iškreipiama mokesčių struktūra ir valstybės pajamų paskirstymas. Dėl šešėlinės ekonomikos smunka išteklių pasiskirstymo tarp sektorių efektyvumas, lėtėja šalies ekonomikos augimo tempas, didėja socialinė diferenciacija (skurdo lygis), iškreipiamas socialinės politikos vykdymas, auga korupcijos lygis ir šalies piliečių nepasitikėjimas valdžia, o tai lemia dar didesnę šešėlinės ekonomikos mastą. Tai rodo, kad susiformuoja uždarysis šešėlinės ekonomikos raidos ratas: veiksniai lemia šešėlinės ekonomikos reiškinių plitimą, sustiprina šių veiksmų poveikį ir skatina dar šešėlinę ekonomiką vystytis dar sparčiau.

Kita vertus, šešėlinės ekonomikos neigiami padariniai oficialiajai ekonomikai gali būti dar didesni, jei valstybės institucijos mėgina netinkamomis prie-

¹² Tai stochastinių procesų tiesinės regresijos modelis, taikomas prognozavimui, vertinant, ar vieno kintamojo (*Granger* priežastys) reikšmės leidžia prognozuoti kito kintamojo reikšmes.

monėmis mažinti šešėlinės ekonomikos reiškinių plitimą. Pastaruosius dešimtmečius daugelyje šalių vyraujančia kovos su šešėline ekonomika priemone buvo *atgrasymas* (angl. *deterrence*): reguliariomis ir intensyviomis kontrolės priemonėmis didinant ekonominių nusikaltimų išaiškinimo lygį, administracinę ir baudžiamąją atsakomybę. Trumpuoju laikotarpiu tokia atgrasymo politika gali būti efektyvi, tačiau ilguoju – šios politikos laimėjimai yra gana abejotini, o kartais jie duoda priešingus rezultatus: šešėlinės ekonomikos dalyviai dar aktyviau įvairiais neteisėtais būdais bando nuslėpti savo veiklą, kad kontrolės institucijoms sunkiau būtų juos susekti. Taigi šešėlinė ekonomika tampa vis sudėtingesnė, gerai organizuota neteisėta veikla. Be to, jei šešėlinėje rinkoje gaminamų prekių ir teikiamų paslaugų paklausa kontrolės institucijoms mažai terūpi, tuomet tikėtina, kad dėl atgrasymo politikos sumažėjusi šešėlinė ekonomika vėl išsiplės.

Ilguoju laikotarpiu daug efektyvesnės yra ne represinės kovos su šešėline ekonomika priemonės, o šešėlinės ekonomikos veiksmų įtakos mažinimas. Jau minėta, kad rinkos dalyvių likimą oficialiojoje ekonomikoje gali lemti mokesčių (įskaitant ir socialinio draudimo įmokas) naštos mažinimas, viešojo administravimo institucijų veiklos efektyvumo didinimas, taip pat mokestinės moralės stiprinimas, viešojo sektoriaus veiklos paprastinimas ir kt. Tačiau šios priemonės yra taikomos gana retai, o tam tikra dalis valdžios atstovų netgi abejoja, kad jos apskritai gali kaip nors paveikti šešėlinę ekonomiką. Kai valdžios institucijos laikosi tokios pozicijos ir ignoruoja minėtas priemones – šešėlinė ekonomika klesti.

Vyriausybės sprendimų priėmimas, remiantis netiksliais oficialiosios ekonomikos duomenimis (ypač kai šešėlinės ekonomikos mastas šalyje yra didelis), bei ekonominės ir socialinės politikos priemonių įgyvendinimas gali ne tik nesulaukti numatytų rezultatų, bet ir pakenkti oficialiajai ekonomikai. Pavyzdžiui, kai šešėlinės ekonomikos mastas didelis, nedarbo lygis ir socialinės apsaugos poreikis gali neparodyti tikrosios padėties, nes dalis transferinių mokėjimų gali būti klaidingai skirti asmenims, kurie gauna tam tikras pajamas iš šešėlinės ekonominės veiklos. Tai mažina socialinės politikos efektyvumą ir skatina en-gėjiškos visuomenės formavimąsi.

Dauguma šešėlinės ekonomikos tyrėjų (Bouev, M. 2002; Kolm, Larsen 2003; Pfau-Effinger 2009; Renooy, Ivarsson, Van der Wusten-Gritsai, Meijer 2004; Gruževskis 2005; Kelsay, Sturgeon, Pinkham 2006; Renooy 2007; Aronsson, Walker 2007; Andriušaitienė 2008) įžvelgia tiesioginį ryšį tarp oficialiosios ekonomikos ir šešėlinės rinkos. Oficialioji rinka gali būti „deformuota“ dėl šešėlinės ekonominės veiklos – iškreiptų kainų ir kapitalo paskirstymo. M. Fleming (2001) teigimu, tam tikras šešėlinės ekonomikos mastas iš dalies parodo jos dalyvių nuomonę, kad šalies ekonominė ir socialinė politika yra netin-

kama. Todėl, pasak jo, būtina tirti šešėlinės ekonomikos atsiradimo priežastis ir nustatyti jos plitimo veiksnius.

Apibendrinant šešėlinės ekonomikos padarinių nacionalinei ekonomikai analizę ir pagrindžiant šešėlinės ekonomikos tyrimo svarbą, pažymėtina, kad tirti šį reiškinį ir tikslinti šalies oficialiosios statistikos duomenis yra aktualu ir tarptautiniu lygiu. Tai leidžia palyginti skirtingų šalių ekonomikos raidos tendencijas ir priimti svarbius tarptautinės ekonominės politikos sprendimus. Šešėlinės ekonomikos egzistavimas rodo tam tikras potencialias šalies biudžeto pajamas. Taigi šio reiškinio tyrimo svarba yra neabejotina tikslinant oficialiąją šalies statistiką šešėlinės ekonominės veiklos rodikliais, nustatant galimą mokesčių vengimo mastą ir negautas pajamas į konsoliduotąją šalies biudžetą.

1.3. Šešėlinės ekonomikos struktūros analizė ir siūlomi šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodiniai principai

Šiame poskyryje disertacijos autorė nagrinėja šešėlinės ekonomikos struktūrą, siekia atskleisti įvairius šio reiškinio klasifikavimo aspektus. Nepavykus rasti išsamios šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos mokestinių prievolių vykdymo atžvilgiu, autorė pateikia savo parengtus šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodinius principus. Jais vadovaujantis buvo parengta Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija.

1.3.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijų analizė

Literatūroje pateikiamos įvairios šešėlinės ekonomikos klasifikacijos. Jų atsiradimą lėmė skirtingi tyrimo aspektai. Fundamentalioji teorinė analizė šešėlinę ekonomiką aiškina kaip ekonomikos kategoriją, atskleidžiančią sudėtingą ekonominių ryšių sistemą. Jos metodologinis aspektas apima įvairius šešėlinių ekonominių reiškinių vertinimo metodus (ekonominius, sociologinius, kibernetinius, teisinius ir tarpdisciplininius), siekiant gana skirtingų tikslų (pvz., statistškai įvertinti reiškinių mastą, optimizuoti socialinę ir ekonominę politiką, tobulinti teisės aktų laikymosi priežiūrą, palaikyti ekonominę saugumą ir pan.).

R. Ryvkinos ir L. Kosals (2008) teigimu, šešėliniai procesai daro įtaką ekonominei ir socialinei sričiai ir tapo neatskiriamu žmonių gyvenimo lygio bei būdo bruožu. Todėl iš dalies galima pateisinti šešėlinės ekonomikos klasifikacijų įvairovę, nes tai atsirado dėl šešėlinių santykių daugiasritiškumo – egzistuoja šešėlinė ekonomika, teisė, medicina, kultūra, mokslas ir kt. Kiekvienoje srityje šešėliniai santykiai turi specifinius bruožus, skirtingas ir šių santykių vaidmuo visuomenėje bei nevienoda kiekvienoje srityje subjektų sudėtis ir veiklos pobū-

dis (Boeri, Garibaldi 2006). Šešėlinės ekonomikos išsiplėtimas į visas neekonominės sritis įtraukia ir teisėsaugos institucijas (pvz., šešėliniai susitarimai, vykstantys tarp valdančiosios (įstatymų leidybos) ir vykdomosios valdžios institutų). Nepaisant tarpsritinių skirtumų, visą šešėlinę veiklą galima suskirstyti į:

➤ šešėlinius ekonominius santykius, siekiant ekonominių tikslų (gauti papildomų pajamų, išvengti mokesčių ir pan.);

➤ šešėlinius santykius už ekonomikos ribų (socialinėje srityje), kurie skatina nagrinėti šešėlinės visuomenės socialinę prigimtį, lyginant šešėlinius santykius su legaliaisiais.

Šešėlinių ekonominių santykių struktūra įvairaus pobūdžio tyrimuose yra paremta tam tikrų kriterijų (ekonominių, statistinių, teisinių, kompleksinių) pasirinkimu (Startienė, Trimonis 2008, 2009). Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija pagal įvairius ekonominius kriterijus pateikta 1.6 paveiksle.

Nagrinėjant pagal ekonominės veiklos ciklo stadijas, išskiriama: *šešėlinė gamyba, šešėlinis paskirstymas, šešėliniai mainai, šešėlinis vartojimas*. Pagal atskirų sričių ir sektorių koordinavimo mechanizmus šešėlinės ekonomikos reiškiniai gali būti priskiriami: *šešėlinei rinkai, neformaliajai ekonomikai ir valdžios prievartiniam mechanizmui*, susietam daugiausia su prievartos naudojimu ar jos grėsme. Klasifikuojant pagal rinkas ir ekonominių išteklių rūšis, šešėliniai ekonominiai santykiai gali pasireikšti prekių ir paslaugų, investicinių prekių, finansų, darbo ir kitose rinkose (intelektinės nuosavybės, investicijų). Pagal rezultatų pobūdį šešėlinė ekonominė veikla skirstoma į *gamybinę* (jos rezultatai sudaro dalį šalies nacionalinių pajamų, tačiau nėra įtraukti į oficialųjį BVP) ir *perpaskirstomąją* (perskirstomos pajamos ir turtas, nesukuriant pridėtinės vertės). Pagal santykį su oficialiaja ekonomika šešėliniai ekonominiai reiškiniai gali būti priskiriami *vidinei ekonomikai* (oficialiojoje ekonomikoje egzistuojantys šešėliniai ryšiai, susieti su rinkos dalyvių padėtimi joje) ir *lygiagrečiai ekonomikai* (šešėliniai ekonominiai santykiai, nesusiję su rinkos dalyvių padėtimi oficialiojoje ekonomikoje) (Основы теневой... 2004).

V. Ginsburgh (2000) šešėlinę ekonomiką laiko atskiru sektoriumi, kuriam būdingos savitos gamybos funkcijos ir oficialiai neregistruotas asmenų užimtumas (nelegalus darbas). Pateikta šešėlinės ekonomikos klasifikacijų įvairovė atskleidžia platų šešėlinės ekonomikos struktūros tyrimų spektrą, tačiau šiose klasifikacijose nėra išskiriami konkretūs šešėlinės ekonomikos reiškiniai.

Šešėlinės ekonomikos reiškinius vertinant teisiniu aspektu, pagal įvairius kriterijus gali būti išskiriamos finansinių nusikaltimų (teisės aktams prieštaraujančių veiksmų, kuriuose disponuojama piniginiiais ištekliais, siekiant juos pasisavinti, persikirstyti ir naudoti įvairiems tikslams) grupės (B priedas). Finansiniai nusikaltimai gali būti grupuojami pagal rinkas ir sritis, kuriose jie pasireiškia, pagal santykių lygį, išskiriant nusikaltimus finansų įstaigoms ir šalies finansų sistamai, pagal nusikalstamų operacijų pobūdį, nustatant, kokių subjektų tei-

sės yra pažeidžiamos, pagal finansinius nusikaltimus vykdančius subjektus.

Nusikaltimai valstybės finansų sistemai pagal prigimtį gali būti labai skirtingi: mokesčiai nusikaltimai (mokesčių nemokėjimas nedeklaruojant ekonominės veiklos rezultatų, oficialiai neapskaitant darbo užmokesčio, nelegaliai įdarbinant asmenis, mokesčių vengimas pritaikant palankesnius teisės aktų aiškinimus ir pan.); vengimas mokėti muitus; vengimas mokėti privalomuosius įnašus į tikslinius finansinius fondus; neteisėtas naudojimas biudžeto lėšomis (apgaukinėjimas gaunant dotacijas); neteisėtas gavimas ir naudojimas valstybiniais kreditais; fiktyvūs pinigų pervedimai; pajamų, gautų neteisėtu (kriminaliniu) būdu, legalizavimas; nusikaltimai, susiję su neteisėtu kapitalo eksportu ar piniginių lėšų negražinimu, kai toks gražinimas yra privalomas.

1.6 pav. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikavimas įvairiais aspektais
Fig. 1.6. Classification of the shadow economy phenomena by different aspects

Sudaryta autorės pagal Д. Макаров (1998), F. Schneider (2005a), J. Thomas (2000); M. E. Sharpe (2007a, 2007b); C. Bajada (2005); I. U. Barsukova (2005); Основы теневой...(2004).

Mokslinėje literatūroje šešėlinė ekonomika itin retai nagrinėjama per mokesčių vengimo ir slėpimo prizmę. Lietuvos mokslininkų darbuose (Tvaronavičienė 2002; Meškauskienė, Tvaronavičienė 2003; Ginevičius, Tvaronavičienė 2003, 2004; Melnikas 2004, 2008; Bivainis, Skačkauskienė 2007, 2009; Mackevičius, Mačiuitis, Subačienė 2006; Mackevičius 2009; Skačkauskienė 2009, Grundienė 2009) šis aspektas yra tik iš dalies paliestas, nagrinėjant kitus mokesčių sistemos ir su ja susijusius klausimus. Tam tikri mokesčių vengimo ir slėpimo aspektai detaliau nagrinėjami užsienio autorių (Kaufmann, Kaliberda 1996; Feinstein 1999; Feige 1989; Thomas 1999, 2000; Brooks 2001; Torgler 2003c; Torgler, Schneider 2005; Alm 1996; Giles 2002; Bartlett, Steele 2002; Bloomquist 2003; Alm, Blackwell, Mc Kee 2004; Snow, Ronald, Warren, 2005; Lewis 2006; Guttman, Williams 2006; Ercolani 2007, Jae, SeEVERS, Gassenheimer 2007). Dažniau šiuo aspektu atliekami taikomojo pobūdžio tyrimai. Juose gvildenamus šešėlinės ekonomikos reiškinius mėginama detalizuoti pagal mokesčių rūšis ir teisės pažeidimų pobūdį, norint sužinoti dėl tam tikro ekonominio reiškinių (ekonomikos dalyvių veiksmų) į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų pajamų mastą ir tendencijas. Antai Švedijos mokesčių administravimo srities specialistų atliktame tyrime šešėlinė ekonomika vertinama išskiriant tris tyrimo pjūvius: 1) mokesčių atotrūkį dėl nedeclaruoto darbo, 2) mokesčių atotrūkį, susidariusį vykdant tarptautinius sandorius, 3) mokesčių atotrūkį dėl šalies viduje vykstančių šešėlinės ekonomikos reiškinių (išskyrus nedeclaruotą nedarbą) (Tax gap...2008).

Kai kuriuose taikomuosiuose tyrimuose mėginama įvertinti tam tikro mokesčio atotrūkį. Pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos centrinio mokesčių administratoriaus atliktame tyrime (Measuring indirect...2007), taikant makroekonominius metodus, siekiama nustatyti pridėtinės vertės mokesčio atotrūkį dėl oficialiai neapskaitytų pardavimų pajamų, šio mokesčio grobstymo ir sukčiavimo vykdant apskaitą bei teikiant deklaracijas valstybinėms institucijoms. Tyrime pažymima, kad, naudojant makroekonominius metodus, itin sunku išvengti duomenų „persidengimo“, taip pat ne visais atvejais tyrimo rezultatus galima detalizuoti pagal šešėlinės ekonomikos subjektus ar jos reiškinius. Kartais pasirenkami dar kitokie tyrimo pjūviai. Didžiosios Britanijos mokesčių administravimo specialistai vertino akcizo atotrūkį, jį detalizuodami pagal šiuo mokesčiu apmokestinamų prekių grupes (alkoholis, tabakas ir jo gaminiai, degalai).

Apibendrinant pažymėtina, kad mokslinėje ir taikomojoje literatūroje šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos nėra pakankamai detalizuotos. Tyrimuose mėginama įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą (ir mokesčių atotrūkį) pagal mokesčių rūšis arba pasirenkama tik tam tikra šešėlinės ekonomikos reiškinių grupė, kai norima įvertinti mokesčių vengimo ir slėpimo būdus.

1.3.2. Siūlomi šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodiniai principai ir Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos sudarymas

Kad nustatytų šešėlinės ekonomikos apraiškas mokesčių vengimo ir slėpimo aspektu, tyrėjas pirmiausia turėtų sukonkretinti tyrimo objektą, numatyti, kiek išsamūs turi būti siektini tyrimo rezultatai, pasirinkti tyrimo pjūvius. Pavyzdžiui, jei užsibrėžiama nustatyti, kiek dėl šešėlinės ekonomikos negauta pajamų iš tam tikro mokesčio, rengiamoje šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijoje privalomas lygmuo – mokesčių rūšys. Kitas itin dažnai įvairiuose tyrimuose šios srities mokslininkus dominantis klausimas – tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinių (neoficialiojo užimtumo, nedeklaruoto darbo užmokesčio, kontrabandos ir kt.) mastas ir dėl jo nagrinėjamoju laikotarpiu susidariusi mokesčių atotrūkio suma. Taigi šešėlinės ekonomikos reiškinius galima klasifikuoti įvairiais pjūviais.

Atsižvelgdamas į tyrimo tikslus, įvertinęs tiriamų reiškinių įvairovę ir „supynimą“, tyrėjas nusprendžia, pagal kokius pjūvius šešėlinės ekonomikos reiškiniai bus klasifikuojami, kuriems klasifikaciniams lygiams bus teikiama pirmenybė. Siūloma šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo eiga pateikta 1.7 paveiksle.

Pirmajame šešėlinės ekonomikos klasifikacijos rengimo etape šio darbo autorės pasirinkta šešėlinės ekonomikos koncepcija (kuri sujungia šešėlinės ekonomikos reiškinių masto ir mokesčių atotrūkio vertinimo aspektus) supuoja dviejų alternatyvių klasifikacijos būdų atsiradimą:

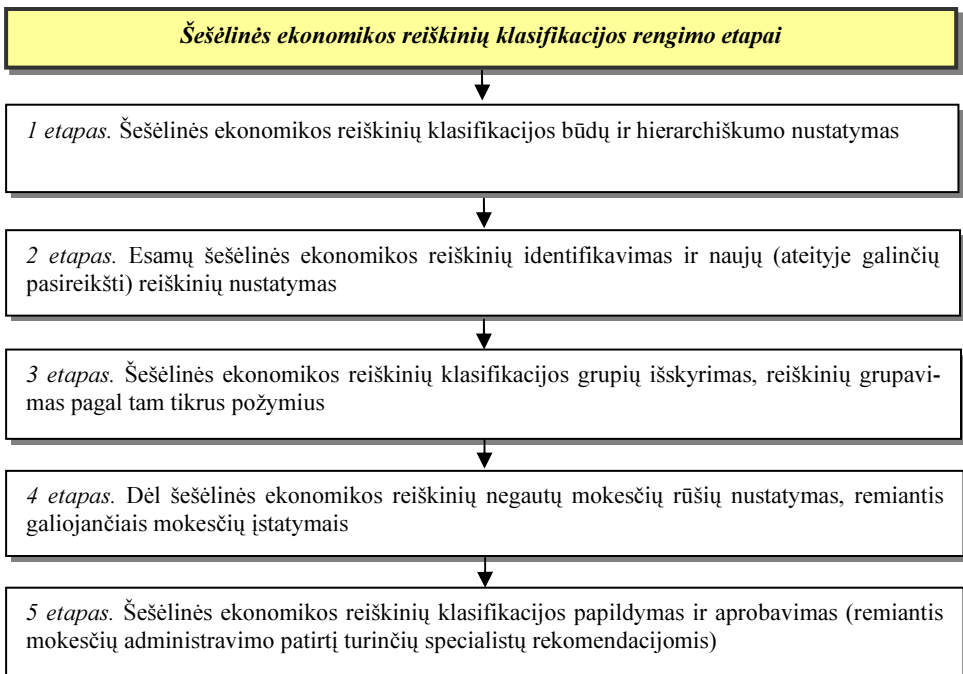
➤ šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikavimą pagal jų „vykdytojus“ – ekonomikos dalyvių grupes (fiziniai asmenys, pelno siekiantys juridiniai asmenys, pelno nesiekiantys juridiniai asmenys),

➤ šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikavimą pagal mokesčių, kurių vengiama vykdant šešėlinę ekonominę veiklą, rūšis (gyventojų pajamų mokesčiai, socialinio draudimo įmokos, pridėtinės vertės mokestis, pelno mokestis, akcizas ir kt.).

Nagrinėjant šalies ekonominės veiklos apraiškas, susijusias su į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautais mokesčiais, tikslinga įvertinti identifikuotus alternatyviuosius šešėlinės ekonomikos reiškinių (kartu ir mokesčių atotrūkio) klasifikacijos būdus ir nustatyti jų prioritetiškumą.

Kadangi tam tikro mokesčio bazė yra skirtinga, t. y. pagal ekonominės veiklos pobūdį ir teisinį statusą skirtingi ūkio subjektai, gaunantys tai pačią pajamų grupę priskirtinas pajamas, apmokestinami nevienodai, todėl būtina išvengti painiavos bei galimo mokesčių atotrūkio kiekybinių rezultatų „persidengimo“. Tai įvertinusi autorė siūlo aukščiausiu hierarchiniu lygmeniu šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijoje išskirti *ūkio subjektų grupes*. Šis siū-

lymas grindžiamas tokiu pavyzdžiu: kadangi gyventojų pajamų mokesčio šaltiniu gali būti pajamos, gautos iš darbo santykių, savarankiškai vykdomos individualios ekonominės veiklos, turto pardavimo ir kitokios veiklos, todėl gyventojų pajamų mokesčio apskaičiavimo tvarka visiems pajamų gavėjams, turintiems prievolę mokėti gyventojų pajamų mokestį, nėra nevienoda. Šalies mokesčių įstatymuose yra nurodyti kai kurie apmokestinimo tvarkos ypatumai (pvz., skirtingi mokesčio tarifai, taikytinas neapmokestinamasis pajamų dydis, galimi tam tikri atskaitymai iš gautų pajamų, mažinantys apmokestinamąsias pajamas ir pan.). Be to, kai kurie pajamų gavėjai privalo mokėti ir kitus mokesčius (privalomojo sveikatos draudimo įmokas, valstybinio socialinio draudimo įmokas, pelno mokestį). Taigi pasirinkimas – šešėlinės ekonomikos reiškinius pirmiausia klasifikuoti pagal jų vykdytojus (ekonomikos dalyvių statusą), autorės nuomone, yra labiausiai tinkamas šešėlinės ekonomikos mastui, mokesčių atotrūkiu apimčiai detalizuotai įvertinti bei šešėlinės ekonomikos reiškinių stebėsenai vykdyti.

1.7 pav. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo schema
Fig. 1.7. The scheme of the preparation of the classification of the shadow economy phenomena

Sudaryta autorės.

Antrajame šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo etape autorė siūlo nustatyti visus galimus mokesčių nemokėjimo (mokesčių vengimo ir mokesčių slėpimo) būdus, kurių imasi skirtingų ūkio subjektų grupės. Atsižvelgiant į pirmajame etape nustatytą hierarchiškumą (šešėlinės ekonomikos reiškinius pirmiausia klasifikuoti pagal ūkio subjektų grupes), tyrėjui rekomenduojama parengti pirminį šešėlinės ekonomikos reiškinių sąrašą. Jame turėtų būti išskirti visi tiriamoje šalyje (kurios mokesčių atotrūkį ir šešėlinės ekonomikos mastą siekiama įvertinti) ūkio subjektams būdingi šešėlinės ekonomikos reiškiniai (jų vykdomi teisės pažeidimai) ir reiškiniai galintys atsirasti ateityje. Visi šešėlinės ekonomikos reiškiniai turėtų būti priskirti vienai iš šių grupių: fiziniams asmenims, pelno siekiantiems juridiniams asmenims, pelno nesiekiantiems juridiniams asmenims (įvairioms organizacijoms, religinėms bendruomenėms, asociacijoms ir kt.).

Kad parengtų detalų šešėlinės ekonomikos reiškinių (kvalifikuojamų kaip teisės pažeidimai) sąrašą ir kad kai kurių reiškinių nepraleistų, tyrėjui rekomenduojama atskirai nagrinėti kiekvieno ūkio subjekto nusizengimus pagal jo vykdomos veiklos pobūdį ir teisinį statusą, kurie galėtų jam teikti mokestinę naudą. Pavyzdžiui, fiziniams asmenims, veikiantiems šešėlinėje ekonomikoje, priskirtini tokie teisės aktams prieštaraujančios veikos atvejai: individualios veiklos (ją įregistravus ir (arba) įsigijus verslo liudijimą) vykdymas nedeklaruojant pajamų; individuali veikla, jos neįregistravus (įskaitant ir atvejus, kai tokia veikla verčiamasi po „oficialaus“ darbo, t. y. kai samdomi darbuotojai vykdo neregistruotą individualią veiklą); įsigyjamo turto tikrosios vertės slėpimas, pirkimo-pardavimo, nuomos, panaudos sutarčių klastojimas, fiktyvių sutarčių sudarymas, siekiant mokestinės naudos, registruotino turto pardavimo pajamų slėpimas; akcizais apmokestinamų prekių (pvz., degalų, tabako gaminių, etilo alkoholio) kontrabanda, neteisėtas disponavimas jomis ir kt.

Dažniausiai šešėlinės ekonomikos reiškiniai yra glaudžiai tarpusavyje susiję, tačiau gali pasireikšti ir pavieniui. Kai kuriuose moksliniuose šaltiniuose (Макаров 1998; Основы теневой... 2004) fiktyvūs sandoriai, kuriais siekiama nevykdomą ekonominę veiklą įtraukti į oficialiąsias ataskaitas (pinigų pervedimas netiekiant prekių), priskiriami ne šešėlinei ekonomikai, o fiktyviajai ekonomikai. Ir realiai įvykusių ekonominės veiklos operacijų neįtraukimas į apskaitą, ir fiktyvių operacijų į ją įrašymas sudaro sąlygas apeiti mokesčių įstatymus (pasinaudojant teisės aktų spragomis) ir išvengti mokesčių – taigi prisideda prie šešėlinės ekonomikos plėtotės (Krumplytė, 2009a).

Pažymėtina, jog kai kuriais atvejais šešėlinės ekonomikos reiškinys yra būdingas ir juridiniams, ir fiziniams asmenims (pvz., nelegalus darbas įmonėje). Tokiu atveju pagrindiniu šešėlinės ekonomikos reiškinio „vykdytoju“ laikomas juridinis asmuo, nes tik įmonės vadovo sprendimu vykdoma teisės aktams

prieštaraujanti veika (nesvarbu, kuris asmuo (įmonės vadovas ar darbuotojas) pasiūlė dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje).

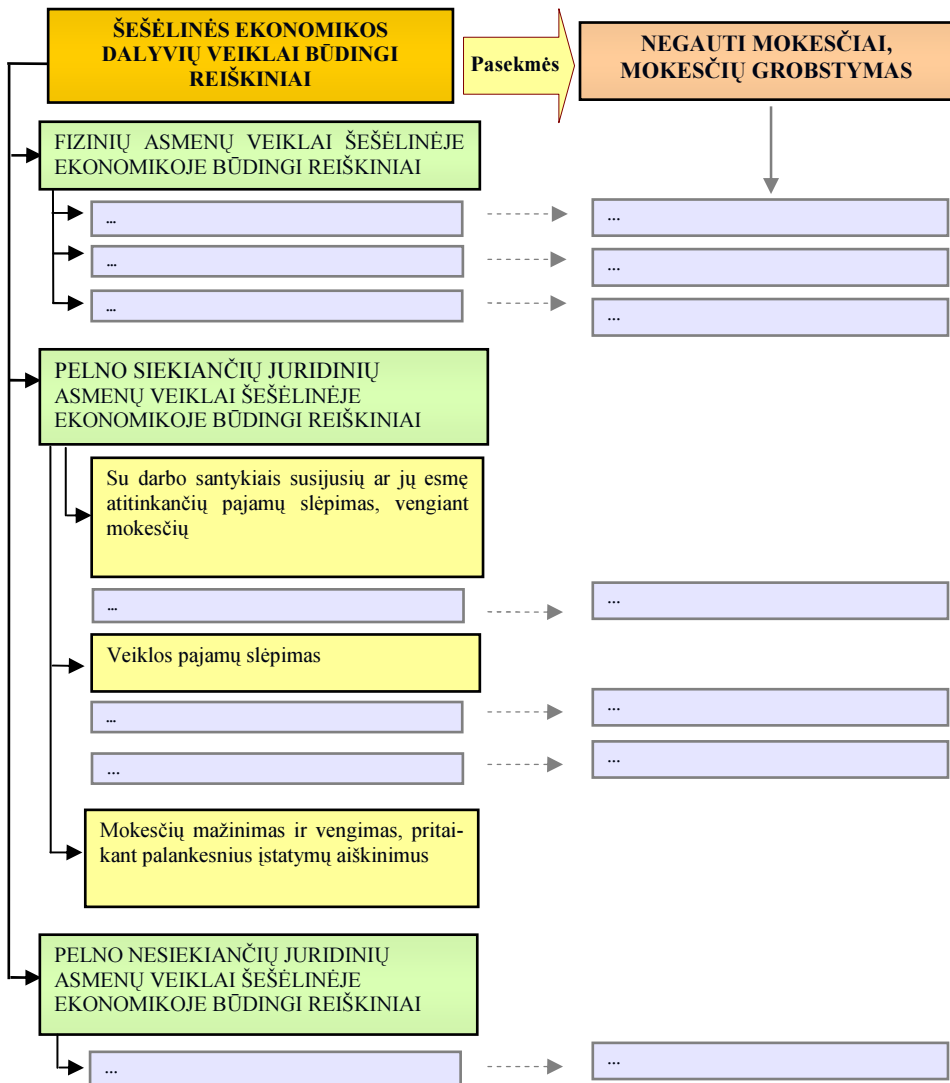
Trečiąjame šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos etape sugrupuojami šešėlinės ekonomikos reiškiniai, įvardyti antrojo etapo metu parengtame jų sąrašė. Šešėlinės ekonomikos reiškiniai (teisės pažeidimai) gali būti klasifikuojami pagal jų pobūdį bei nustatytus mokesčių vengimo ir slėpimo būdus, taip pat pagal mokesčių šaltinių (pvz., pajamų) rūšis. Įvertinusi tai, kad daugiausia nustatoma juridinių asmenų padaromų teisės pažeidimų rūšių, autorė siūlo pelno siekiančių juridinių asmenų teisės pažeidimus klasifikuoti atsižvelgiant į apmokestinamąją bazę, išskiriant dvi pagrindines teisės pažeidimų grupes: su darbo santykiais susijusių ar jų esmę atitinkančių pajamų slėpimo, vengiant mokesčių; veiklos pajamų slėpimo, siekiant mokestinės naudos.

Visiems kitiems pelno siekiančių juridinių asmenų šešėlinės ekonomikos reiškiniams, kurie pagal teisės pažeidimų pobūdį negali būti priskirti minėtoms dviem grupėms, sujungti autorė siūlo sudaryti trečiąją šešėlinės ekonomikos reiškinių grupę, kai siekiama mažinti mokesčius arba visai jų išvengti pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus. Siūloma šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikavimo principinė schema pateikta 1.8 paveiksle.

Ketvirtajame šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo etape nustatomos rūšys mokesčių, kurių negauna šalies konsoliduotasis biudžetas dėl trečiąjame etape išskirtų šešėlinės ekonomikos reiškinių (teisės pažeidimų). Tai atliekama smulkiai išnagrinėjant kiekvieno šešėlinės ekonomikos reiškinio nuslėptą mokesčio bazę (nelegalaus darbo atveju tai būtų nedeklaruotas darbo užmokestis) ir nuo jos mokėtinus mokesčius pagal šalies mokesčių įstatymus (pvz., nuo nedeklaruoto darbo užmokesčio Lietuvoje turi būti sumokėtas gyventojų pajamų mokestis, privalomojo sveikatos draudimo, valstybinio socialinio draudimo įmokos, taip pat įmokos į Garantinį fondą). Taigi daugeliu atvejų šešėlinės ekonomikos reiškinio dalyvių nedeklaruojamos pajamos lemia kelių mokesčių rūšių atotrūkį, nes nuslėptos pajamos pagal mokesčių įstatymus yra kelių mokesčių objektas.

Penktajame šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo etape autorė siūlo parengtą šešėlinės ekonomikos reiškinių (teisės pažeidimų) klasifikaciją aprobuoti.

Pirminis šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos projektas gali būti rengiamas vieno asmens arba mažos grupės (iki penkių asmenų) ekspertų. Nors šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos projekto rengėjas (arba keli rengėjai) yra išnagrinėjęs mokslinį potencialą šešėlinės ekonomikos tematika, susipažinęs su mokesčių administravimo srities ypatumais ir tiriamoje šalyje praktiškai nustatytais šešėlinės ekonomikos reiškinių atvejais, vis dėlto išlieka kai kuri klaidų ir praleidimų rizika.

1.8 pav. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikavimo principinė schema
Fig. 1.8. The basic scheme of the shadow economy phenomena classification
 Sudaryta autorės.

Todėl parengtą klasifikaciją būtina patikslinti pagal ekspertų pateiktas pastabas ir rekomendacijas, pakoreguojant teisės pažeidimų formuluotes, papildant ekspertų siūlomais teisės pažeidimais (atitinkančiais tyrimo objekto turinį) ir atmetant šešėlinės ekonomikos reiškinius (teisės pažeidimus), kurie,

daugumos ekspertų nuomone, neatitinka pasirinkto šešėlinės ekonomikos objekto apibrėžimo.

Siūloma klasifikacijos principinė schema gali būti pritaikyta įvairiose šalyse, kai norima įvertinti tiriamos šalies mokesčių sistemos ypatumus ir kontrolės institucijų atstovų patirtį šešėlinės ekonomikos srityje. Tokia klasifikacija gali būti naudinga rengiant šešėlinės ekonomikos reiškinių stebėsenos sistemą, aiškinantis šešėlinės ekonomikos reiškinių tendencijas.

Šio darbo autorė empiriškai pritaikė pasiūlytą šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo schemą, joje nurodydama šešėlinės ekonomikos reiškinius, kurie nagrinėjami mokslinėje literatūroje, taip pat įtraukdama šiuolaikinės ekonomikos sąlygomis pasireiškiančius mokesčių vengimo ir mokesčių slėpimo būdus, nustatomus pasaulinėje mokesčių administravimo praktikoje. Atlikus sisteminę analizę, nustatyta, kad teisės pažeidimams, susijusiems su mokesčių vengimu ir mokesčių slėpimu, priskirtini šie pagrindiniai šešėlinės ekonomikos reiškiniai:

- ekonominės veiklos slėpimas (ekonominės veiklos vykdymas neįregistravus įmonės ar individualios veiklos, neįsigijus verslo liudijimo);

- ekonominių operacijų slėpimas (jų neįtraukimas į sutartis ir oficialiąsias ataskaitas); pardavimų pajamų neapskaitymas; prekių įvežimas nesumokant mokesčių; pajamų, susijusių su darbo santykiais, slėpimas vengiant mokėti mokesčius (oficialiai neapskaitomo darbo užmokesčio mokėjimas, neteisinga darbo laiko apskaita, teisės aktų nuostatų neatitinkanti darbo apmokėjimo sistema (pvz., samdomąjį darbą „pakeičiant“ autorių sutartimis, kai darbo pobūdis ir sąlygos atitinka samdomojo darbo turinį);

- nelegalus darbas (nesudarant su darbuotojais darbo sutarčių arba sudarant darbo sutartis, kuriose nurodoma fiktyviai sutrumpinta darbo trukmė, nepateikiant informacijos apie įdarbintus asmenis oficialiosioms institucijoms);

- fiktyvių sandorių apskaitymas įmonės buhalterinėje apskaitoje, siekiant padidinti išlaidas, išgryninti pinigines lėšas, susigrąžinti iš biudžeto sumokėtą pridėtinės vertės mokestį;

- ofšorinių įmonių naudojimas siekiant išvengti apmokestinimo savo šalyje;

- mokesčių mažinimas pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus (Krumplytė, 2009a).

Vėliau sudaryta šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija buvo adaptuota Lietuvos atveju, atsižvelgiant į specifinius šalies mokesčių sistemos teisinės bazės aspektus, išnagrinėjus Lietuvos valstybinių institucijų turimą informaciją apie nustatytus šešėlinės ekonomikos atvejus (1.9 paveikslas).

ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS DALYVIŲ VEIKLAI BŪDINGI REIŠKINIAI	NEGAUTI MOKESČIAI, MOKESČIŲ GROBSTYMAS
1	2
FIZINIŲ ASMENŲ VEIKLAI ŠEŠĖLINĖJE EKONOMIKOJE BŪDINGI REIŠKINIAI	
➤ Individualios veiklos (ją įregistravus ir (arba) įsigijus verslo liudijimą) vykdymas nedeklaruojant pajamų	GPM, dalis VSD įmokų, PSD įmokos; esant dideliems veiklos mastams – PVM vengimas, neteisėtas PVM susigrąžinimas
➤ Individuali veikla, jos neįregistravus (įskaitant ir tokius atvejus, kai tokia veikla verčiamasi po oficialaus „darbo“, t. y. kai samdomi darbuotojai vykdo neregistruotą individualią veiklą)	GPM (įsigyjant verslo liudijimą), VSD įmokos, PSD įmokos; esant dideliems veiklos mastams – PVM vengimas
➤ Ūkiuose (pvz., stambių žemės ūkių savininkų, ūkininkų ūkiuose) vykdomas nelegalus darbas (oficialiai neįdarbinus asmenų)	GPM, VSD įmokos, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą
➤ Ūkininkų gautų pajamų nedeklaravimas, nepagristas kompensacinio PVM tarifo taikymas, PVM mokėjimo vengimas nuo savo poreikiams sunaudotų prekių (paslaugų)	GPM, VSD, PSD įmokos, PVM
➤ Akcizais apmokestinamų prekių (degalų, tabako gaminių, etilo alkoholio) kontrabanda, neteisėtas disponavimas jomis	Akcizas, PVM
➤ Įsigyjamo turto tikrosios vertės slėpimas, pirkimo-pardavimo, nuomos, panaudos sutarčių klastojimas, fiktyvių sutarčių sudarymas, siekiant mokesstinės naudos, registruotino turto pardavimo pajamų slėpimas	GPM, PVM
➤ Pajamų iš azartinių lošimų ir iš kitokios veiklos (pvz., pagal autorių sutartis) gautų pajamų nedeklaravimas	GPM, esant dideliems veiklos mastams – PVM vengimas
➤ Delsimas mokėti priskaičiuotus mokesčius (mokesčių nepriemokos)	Įvairūs mokesčiai**
➤ Mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus	Įvairūs mokesčiai**
PELNO SIEKIANČIŲ JURIDINIŲ ASMENŲ VEIKLAI ŠEŠĖLINĖJE EKONOMIKOJE BŪDINGI REIŠKINIAI	
Su darbo santykiais susijusių ar jų esmę atitinkančių pajamų (toliau – darbo užmokestis) slėpimas, vengiant mokesčių:	
➤ Darbo užmokesčio neįtraukimas į oficialiąją apskaitą („vokeliai“), įskaitant nuslėptą darbo užmokestį dirbant toje pačioje įmonėje oficialių atostogų metu	GPM, VSD, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą
➤ Dalies darbo užmokesčio „pakeitimas“ turto nuomos sutartimis, komandiruotėms skirtomis išmokomis ir pan.	GPM, VSD, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą
➤ Neteisinga darbo laiko apskaita (įdarbinimas ne visą etatą, netikslus darbo naktimis, viršvalandžių, švenčių ir poilsio dienomis laiko oficialiuosiuose dokumentuose pateikimas)	GPM, VSD, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą
➤ Pajamų iš darbo santykių „pakeitimas“ autorių sutartimis, siekiant sumažinti mokėtinus mokesčius	GPM (pritaikant mažesnę GPM tarifą pagal 2008 m. teisinę bazę), VSD, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą
➤ Nelegalus darbas (neoficialus užimtumas)	GPM, VSD, PSD įmokos, įmokes į Garantinį fondą

1	2
<p>Veiklos pajamų slėpimas:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Akcizais apmokestinamų prekių kontrabanda ir nelegali apyvarta ➤ Sutarčių sudarymas ne rinkos kainomis ➤ Priedangos (fiktyvių), ofšorinių įmonių naudojimas, siekiant sumažinti mokėtinus mokesčius ➤ PVM grobstymas (nepagrįstas 0 proc. tarifo taikymas, PVM atskaita pagal fiktyvias PVM sąskaitas faktūras ir kt.) ➤ Nekilnojamojo ir kilnojamojo turto, kuriam būtina teisinė registracija, sutarčių (pirkimo-pardavimo, nuomos, panaudos, dovanojimo ir kt.) įforminimas, siekiant išvengti mokesčių ➤ Realiai neįvykusių ar įvykusių kitomis sąlygomis, negu nurodyta buhalterinės apskaitos dokumentuose, sandorių buhalterinėje apskaitoje apskaitymas (padidinant išlaidas, išgryninant pinigines lėšas, siekiant susigrąžinti PVM, realizuojant į apskaitą neįtrauktas prekes) ➤ Užsienio vienetų, vykdančių ekonominę veiklą Lietuvoje, nuolatinės buveinės neįregistravimas, siekiant išvengti mokesčių ➤ Piktybiškas delsimas mokėti priskaičiuotus (deklaruosius) mokesčius (mokesčių nepriemokos) 	<p>Akcizais, PVM, pelno mokestis bei kiti mokesčiai, susiję su kontrabandinių prekių gabenimu, saugojimu ir realizavimu – NTM, GPM, VSD įmokos, įmokos į Garantinį fondą</p> <p>PVM, pelno mokestis</p> <p>PVM, pelno mokestis</p> <p>PVM</p> <p>NTM, PVM, pelno mokestis</p> <p>PVM, pelno mokestis</p> <p>Pelno mokestis, PVM, GPM, VSD įmokos, įmokos į Garantinį fondą</p> <p>Įvairūs mokesčiai**</p>
<p>Mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Įmonių restruktūrizavimas, siekiant gauti mokesčtinę naudą ➤ Kiti prieš tai neįtraukti atvejai 	<p>Pelno mokestis</p> <p>Įvairūs mokesčiai**</p>
<p>PELNO NESIEKIANČIŲ JURIDINIŲ ASMENŲ* VEIKLAI ŠEŠĖLINĖJE EKONOMIKOJE BŪDINGI REIŠKINIAI</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Neteisingas (prieštaraujantis teisės aktų nuostatomis) gautos paramos naudojimas ➤ Buhalterinės apskaitos tvarkymas, nesilaikant teisės aktuose numatytų reikalavimų 	<p>Pelno mokestis</p> <p>Įvairūs mokesčiai**</p>

* Įvairių organizacijų, religinių bendruomenių, asociacijų ir kt.

** Įvairūs mokesčiai apima visas mokesčių rūšis. Jos nenurodomos, nes dėl piktybiško mokesčių nemokėjimo, siekimo neteisėtai pasinaudoti mokesčių lengvatomis ir dėl kitų reiškinų gali susidaryti skirtingų mokesčių, kurių siekiama išvengti, rūšių grupės.

1.9 pav. Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija

Fig. 1.9. Classification of the Lithuanian shadow economy phenomena

Sudaryta autorės.

Šešėlinės ekonomikos reiškinius pagal jų įtaką šalies konsoliduotajam biudžetui sąlygiškai galima skirstyti į dvi grupes: 1) reiškinius, dėl kurių į šalies konsoliduotąjį biudžetą negaunamos pajamos, 2) reiškinius, dėl kurių iš šalies konsoliduotojo biudžeto išgrobstomos išmokos. Antrajai grupei priskirtini tokie reiškiniai: nedarbo draudimo išmokų grobstymas, kai oficialiai neįdarbinti asmenys, įregistruoti darbo biržoje, turi teisę gauti minėtas išmokas; oficialiai užimtų fizinių asmenų fiktyvus nedarbingumas ir jo metu vykdoma oficialiai neregistruota ekonominė veikla ar dirbama, oficialiai neįsidarbinus kitoje įmonėje arba padieniais darbininkais ūkiuose, statybos sektoriuje ir pan. Pastaroji reiškinių grupė nepriskirtina mokesčių vengimo ir slėpimo atvejams, nes tai yra neteisėtas pasinaudojimas socialinėmis išmokomis, taigi šios grupės reiškiniai nėra įtraukiami į šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikaciją.

Siekiant tyrimo objektyvumo ir visapusiškumo, autorės sudaryta Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija buvo du kartus aprobuota, taikant ekspertinio vertinimo metodą. Autorės parengtas pirminis Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos projektas buvo pateiktas Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos struktūrinių padalinių specialistams, kurie raštu pateikė rekomendacijas dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos tobulinimo. Pagal gautas pastabas ir siūlymus ši klasifikacija buvo papildyta keliais naujais reiškiniais. Vėliau buvo pateikta aprobuoti tarpžinybinės Šešėlinės ekonomikos reiškinių ir mokesčių atotrūkio vertinimo darbo grupės (ją sudarė 17-os Lietuvos valstybinių institucijų atstovai) nariams-ekspertams. Pakoregavus pagal ekspertų pateiktas rekomendacijas, minėtoji darbo grupė patvirtino galutinę Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikaciją.

Struktūrinė Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija sudaro galimybes įvertinti tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio „įnašą“ į mokesčių atotrūkio sumą. Ši klasifikacija naudojama tolesniuose disertacijos tyrimo etapuose, taikant kiekybinius šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus.

1.4. Siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija

Šiame poskyryje pateikiama disertacijos autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija, kuri integruoja šešėlinės ekonomikos masto vertinimo aspektą (jis nagrinėjamas moksliniuose tyrimuose) ir mokesčių atotrūkio vertinimo aspektą (jis nagrinėjamas taikomojo pobūdžio tyrimuose).

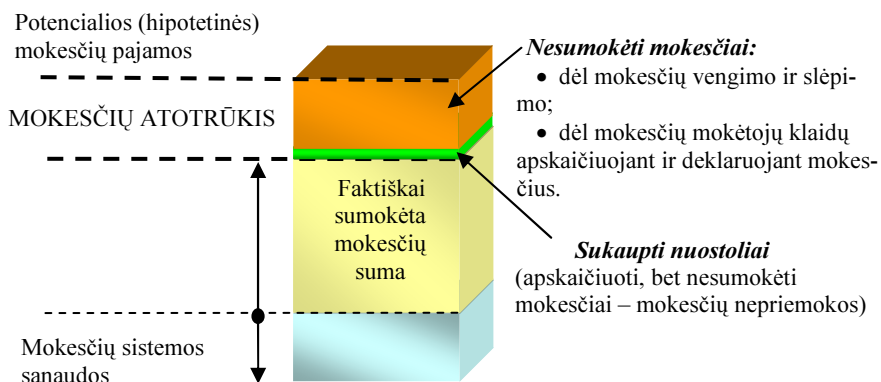
Autorės nuomone, praktika šiuos aspektus nagrinėti atskirai susiformavo dėl objektyvių priežasčių. Mokslinėje literatūroje šešėlinė ekonomika dažniau-

siai tiriama makroekonominio lygiu, įvertinamas jos mastas ir nesigilinama į atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių esmę bei dėl jų susidariusių mokesčių atotrūkių kiekybinį vertinimą. Taikomuosiuose tyrimuose (mokesčių administravimo praktikoje) keliamas šešėlinės ekonomikos tyrimų tikslas – nustatyti dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinių atsiradusių mokesčių atotrūkių. Taikomojo pobūdžio tyrimuose vertinti bendrą kiekybinį šalies šešėlinės ekonomikos mastą būtų mažai naudinga. Šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklis parodo problemos (šešėlinės ekonomikos) dydį, bet neatskleidžia jos struktūros, kurią svarbu žinoti praktikams, formuojantiems mokesčių administravimo tobulinimo ir šešėlinės ekonomikos prevencijos strategiją.

Šiame poskyryje terminas „mokesčiai“ yra vartojamas plačiąja prasme, terminas „mokestinės pajamos“ apibrėžiamas kaip į šalies konsoliduotąjį biudžetą sumokėtų mokesčių suma.

Mokesčių atotrūkio samprata. Atliekant šešėlinės ekonomikos tyrimus mokesčių administravimo srityje, vertinamas šalies *mokesčių atotrūkis* (angl. *tax gap*) arba *mokestiniai nuostoliai* (angl. *tax losses*). Šios sąvokos neretai vartojamos kaip sinonimai, tačiau kai kuriuose šaltiniuose (Solvinger 2006) *mokestiniais nuostoliais* vadinama tik ta dalis mokesčių, kurių negauna šalies konsoliduotasis biudžetas dėl mokesčių mokėtojų klaidų apskaičiuojant ir deklaruojant mokesčius. Šiame darbe vertinamas mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių.

Mokesčių atotrūkis suprantamas kaip *potencialios mokesčių sumos*, kuri galėtų būti surinkta, jei mokesčių mokėtojai teisingai apskaičiuotų ir laiku sumokėtų mokesčius pagal teisės aktų nuostatas, *ir faktiškai sumokėtos mokesčių sumos skirtumas* (1.10 paveikslas).

1.10 pav. Mokesčių atotrūkis

Fig. 1.10. Tax gap

Šaltinis: M. Solvinger (2006), modifikuota autorės.

Mokesčių atotrūkis kiekybiškai gali būti įvertintas absoliutine išraiška (nustatant per tam tikrą laikotarpį negautų mokesčių sumą) ir santykinė išraiška (skaičiuojant per tam tikrą laikotarpį negautų mokesčių ir įvertintos potencialios mokesčių sumos santykį procentais). Potencialios (hipotetinės) mokesčių pajamos suprantamos kaip mokesčių suma, kuri būtų surinkta, jei visi mokesčių mokėtojai teisingai apskaičiuotų ir laiku mokėtų mokesčius.

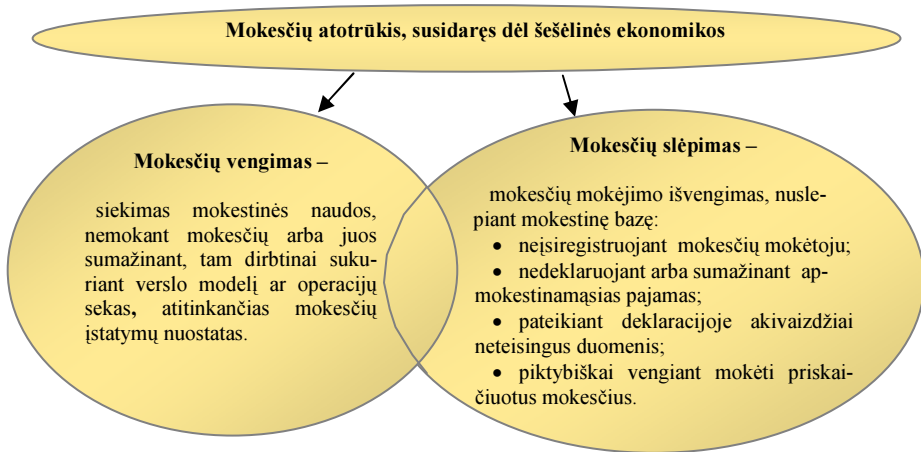
Nagrinėdama mokesčių atotrūkio struktūrą, autorė šioje disertacijoje išskiria tokias mokesčių nemokėjimo atvejų grupes: 1) tyčinis mokesčių vengimas ir slėpimas, apeinant teisės aktų nuostatas, nesilaikant juose nustatytų reikalavimų, bei mokesčių grobstymas, deklaruojant fiktyvius sandorius ir susigrąžinant dalį mokesčių; 2) beviltiškų mokesčių nepriemokų (apskaičiuotų (deklaruotų), bet nesumokėtų mokesčių sumos) susidarymas, t. y. mokesčių nemokėjimas tam tikrą laiką, tačiau nesant pažeidimo ir (arba) nusikaltimo mokesčių ir finansų sistemai nustatymo fakto. Mokesčių atotrūkiui, susidariusiam dėl šešėlinės ekonomikos, tikslinga priskirti tik dalį mokesčių nepriemokų, kurios yra nepaden-giamos tam tikrą laiką ir pripažįstamos beviltiškomis dėl mokesčių mokėtojų tyčinio mokesčių nemokėjimo, nuslepiant apyvartines lėšas. Pažymėtina, kad praktiškai itin sudėtinga atskirti šiuo aspektu sąžiningos ir nesąžiningos ekonomikos dalyvių elgsenos atvejus, tai galima atskleisti tik mokesčių mokėtojų operatyviosios kontrolės metu; 3) mokesčių nemokėjimas iškilus neaiškumams ir (arba) mokestiniams ginčams dėl mokesčių įstatymų bei kitų mokesčių administravimą reglamentuojančių teisės aktų taikymo. Ir šiuo atveju labai sunku nustatyti, kokia dalis ūkio subjektams priskaičiuotų mokėtinų mokesčių, kuriuos ūkio subjektai yra užginčiję teismuose, atsisakydami juos sumokėti, yra priskirti šeišėlinei ekonomikai, o kuriuo atveju mokesčiai nesumokami dėl nevienodo mokesčių įstatymų nuostatų interpretavimo¹³.

Mokesčių atotrūkis dėl šešėlinės ekonomikos gali susidaryti dėl dviejų mokestinių prievolių nevykdymo atvejų: *mokesčių vengimo* (angl. *tax avoidance*) ir *mokesčių slėpimo* (angl. *tax evasion*). Mokesčių administravimo praktikoje šie reiškiniai yra susipynę, todėl juos išskirti gana sudėtinga (1.11 paveikslas).

Mokesčių vengimas suprantamas kaip mokesčių sumažinimas ar jų nemokėjimas pasinaudojant dirbtinai sukonstruotomis verslo schemomis, sandorių sekomis, tokiu būdu sumažinant arba iš viso panaikinant atitinkamo mokesčio bazę bei gaunant mokestinę naudą. Kitais žodžiais tariant, pasinaudojant mo-

¹³ Mokesčių administravimo praktikoje pasitaiko atvejų, kai mokesčių mokėtojai, kad išvengtų santykinai didelių mokesčių administratoriaus priskaičiuotų mokesčių, baudų ir delspinigių sumų, per teismus mėgina įrodyti, kad jų naudojami verslo modeliai nėra dirbtinai sukurti tam, kad nemokėtų mokesčių. Visais atvejais, kai teismas nusprendžia, kad ūkio subjektas privalo sumokėti priskaičiuotus mokesčius, baudas ir delspinigius, tai priskirtina mokesčių atotrūkiui, tačiau čia gali būti skirtinga mokesčių atotrūkio susidarymo priežastis: kai kuriais atvejais jis susidaro dėl mokesčių mokėtojų klaidų apskaičiuojant ir deklaruojant mokesčius, kitais atvejais – dėl tyčinio mokestinių prievolių nevykdymo.

kesčių įstatymų nuostatomis, įtvirtinančiomis įvairias lengvatas, specialias apmokestinimo schemas, imituojamas (dirbtinai konstruojamas) veiklos modelis ar verslo operacijų seka, kad formaliai atitiktų tas sąlygas, su kuriomis įstatymų leidėjas sieja tam tikras apmokestinimo tvarkos lengvatas.

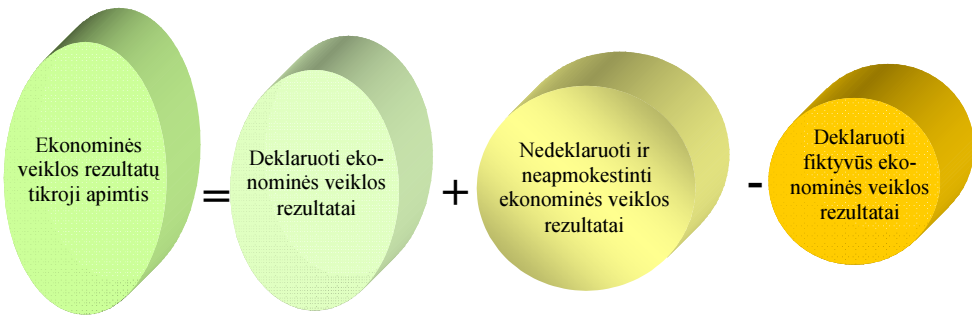
1.11 pav. Mokesčių atotrūkio susidarymo dėl šešėlinės ekonomikos atvejai

Fig. 1.11. Cases of generation of a tax gap due to the shadow economy

Sudaryta autorės.

Mokesčių slėpimas traktuojamas kaip pats šiuurščiausias mokesčių mokėjimo vengimas, kai mokesčių bazei nuslėpti imamasi fizinių veiksmų (akivaizdžiai neteisingų duomenų apie pajamas ir turtą pateikimas, dokumentų klastojimas, sukčiavimas ir kiti veiksmai). Mokesčių slėpimo formos yra šios: neįsiregistravimas mokesčių mokėtoju, vykdant veiklą; apmokestinamųjų pajamų nedeklaravimas arba jų sumažinimas (pajamų šaltinių neparodymas, pelno ar turto / kapitalo priaugio nuslėpimas); akivaizdžiai neteisingų duomenų pateikimas deklaracijoje (sąnaudų padidinimas, nepriklausančių lengvatų pritaikymas); mokesčių nesumokėjimas (pavyzdžiui, po mokesčių administratoriaus raginimo).

Ekonominės veiklos rezultatų ir mokesčių atotrūkio ryšys. Vertinant dėl šešėlinės ekonomikos susidariusį mokesčių atotrūkį, tikslinga skaičiuoti *šešėlinės ekonomikos mastą* (nedeklaruotų ir neapmokestintų ekonominės veiklos rezultatų apimtį), nustatant *tikrąją ekonominės veiklos rezultatų apimtį*. Autorė šį rodiklį siūlo skaičiuoti taip: prie deklaruotų ekonominės veiklos rezultatų pridėti nedeklaruotų ir neapmokestintų sandorių vertę ir atimti fiktyviose operacijose (kuriomis siekiama sumažinti mokėtinus mokesčius, išgryninti pinigines lėšas ir kt.) nurodytas sumas (1.12 paveikslas).

1.12 pav. Ekonominės veiklos rezultatų tikrosios apimtys nustatymas

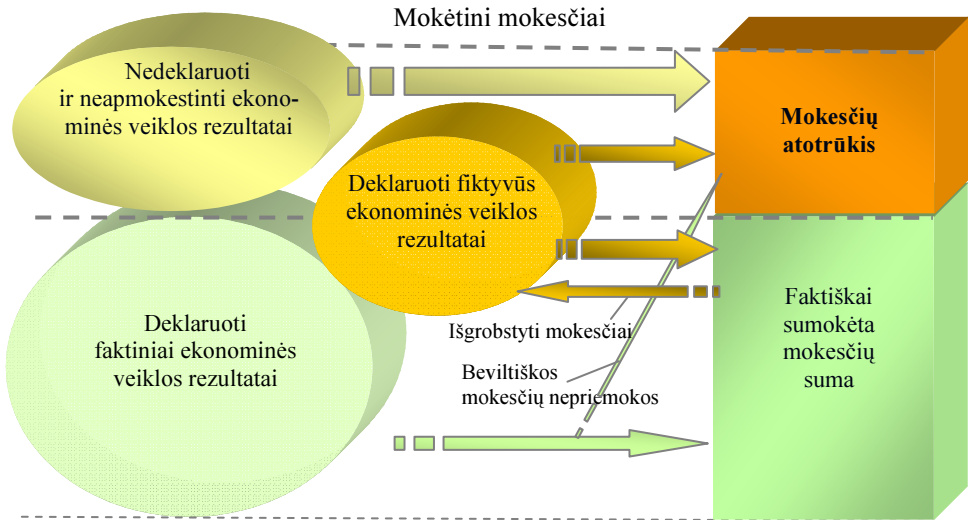
Fig. 1.12. Identification of the actual size of economic activity results

Sudaryta autorės.

Mokesčiai, apskaičiuoti pagal ekonominės veiklos rezultatų tikrąją apimtį, sudaro *potencialias mokesčių pajamas*, kurios nuo faktiškai sumokėtų mokesčių skiriasi mokesčių atotrūkio dydžiu. Nuo deklaruotų ekonominės veiklos rezultatų apskaičiuoti mokėtini mokesčiai sudaro planuojamas gauti mokesčių pajamas, kurios nuo faktiškai gautų mokesčių pajamų skiriasi mokesčių nepriemokų dydžiu. Tam tikra mokesčių nepriemokų dalis, kuri per tam tikrą laiką (skaičiuojant nuo jos susidarymo pradžios) nebuvo eliminuota (sumokant deklaruotus mokėtinus mokesčius), laikytina beviltiškais mokesčių nepriemokomis ir priskirtina mokesčių atotrūkiui. Į šalies konsoliduotąjį biudžetą faktiškai sumokėtų mokesčių suma yra „sumažinama“ dėl neteisingai apskaičiuotų mokesčių, pritaikant palankesnes mokesčių įstatymų nuostatas, neteisėtai naudojantis mokesčių lengvatomis bei deklaruojant fiktyvius (neatitinkančius tikrovės) ekonominės veiklos rezultatus – neįvykusius sandorius, nepatirtas veiklos išlaidas, šitaip sumažinant mokesčio bazę ir išvengiant dalies mokesčių ir (arba) netgi išgrobstant mokesčius. *Mokesčių grobstymu* vadinamas reiškinys, kai mokesčių mokėtojai dėl jų deklaruojamų fiktyvių ekonominės veiklos rezultatų iš šalies biudžeto neteisėtai susigrąžina dalį mokesčių. Vis dėlto didžiausia mokesčių atotrūkio dalis susidaro dėl nedeklaruotų ir neapmokestintų ekonominės veiklos rezultatų.

Nagrinėdama ekonominės veiklos rezultatų ir mokesčių atotrūkio ryšius (1.13 paveikslas), disertacijos autorė nustatė, kad ne visi nuo deklaruotų faktinių ekonominės veiklos rezultatų apskaičiuoti mokesčiai virsta šalies konsoliduotojo biudžeto pajamomis, nes dėl įvairių priežasčių (įskaitant ir piktybišką mokesčių nemokėjimą) dalis priskaičiuotų mokesčių nėra sumokami. Jei per tam tikrą laiką mokesčių nepriemokų suma nėra panaikinama (sumokant mokesčius arba padengiant iš kitų mokesčių permokų), ji „tampa“ beviltiškais mokesčių nepriemokomis. Toks reiškinys, kai beviltiškos mokesčių nepriemokos susidaro

dėl mokesčių mokėtojų tyčinio mokesčių nemokėjimo (nuslepiant apyvartines lėšas bei argumentuojant, kad įmonėje nėra grynųjų pinigų sumokėti mokesčiams), priskirtinas *mokesčių slėpimui*.

1.13 pav. Ekonominės veiklos rezultatų ir mokesčių atotrūkio ryšys

Fig. 1.13. Relationship between the economic activity results and tax gap

Sudaryta autorės.

Tam tikra mokesčių atotrūkio dalis susidaro dėl deklaruotų fiktyvių ekonominės veiklos rezultatų: taikant įvairius dirbtinai sukonstruotus verslo modelius, klastojant oficialius apskaitos duomenis, deklaruojant realiai neįvykusių sandorių arba nedeklaruojant įvykusių sandorių rezultatų. Šitaip sumažinama mokesčių bazė, nes, neteisėtai pasinaudojus mokesčių lengvatomis, sumokama tik dalis mokesčių. Be to, dalis mokesčių yra neteisėtai ir susigražinama (išgrobstoma), kai deklaruojami neatitinkantys tikrovės ekonominės veiklos rezultatai. Dėl šito taip pat susidaro mokesčių atotrūkis.

Makroekonominiu lygiu įvertinti bendrą šalies mokesčių atotrūkį yra itin sudėtinga (praktiškai neįmanoma), nes jį lemia dėl daugybės įvairiausių šešėlinės ekonomikos reiškinių susidarę mokesčių atotrūkių, kurių kiekybiniam įvertinimui negali būti taikomas vienas ir tas pats skaičiavimo algoritmas. Mokesčių atotrūkio komponentų vertinimą lemia skirtingi mokesčiai ir mokesčių šaltiniai, nevienodi apmokestinimo principai (esant tam pačiam mokesčių šaltiniui) ir mokesčių apskaičiavimo tvarkos ypatumai. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, bendram šalies mokesčių atotrūkiui ir šešėlinės ekonomikos mastui įvertinti disertacijos autorė parengė šešėlinės ekonomikos reiškinių ir dėl jų susidarantių mokesčių atotrūkių kompleksinio vertinimo modelį (disertacijos 3 skyrius).

1.5. Pirmo skyriaus išvados

1. Apibendrinant disertacijos pirmą skyrių, kuriame analogijos principu buvo atlikta kritinė šešėlinės ekonomikos ir kitais terminais vadinamų panašių konceptų analizė, galima akcentuoti, kad iki šiol šiam reiškiniui apibūdinti nėra bendrai vartojamo termino ir vieno apibrėžimo. Mokslinėje ir taikomojoje literatūroje vartojamų terminų gausa patvirtina faktą, kad būta įvairių bandymų apibrėžti šį reiškinį, tačiau iki šiol dar nėra sutarta, kuris terminas geriausiai tinka, kokia koncepto esmė, kokios ekonominės veiklos formos priskirtinos šiam konceptui. Todėl tyrėjas, mėginantis išmatuoti šešėlinę ekonomiką, susiduria su terminų ir apibrėžimų įvairove ir yra priverstas pasirinkti vieną iš siūlomų apibrėžimų ar apibrėžti šį reiškinį savaip.

2. Atlikusi mokslinės literatūros analizę autorė nustatė, kad dažniausiai vartojami du terminai – „šešėlinė ekonomika“ ir „oficialiai neapskaityta ekonomika“, – tačiau jų esmė yra skirtinga, todėl nederėtų šių ir kitų nagrinėtų terminų vartoti kaip sinonimų. Autorės nuomone, *šešėlinę ekonomiką* vertinant kaip valstybei daromą ekonominę žalą, t. y. iš ekonomikos mokslo krypties pozicijų, o ne kitais požiūriais (teisės, politikos mokslų, statistikos ir pan.), tikslinga tirti tuos ekonominius reiškinius, kurių vykdymą ir atskaitomybę reglamentuoja teisės aktai ir kurių rezultatai yra piktybiškai oficialiai neapskaitomi (arba klaidingai apskaitomi), siekiant išvengti mokesčių (arba neteisėtai juos susigrąžinti). Šešėlinė ekonomika reiškia žmonių nepagarbą teisėtoms valdžios institucijoms ir jų patvirtintoms normoms, nes šešėlinėje ekonomikoje veikiančių ekonomikos subjektų tikslas – išvengti mokesčių, slepiant vykdomos ūkinės veiklos rezultatus, arba gauti pelno iš nelegalios, įstatymais uždraustos ūkinės veiklos. Vadoaudamasi tokiu požiūriu, autorė atsiriboja nuo kriminalinės veikos bei nereguliuojamos ekonominės veiklos ir pateikia patikslintą šešėlinės ekonomikos apibrėžimą. Šešėlinei ekonomikai priskirtini visi *rinkos sandoriai*, apie kuriuos valstybės institucijos neturi reikalingos informacijos, nes rinkos dalyviai, vykdydami ekonominę veiklą, kuri šalies teisės aktais yra reguliuojama ir griežtai reglamentuojama, vengia mokėti mokesčius. Tai jie daro nesilaikydami teisės aktų reikalavimų ir apribojimų, nepateikdami duomenų valstybės institucijoms arba deklaruodami neteisingus duomenis bei kitais neteisėtais būdais siekdami nuslėpti ir (arba) išvengti mokesčių.

3. Išanalizavus mokslinį potencialą, išskirtinos šios svarbiausios šešėlinės ekonomikos priežastys: pajamų nelygybė, šalies ekonominės tvarkos neracionalumas, korupcija, per griežtas (arba nepakankamas) teisinis ir administracinis reguliavimas, teisės aktų spragos. Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos vystymosi veiksniai: mokesčių administravimo sistemos trūkumai, nepakankamas valdžios dėmesys socialinei politikai arba neracionalus jos plėtojimas.

4. Šešėlinės ekonomikos priežastys ir veiksniai įvairiose šalyse gali daryti skirtingą įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui ir raidai. Negalima išskirti vieno veiksnio ar vienos priežasties, turėjusių didžiausią poveikį šiam reiškiniui, nes šešėlinių ekonominių santykių raidą lemia kompleksiskai susijusių ekonominių, teisinių-administracinių ir socialinių-psichologinių veiksnių ir priežasčių visuma. Tiriant šešėlinės ekonomikos priežastis kurioje nors šalyje, būtina atsižvelgti į jos specifinę ekonominę padėtį, mokesčių sistemos teisinę bazę, išskirtiną istoriškai susiformavusią šalies piliečių mentalitetą, įvertinant, kokią įtaką jis daro šešėlinės ekonomikos plitimui, nustatant galimus jos priežasties ir pasekmės ryšius.

5. Šešėlinės ekonomikos padariniai šalies ekonomikai yra daugialypiai ir pasireiškia sinerginiu principu. Šešėlinė ekonomika neigiamai veikia šalies mokesčių sistemą ir jos struktūrą, iškreipia konkurenciją, sutrikdo valstybės pajamų paskirstymą. Dėl šio reiškinio į šalies konsoliduotąjį biudžetą surenkama mažiau pajamų, lėčiau auga šalies ūkis. Šešėlinė ekonomika stabdo šalies ekonominę ir socialinę raidą, dėl didėjančių nelegalaus darbo ir neapskaitomų pajamų, socialinės diferenciacijos plėtos ir nepasitikėjimo valstybe bei korupcijos išsikerojimo. Kita vertus, paminėtini ir kai kurie teigiami šešėlinės ekonomikos aspektai: šešėlinė ekonomika gali paskatinti oficialiosios ekonomikos augimą (kai didelė dalis šešėlinėje rinkoje uždirbtų pinigų išleidžiama oficialiojoje rinkoje), dėl šešėlinės rinkos gali sumažėti prekių kainos oficialiojoje ekonomikoje, sąlygiškai nukristi socialinių išmokų bedarbiams ir tikrojo skurdo lygis dėl nelegalaus darbo ir neįteisintos individualios veiklos. Tačiau visa tai vertinant kompleksiniu valstybės interesais pagrįstu požiūriu, neigiamos šešėlinės ekonomikos pasekmės šalies ekonomikai yra gerokai didesnės už teigiamas.

6. Susisteminius mokslinių ir taikomųjų tyrimų rezultatus, nustatyta, kad šešėlinė ekonomika struktūriniu požiūriu gali būti vertinama įvairiais aspektais. Esamo mokslinio potencialo šešėlinės ekonomikos struktūros vertinimo aspektu nepakanka, nes šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos yra per mažai detalizuotos (jose pateikiami galimi klasifikaciniai pjūviai, neišskiriant konkrečių šešėlinės ekonomikos reiškinių). Šešėlinės ekonomikos struktūra mokesčių administravimo (mokestinių prievolių vykdymo) aspektu nėra deramai išnagrinėta, nes literatūroje autorei nepavyko rasti išsamios šešėlinės ekonomikos reiškinių (mokesčių vengimo ir mokesčių slėpimo atvejų) klasifikacijos. Taikomuosiuose tyrimuose dažniausiai nagrinėjami tam tikri šešėlinės ekonomikos reiškiniai, detalizuojami pagal mokesčių rūšis ir teisės pažeidimų pobūdį, kai norima įvertinti dėl neteisėtų ekonomikos dalyvių veiksmų negautų mokestinių pajamų apimtį. Tokie tyrimai yra fragmentiški, todėl neapima šalies šešėlinės ekonomikos reiškinių visumos. Siekiant įvertinti kompleksiskai, buvo parengti šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos metodiniai principai, kuriais vadovaujantis sudaryta Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija.

7. Disertacijos autorės parengtoje šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijoje įvardijami trys hierarchiniai lygiai. Pirmajame lygmenyje šešėlinės ekonomikos reiškiniai grupuojami pagal ūkio subjektų grupes (išskiriant fizinius asmenis, juridinius pelno siekiančius asmenis ir juridinius pelno nesiekiančius asmenis). Antrajame lygmenyje – konkretūs minėtų ūkio subjektų grupių veiklai būdingi šešėlinės ekonomikos reiškiniai. Trečiajame lygmenyje nustatomos rūšys mokesčių, kurie nesurinkti į šalies konsoliduotąjį biudžetą dėl antrajame lygmenyje įvardytų teisės pažeidimų. Tokia struktūrinė šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija sudaro galimybes įvertinti tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio „įnašą“ į mokesčių atotrūkio sumą. Ši klasifikacija gali būti adaptuota kitoms valstybėms (autorė ją adaptavo Lietuvos atvejui), atsižvelgiant į tiriamos šalies mokesčių sistemos ypatumus ir kontrolės institucijų atstovų patirtį šešėlinės ekonomikos srityje. Tokia klasifikacija gali būti naudinga rengiant šešėlinės ekonomikos reiškinių stebėsenos sistemą, taip pat gali būti naudojama jos reiškinų tendencijoms įvertinti.

8. Autorės siūloma šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija susieja du šios problematikos aspektus: moksliniuose darbuose nagrinėjamo šešėlinės ekonomikos masto rodiklio (santykinės dalies nuo BVP) nustatymo ir taikomuosiuose tyrimuose nagrinėjamo dėl šešėlinės ekonomikos susidarancio mokesčių atotrūkio (į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokestinių pajamų) įvertinimo. Jis gali susidaryti dėl dviejų mokestinių prievolių nevykdymo atveju: mokesčių vengimo ir mokesčių slėpimo. Šie reiškiniai yra „susipynę“, todėl juos išskirti gana sudėtinga. Vertinant dėl šešėlinės ekonomikos susidariusių mokesčių atotrūkį, tikslinga nustatyti tikrąją ekonominės veiklos rezultatų apimtį, nuo kurios apskaičiuoti mokesčiai sudaro potencialias mokesčių pajamas. Autorė tikrąją ekonominės veiklos rezultatų apimtį siūlo skaičiuoti taip: prie deklaruotų ekonominės veiklos rezultatų pridėti nedeklaruotų ir neapmokestintų sandorių vertę ir atimti fiktyviose operacijose nurodytas sumas.

2

Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinio potencialo analizė ir jo taikymo patirtis

XX a. paskutinius du dešimtmečius ekonomistams šešėlinės ekonomikos vertinimas tapo iššūkiu, kuris lėmė naujų jos matavimo metodų ir gausybės tyrimų šio reiškinio vertinimo tematika atsiradimą. Įvairių tyrimų rezultatai yra sunkiai palyginami, nes jie gauti taikant skirtingus metodus arba vieną metodą (tik priėmus nevienodas prielaidas, parinkus skirtingus parametrus ir pan.). Siekiant kiek įmanoma tiksliau įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą, daugelyje tyrimų pasi- telkiami keli skirtingi metodai. Šiame skyriuje pateikiama šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų analizė, įvardijami apibendrinti šių metodų trūkumai. Kritinėms pastaboms ir riboto metodų praktinio taikymo galimybėms pagrįsti diserta- cijos autorė pristato apibendrintus dviejų tyrimų rezultatus. Taip pat šiame skyriuje pateikiami apibendrinti užsienio autorių atliktų šešėlinės ekonomikos masto tyrimų rezultatai ir atskleidžiama Lietuvos šešėlinės ekonomikos vertini- mo patirtis. Skyriaus tematikos tam tikri aspektai yra nagrinėjami dviejuose au- torės straipsniuose (Krumplytė 2010a, 2010b).

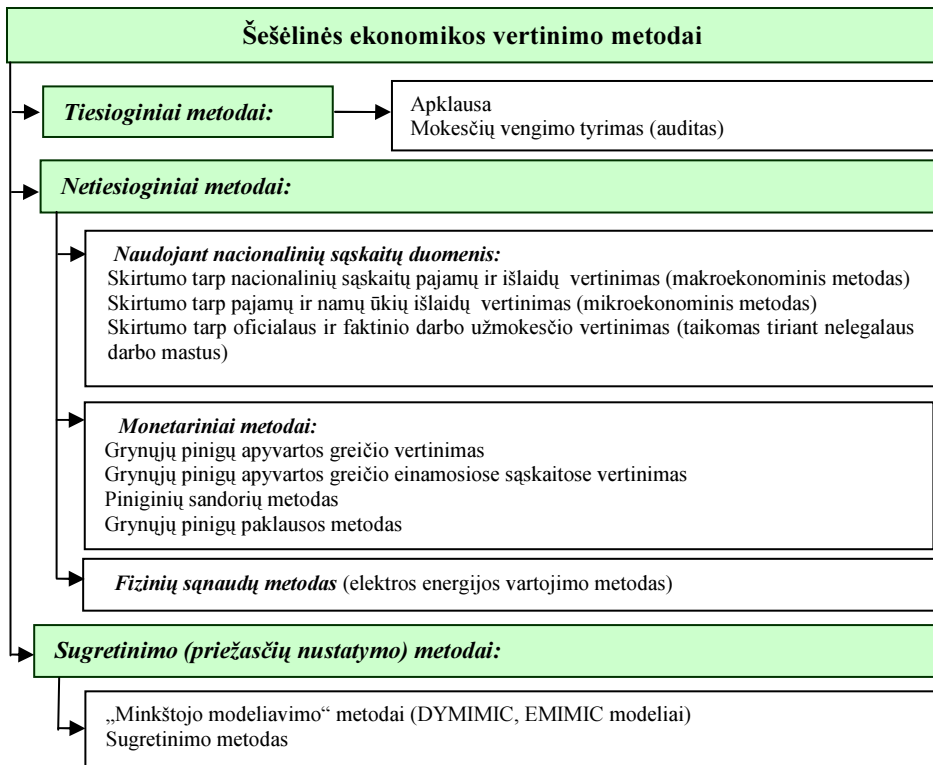
2.1. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodų analizė

Mokslinėje literatūroje pateikiama nemažai šešėlinės ekonomikos mastams ir jos struktūrai nustatyti naudojamų metodų. Jų pasirinkimas priklauso nuo tyrimo pobūdžio ir tikslų. Šešėlinė ekonomika gali būti tiriama pasauliniu, makro- ir mikrolygiais, taip pat instituciniu aspektu. Pasaulinės ekonomikos lygmeniu vertinami tarptautiniai šešėliniai ryšiai (pvz., narkotikų verslas, pinigų, gautų nusikalstamu būdu, plovimas). Makrolygiu gali būti vertinama šešėlinės ekonomikos įtaka oficialiojo BVP augimui, užimtumui, infliacijai ir kitiems makroekonominiams procesams bei ekonominės veiklos ciklo etapams: gamybai, paskirstymui, perskirstymui ir vartojimui. Mikrolygiu gali būti tiriami tam tikros ekonominės veiklos rūšies įmonių ar vienos įmonės šešėlinės ekonominės veiklos būdai ir ypatumai.

Dauguma šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų skirti jos mastams nustatyti makrolygiu, todėl juos taikant neįmanoma detalizuoti tyrimo rezultatų pagal struktūrinę dalis (šešėlinės ekonomikos reiškinius ar jų grupes). Mokslinėje literatūroje šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai skirstomi į tris kategorijas: tiesioginius, netiesioginius ir sugretinimo (arba priešasčių nustatymo) (2.1 paveikslas). Empiriniuose tyrimuose daugiausia naudojami įvairūs netiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai, šitaip gaunant gana platų šio reiškinio vertinimo rezultatų diapazoną.

Tik kai kuriais šešėlinės ekonomikos vertinimo metodais (pvz., grynųjų pinigų paklausos metodu, apklausos metodu) galima įvertinti šešėlinės ekonomikos pokyčius laiko požiūriu, o kitais metodais vertinimas galimas tik statiniu požiūriu. Taikant netiesioginius metodus gauti įverčiai parodo bendrą šešėlinės ekonomikos mastą šalyje, tačiau daugeliu atvejų dėl metodų specifškumo (juos taikant priimtų tam tikrų prielaidų) tyrimų rezultatai yra tarpusavyje nepalyginami. Kai kurie autoriai metodų „subjektyvumą“ (galimą tyrėjo įtaką nustatant parametrus ir priimant prielaidas) akivaizdžiai parodo, lygindami skirtingų tyrėjų, naudojančių tą patį metodą, gautus žymiai besiskiriančius šešėlinės ekonomikos įverčius.

Vertinant šešėlinės ekonomikos ir kitų reiškinių ar veiksmių tarpusavio priklausomybę, gali būti naudojami įvairūs matematiniai modeliai ir tam tikri specifiniai metodai. Taikomojo pobūdžio tyrimuose (tam tikrų valstybinių institucijų lygiu) yra pasitelkiami specifiniai šešėlinės ekonomikos reiškinių ir dėl jų į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokesčių – mokesčių atotrūkio vertinimo būdai. Tačiau mokesčių atotrūkio vertinimo metodiniai principai nėra deramai išplėtoti, todėl naudojami itin retai.

2.1 pav. Šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai
Fig. 2.1. Shadow economy evaluation methods

Sudaryta autorės, remiantis F. Schneider (2000b, 2006b), F. Schneider, D. E. Enste (2007), European Commission... (2004, 2007); C. I. Ungureanu (2003).

Dauguma tyrėjų pažymi, kad nėra bendros nuomonės, kuris metodas ar jų grupė yra tinkamiausi (turintys mažiausiai trūkumų), nes naudojant vieną metodą (dėl įvairių kiekvieno metodo taikymo ypatumų) neįmanoma gauti tikslių rezultatų. Nors, kita vertus, šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų gausa leidžia šį reiškinį vertinti keliais būdais.

Konkreto metodo pasirinkimas ir specifinės tam tikro tyrimo problemos lemia labai skirtingus šešėlinės ekonomikos vertinimo rezultatus. Kad išvengtų labai didelių paklaidų ir bent iš dalies išspręstų duomenų trūkumo problemas, kai kurie autoriai (Schneider 2004, 2006c; Rosser 2004) šešėlinės ekonomikos tyrimuose taiko kelis metodus, vieno metodų rezultatus naudodami kitų metodų taikymui, arba tarpusavyje lygindami gautus rezultatus. Tai gali suteikti informacijos apie šešėlinės ekonomikos vertinimo rezultatų patikimumą. Jei naudojant visiškai skirtingus metodus gaunami panašūs rezultatai, tam tikri skirtumai

gali būti paaiškinami taikytų metodų ypatumais (priimtomis prielaidomis, parinktais parametrais) ar trūkumais.

Nustatyti ir išryškinti esamų teorinio šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų ypatumams tolesniuose poskyriuose pateikiama struktūrinė šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų analizė. Joje išskiriami šių metodų taikymo ypatumai, pateikiamos matematinės išraiškos ir įvardijami kai kurie kritiniai aspektai.

2.1.1. Tiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai

Tiesioginiams šešėlinės ekonomikos vertinimo metodams priskiriama *atrankinė (tipinė) apklausa* ir *mokesčių kontrolė*. Šie metodai dar vadinami mikrometodais, kadangi jų taikymo rezultatai, jei tyrimas buvo gerai organizuotas, suteikia išsamią informaciją apie šešėlinės ekonomikos struktūrą – veiklos apraiškas skirtinguose ekonominės veiklos sektoriuose, taip pat labiausiai paplitusius mokesčių vengimo atvejus, nelegalaus darbo sudėtį ir kt. (Schneider 2006a, Rosser 2002).

Literatūroje pažymima, kad tiesioginiais metodais gauta informacija dažnai yra vidutinio tikslumo. Tyrimo rezultatai priklauso nuo pateiktos anketos kokybės ir ją pildžiusių respondentų bendradarbiavimo lygio. Todėl tokiu būdu vertinant šešėlinės ekonomikos mastus, jei nėra atsižvelgiama į minėtas aplinkybes, gaunami tik preliminarūs rodikliai. Dar vienas tiesioginių metodų trūkumas, – jei yra tiriama tik tam tikra šešėlinės ekonomikos sritis (pvz., respondentų klausima, kokios dalies pardavimo pajamų į oficialiąją apskaitą neįtraukia viena įmonė), – tokie rezultatai neparodo visos šešėlinės veiklos. Kitas trūkumas tas, kad jei tiesioginiai metodai taikomi tik vieną kartą, gaunamas momentinis skaičiavimų rezultatas, nes šiais metodais vienkartinio tyrimo metu neįvertinamas šešėlinės ekonomikos mastas ir ilgalaikės tendencijos.

XX a. paskutinius du dešimtmečius šešėlinei ekonomikai vertinti plačiai naudotas *atrankinės (tipinės) apklausos metodas*. Esminis šio metodo privalumas – galimybė parengti detalias išvadas apie šešėlinės ekonomikos dydį ir jos struktūrą. P. Smith teigia, kad labai svarbus yra anketos turinys, nes klausimų formuluotės nulemia tyrimo rezultatus. Netinkamai suformuluoti anketos klausimai respondentams nesuteikia akstino atskleisti informacijos apie dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje ir bendradarbiauti su tyrėjais. Jei respondentai nenori pateikti teisingos informacijos, tyrimo rezultatai esti nepatikimi, o kartu ir netikslūs šešėlinės ekonomikos įverčiai bei galimos klaidingos išvados.

Mokesčių kontrolė (auditas). B. S. Frey ir W. W. Pommehne (1984) teigimu, informaciją apie šešėlinę ekonomiką suteikia nustatyti skirtumai tarp valstybinėms institucijoms (šalies mokesčių administratoriui, statistikos tarnyboms) deklaruotų pajamų ir nuo jų sumokėtų mokesčių bei mokestinių patikrinimų metu apskaičiuotų pajamų ir nuo jų mokėtinų mokesčių. Administracinės ir bau-

džiamosios atsakomybės grėsmė šešėlinės ekonomikos dalyvius verčia atskleisti nedeklaruotas pajamas, nuo kurių į šalies konsoliduotąjį biudžetą nesumokėti mokesčiai.

Pagal mokesčių kontrolės rezultatus tik apytikriai įvertinamas šešėlinės ekonomikos mastas, nes informacija apie šį reiškinį yra tik dalinė, todėl tokie rezultatai gali būti neobjektyvūs (su žymiomis paklaidomis). Mokesčių mokėtojų atranka mokestiniam patikrinimams daugeliu atvejų esti neatsitiktinė, todėl atrankos rezultatai nereprezentuoja visų mokesčių mokėtojų. Šis neobjektyvumas šiek tiek sumažėja, kai mokesčių mokėtojų atranka yra grindžiama įvairių mokesčių analize. Jos metu atskleidžiama tam tikra mokesčių vengimo (piktnaudžiavimo įstatymais) tikimybė. Tačiau apie tai dažniausiai sprendžiama, remiantis išieškotų mokesčių įplaukais, nes jos kaip tik ir parodo, kad būta tam tikro mokesčių vengimo. Bet tai irgi atspindi tik dalį šešėlinės ekonomikos, kurią pavyksta nustatyti valstybinėms institucijoms.

Atsižvelgdama į tiesioginių šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų ypatumus, šiame darbe autorė naudojami abiem minėtais metodais (plačiau apie tai 3 skyriuje). Tiesioginis atrankinės apklausos metodas padeda spręsti vieną iš šio tyrimo uždavinių – detalizuotai pagal reiškinį įvertinti jų paplitimo ir masto rodiklius. Mokesčių mokėtojų kontrolės darbo rezultatai naudojami nustatyti nelegalaus darbo mastą. Šitai gaunami patikimesni šešėlinės ekonomikos kiekybinio įvertinimo rezultatai, nes galima tarpusavyje palyginti skirtingais metodais gautus įverčius.

2.1.2. Netiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai

Netiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai grindžiami tam tikrų makroekonominių ir kitokių parametru naudojimu (šie metodai dar vadinami parametru arba makroekonominiais metodais), kurie suteikia informaciją apie šešėlinės ekonomikos mastą.

F. Schneider (2006) išskiria penkis šešėlinei ekonomikai įvertinti naudojamus netiesioginius parametrus:

1. Nacionalinių išlaidų ir pajamų neatitiktis. Šis metodas paremtas atotrūkio tarp pajamų ir išlaidų statistikos vertinimu. Nacionalinėje apskaitoje BNP, apskaičiuotas pagal pajamų metodą, turi būti lygus BNP, įvertintam pagal išlaidų metodą. Kai nacionalinėse statistikos tarnybose yra atliekami apytikriai išlaidų skaičiavimai, skirtumas tarp išlaidų ir pajamų gali būti naudojamas kaip šešėlinės ekonomikos masto parametras.

Nacionalinių statistikos tarnybų atstovai sprendžia, kaip būtų galima sumažinti šį atotrūkį, todėl tikslinga pirminius preliminarus šio atotrūkio skaičiavimus ir viešai jų neskelbia. Jei visi išlaidų komponentai būtų išmatuoti be klaidų, tada šiuo metodu gauti rezultatai leistų tiksliai įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą.

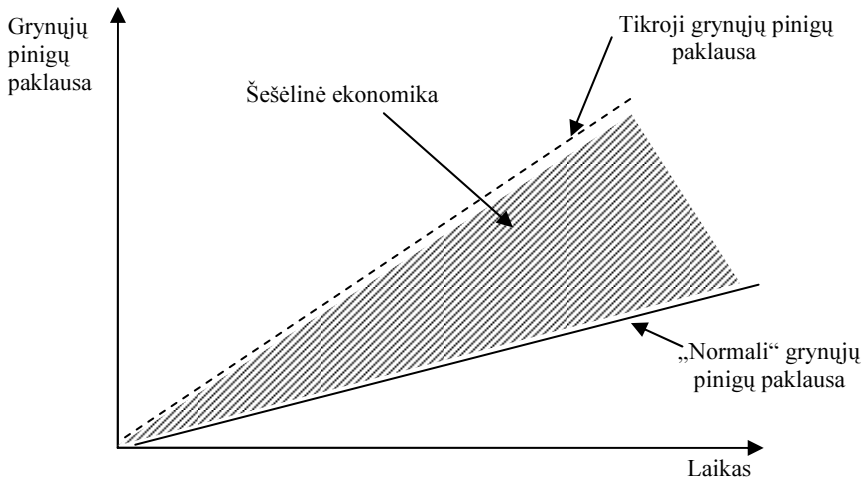
Deja, taip nėra, todėl apskaičiuotas išlaidų ir pajamų atotrūkis parodo visus nacionalinių sąskaitų duomenų praleidimus ir klaidas, kurie kartu apima ir šešėlinę ekonomiką. Dėl šios priežasties tokie šešėlinės ekonomikos skaičiavimai gali būti netikslūs ir nelabai patikimi.

Pažymėtina, kad šis parametras gali būti taikomas ir vieno asmens pajamų bei turto pokyčiams vertinti (jei teikia šias deklaracijas, o jei ne – naudojantis trečiųjų šaltinių duomenimis – registruoto šio asmens ar jo šeimos narių vardu turto pokyčių per tam tikrą laikotarpį analizei).

2. Oficialiosios ir faktinės darbo jėgos neatitiktis. Darbo jėgos dalyvavimo oficialiojoje ekonomikoje mažėjimas gali būti laikomas veiklos šešėlinėje ekonomikoje augimo požymiu (Abbott, Wallace 2009). Priimant prielaidą, kad visos darbo jėgos užimtumas yra pastovus, oficialiojo užimtumo lygio mažėjimas, kitoms sąlygoms nekintant, gali būti traktuojamas kaip neteisėtos veiklos padidėjimo indikatorius. Šio metodo trūkumas – oficialiosios ir faktinės darbo jėgos skirtumai gali susidaryti dėl kitų priežasčių (Schneider 2002, 2004, 2005a). Be to, žmonės gali dirbti šešėlinėje ekonomikoje ir tuo pat metu turėti „oficialųjį“ darbą. Tai vadinama „papildomu uždarbiavimu“. Tuo metu nelegaliai dirbančiam visą darbo dieną asmeniui jo neteisėtas darbas yra „vienintelis darbas“. Todėl tokie preliminarūs skaičiavimai laikytini „silpnais“ šešėlinės ekonomikos mastų ir tendencijų vertinimo parametrais.

3. Monetariniai metodai. Šešėlinė ekonominė veikla, kurioje vyrauja atsiskaitymas grynaisiais pinigais, palieka tam tikrų pėdsakų. Jei grynųjų pinigų paklausa pranoksta „normalųjį“ lygį ar absoliutinę vertę, galima daryti išvadą, kad šešėlinė ekonomika plečiasi (2.2 paveikslas). Vėliau ši idėja buvo išplėtota skirtingomis kryptimis, atsižvelgiant į kontekstą bei priimant konkrečias prielaidas. Literatūroje išskiriamos trys šešėlinės ekonomikos ir jos tam tikro laikotarpio tendencijoms vertinti taikomos metodikos, kuriose naudojami monetarinės statistikos duomenys.

3.1. Piniginių sandorių metodas. E. L. Feige (1989, 1990), sudarydamas šį metodą, priėmė prielaidą, kad laiko požiūriu sandorių vertės ir oficialiojo BNP apimties santykis yra pastovus. Šis metodas grindžiamas I. Fisher (mainų) kiekybine lygtimi: $M \times V = p \times T$, čia: M – pinigų kiekis, V – pinigų cirkuliacijos greitis, p – kainų lygis, T – visų sandorių vertė. Daroma prielaida, kad pinigų apytakos greitis yra santykis tarp visų sandorių vertės ($p \times T$) bei nominaliojo (oficialiojo ir neoficialiojo) BNP sumos. Susiejant visą nominalųjį BNP su visais sandoriais, šešėlinės ekonomikos sukurtas BNP gali būti apskaičiuotas, iš viso nominaliojo BNP atimant oficialiojoje ekonomikoje sukurtą BNP. Kad apskaičiuotų šešėlinės ekonomikos dydį, E. L. Feige reikėjo pasirinkti bazinius metus, kuriais nėra šešėlinės ekonomikos, tada sandauga ($p \times T$) yra lygi nominaliajam BNP (oficialusis BNP = visas BNP) ilguoju laikotarpiu. Jei nėra šešėlinės ekonomikos, šis parametras yra pastovus.

2.2 pav. Šešėlinės ekonomikos vertinimo monetariniais metodais pagrindas
 Fig. 2.2. The basis for evaluation of the shadow economy by monetary methods

Šaltinis: F. Schneider, D. Enste (2007).

Šis metodas turi kelis trūkumus: kritikuotina prielaida, kad pasirinktais (baziniais) metais nėra šešėlinės ekonomikos, taip pat prielaida dėl pastovaus „normalaus“ sandorių koeficiento. Kad šešėlinės ekonomikos vertinimo rezultatai būtų patikimi, reikia tiksliai apskaičiuoti visų sandorių vertę. Tai gali būti sudėtinga padaryti, ypač vertinant grynųjų pinigų sandorius, nes juos, be daugelio kitų veiksnių, lemia popierinių banknotų kokybės, jų naudojimo ilgaažiškumo veiksnys. Kuriant šį metodą, priimta dar viena prielaida: visi santykio tarp visų sandorių vertės ir oficialiai apskaičiuoto BNP vertės pakitimai yra nulemti šešėlinės ekonomikos. Tai reiškia, kad reikia eliminuoti vertes „švarių“ finansinių sandorių, kurie yra teisėti ir neturi nieko bendro su šešėline ekonomika. Nors šis metodas teoriškai yra patrauklus, praktiškai jį taikyti yra gana sudėtinga ir gauti tyrimo rezultatai nėra patikimi (Schneider, Enste 2002b). Šį metodą ypač kritikavo W. C. Boeschoten ir M. M. G. Fase (1984); B. S. Frey ir W. W. Pommehne (1984); G. Kirchgassner (1984); V. Tanzi (1982, 1986); Dallago (1990); Thomas (1986, 1992, 1999) ir D. E. A. Giles (1997a, 1997b, 1998).

3.2. Pinigų paklausos metodas. Pirmą kartą pinigų paklausos metodą panaudojo Cagan (1958). Jis apskaičiavo pinigų paklausos ir mokesčio naštos koreliaciją, naudodamas JAV 1919–1955 m. laikotarpio duomenis. 1977 m. P. Gutmann pritaikė panašų metodą, nagrinėdamas santykį tarp pinigų ir indėlių paklausos 1937–1976 m., bet jis nenaudojo statistinių procedūrų.

V. Tanzi (1980, 1983) išplėtojo Cagan metodą. Jis naudojo pinigų paklausos funkciją ir ekonometriniais skaičiavimais įvertino JAV šešėlinę ekonomiką

1929–1980 metais. V. Tanzi nuomone, šešėliniai (ar paslėpti) sandoriai yra grynujų pinigų mokėjimai, kurių neužfiksuoja valstybinės institucijos. Šešėlinės ekonomikos masto padidėjimas didina pinigų paklausą. Siekiant atskirti susidariusią „papildomą“ pinigų paklausą, jos paklausa yra ekonometriškai išlyginama laiko požūriu. Skaičiavimuose yra įvertinti visi galimi tradiciniai veiksniai (tokie, kaip pajamų rodiklis (atspindintis šalies ekonominį išvystymo lygį), palūkanų norma ir kt.). Į funkciją įtraukti parametrai, rodantys pagrindinius šešėlinės ekonomikos veiksnius: tiesioginę ir netiesioginę mokesčių naštą, ekonomikos reguliavimą, mokesčių sistemos sudėtingumą (painiavą). 1983 m. V. Tanzi pateikė pinigų paklausos regresinę išlyginimo lygtį:

$$\ln\left(\frac{C}{M_2}\right)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(1 + TW)_t + \beta_2 \ln\left(\frac{WS}{Y}\right)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln\left(\frac{Y}{N}\right)_t + u_t \quad (2.1)$$

Šioje lygtyje $\beta_1 > 0, \beta_2 > 0, \beta_3 < 0, \beta_4 > 0$, \ln – natūriniai logaritmai; $\frac{C}{M_2}$ – santykis tarp apyvartoje esančių grynujų pinigų ir indėlių banko sąskaitose; TW – vidutinis mokesčių tarifas (lemiantis šešėlinės ekonomikos dydžio pasikeitimus); $\frac{WS}{Y}$ – darbo užmokesčio (WS) ir nacionalinių pajamų (Y) santykis (naudojamas mokėjimų ir grynujų pinigų laikymo struktūros pokyčiams užfiksuoti); R – palūkanos, išmokėtos už taupymo indėlius (siekiant užfiksuoti galimus grynujų pinigų laikymo kaštus); $\frac{Y}{N}$ – nacionalinės pajamos, tenkančios vienam gyventojui (nacionalinių pajamų (Y) ir gyventojų skaičiaus (N) santykis); u_t – paklaida.

„Papildomas“ pinigų paklausos padidėjimas atsiranda ne dėl tradicinių veiksnių, bet dėl augančios mokesčių naštos ir kitų priežasčių, skatinančių žmones veikti šešėlinėje ekonomikoje. Skaičiuojant šešėlinės ekonomikos mastą ir jo didėjimą, lyginamas pinigų paklausos augimas, kai tiesioginių ir netiesioginių mokesčių našta (ir vyriausybinis reguliavimas) yra žemiausio lygio, ir pinigų paklausos augimas, esant dabartinei (daug didesnei) mokesčių naštai ir griežtesniam vyriausybiniam reguliavimui. Laikantis prielaidos, kad šešėlinėje ekonomikoje yra tas pats pinigų apyvartos greitis kaip ir M1 pinigų masės oficialiojoje ekonomikoje, šešėlinės ekonomikos dydis gali būti apskaičiuotas ir palyginamas su oficialiuoju BVP.

Pinigų paklausos metodas yra vienas dažniausiai naudojamų metodų. Jis buvo taikytas daugelyje EBPO šalių, tačiau buvo gana stipriai kritikuotas įvairiuose darbuose (Schneider 1997, 1998; Johnson, Kaufmann, ir Zoido-Lobaton 1998; Williams ir Windebank 1995; Thomas 1986, 1992, 1999; Feige 1986; Po-

zo 1996). Dažniausiai pateikiamos tokios šio metodo kritinės pastabos (Schneider, Enste 2007):

➤ šešėlinėje ekonomikoje ne visi sandoriai yra apmokami grynaisiais pinigais. Isachsen ir Strom (1980, 1985) apklausos metodu nustatė, kad 1980 m. Norvegijoje maždaug 80 proc. visų sandorių šešėliniame sektoriuje buvo apmokėti grynaisiais pinigais. Šešėlinės ekonomikos mastas (apimdamas natūrinius mainus) gali būti didesnis, negu apskaičiuotas pagal V. Tanzi lygtį;

➤ daugelyje mokslinių darbų įvertinama tik viena šešėlinės ekonominės veiklos priežastis – mokesčių našta. Kiti veiksniai (reguliavimo įtaka, palankus mokesčių mokėtojų požiūris į valstybę, mokestinė moralė ir kt.) nevertinami, nes daugumoje šalių apie tai nėra patikimų duomenų. Kadangi šie veiksniai taip pat daro įtaką šešėlinės ekonomikos mastui, dėl to jis gali būti didesnis nei nustatyta daugelyje mokslinių tyrimų;

➤ Garcia (1978), Park (1979), ir Feige (1996), vertindami JAV šešėlinę ekonomiką, pabrėžė, kad pinigų paklausos indėliams didėjimas yra daugiausia nulemtas indėlių paklausos sumažėjimo, o ne pinigų paklausos padidėjimo dėl šešėlinės ekonomikos;

➤ Blades (1982) ir Feige (1986, 1997) teigimu, V. Tanzi turėjo įvertinti kiekį JAV dolerių, kurie panaudoti kaip kitų šalių valiuta ir laikomi grynaisiais pinigais užsienyje. V. Tanzi atkreipia dėmesį į šią kritiką kituose savo tyrimuose 1982 m. Rogoff (1998) bandė įvertinti JAV dolerių, naudojamų užsienyje, kiekį ir JAV dolerių, naudojamų šešėlinėje ekonomikoje bei „klasikinėje“ nusikalstamoje veikloje, kiekį. Tyrėjas daro išvadą, kad didelės nominaliosios vertės sąskaitos yra pagrindinė varomoji jėga šešėlinei ekonomikai ir klasikinei nusikalstamai veiklai plėtotis dėl sumažėjusių sandorių kainų. B. S. Frey ir W.W. Pommerehne (1984) bei S. Thomas (1986, 1992, 1999) taip pat tvirtino, kad V. Tanzi parametrų vertinimas nėra patikimas;

➤ dar vienas daugelyje mokslinių tyrimų pastebimas V. Tanzi metodikos trūkumas – laikymasis prielaidos, kad pinigų apyvartos greitis oficialiojoje ir šešėlinėje ekonomikoje yra vienodas. Hill ir Kabir (1996) Kanados pavyzdžiu, Klovland (1984) – Skandinavijos šalių pavyzdžiu argumentuoja, kad yra daug neapibrėžtumo, nustatant pinigų apyvartos greitį oficialiojoje ekonomikoje, o šešėliniame sektoriuje įvertinti šį rodiklį dar sudėtingiau. Nenustačius pastarojo, tyrėjas turi priimti prielaidą, kad pinigų greitis abiejuose sektoriuose yra vienodas;

➤ kritikuotina ir prielaida, kad baziniais metais nėra šešėlinės ekonomikos. Šios prielaidos „sušvelninimas“ leistų manyti, kad šešėlinės ekonomikos mastas yra žymiai didesnis nei apskaičiuota daugelyje mokslinių tyrimų.

4. Fizinių sąnaudų (elektros suvartojimo) metodai

4.1. Kaufmann-Kaliberda metodas. Kad įvertintų visą (oficialiąją ir neoficialiąją) ekonominę veiklą, D. Kaufmann ir A. Kaliberda 1996 m. teigė, jog

elektros energijos vartojimas yra geriausias fizinis visos ekonominės veiklos indikatorius. Šis metodas buvo naudojamas ir anksčiau: 1979 m. jį taikė Lizzeri, 1982 m. – Boca ir Weck-Hannemann, paskui vėl prisimintas po tam tikros pertraukos: 1996 m. – Portes, tais pačiais metais – Kaufmann ir Kaliberda, 1997 m. – Johnson, Kaufmann ir Shleifer, ir tuo pat metu jį kritikavo M. Lackó (1996).

Stebėjimais nustatyta, kad visos (oficialiosios ir neoficialiosios) ekonominės veiklos ir elektros suvartojimo lygis pasaulio mastu kinta tolygiai, kai elektros suvartojimo ir BVP santykinis elastingumas artimas vienetui. D. Kaufmann ir A. Kaliberda (1996) priėmė prielaidą, kad bendras elektros energijos vartojimo augimas yra oficialiojo ir neoficialiojo BVP augimo indikatorius. Pagal šį metodą, skirtumas tarp registruoto (oficialaus) bendrojo vidaus produkto augimo tempo ir bendro elektros energijos vartojimo augimo tempo gali būti priskirtas šešėlinės ekonomikos vystymuisi.

Šis metodas labai paprastas ir patrauklus, tačiau, kaip ir kiti metodai, yra kritikuojamas:

1. Ne visai šešėlinei ekonominei veiklai reikalingas didelis elektros energijos kiekis (pvz., asmeninės paslaugos), gali būti naudojami ir kiti energijos šaltiniai (dujos, nafta, anglis ir t. t.), todėl šiuo metodu gali būti „pagauta“ tik dalis visos šešėlinės ekonomikos;

2. Pastaraisiais dešimtmečiais įvyko didelė technikos pažanga, todėl ir gamyba, ir elektros energijos vartojimas tapo efektyvesniais, lyginant su ankstesniais metais. Tai pasakytina ir apie oficialųjį, ir neoficialųjį elektros energijos vartojimą;

3. Įvairiose šalyse ir skirtingu laikotarpiu galimi dideli elektros energijos ir BVP santykinio elastingumo skirtumai ar pokyčiai. S. Johnson, D. Kaufmann ir A. Shleifer (1997), taikydami šį metodą, mėgino įvertinti elektros energijos ir BVP santykinio elastingumo pokyčius.

4.2. Lackó metodas. M. Lackó (1996, 1998) teigimu, tam tikra dalis šešėlinės ekonomikos yra susieta su namų ūkių elektros vartojimu. Tai apima ir namų ūkių gamybą, savarankišką ekonominę veiklą ir kitas „neregistruotas“ prekes (įskaitant materialius produktus ir paslaugas).

Pasak M. Lackó, šalyse, kuriose didelė šešėlinės ekonomikos dalis yra susijusi su namų ūkių elektros vartojimu, likusi neišmatuojama šešėlinės ekonomikos dalis taip pat bus didelė. Autorės teigimu, kiekvienoje šalyje dalis namų ūkių suvartojamos elektros yra panaudota šešėlinėje ekonomikoje.

Lackó (1998) metodas aprašomas dviem lygtimis:

$$\ln E_i = \alpha_1 \ln C_i + \alpha_2 \ln PR_i + \alpha_3 G_i + \alpha_4 Q_i + \alpha_5 H_i + u_i, \quad (2.2)$$

(lygtis turi prasmę (gali būti taikoma), kai

$\alpha_1 > 0, \alpha_2 < 0, \alpha_3 > 0, \alpha_4 < 0, \alpha_5 > 0$) ir

$$H_i = \beta_1 T_i + \beta_2 (S_i - T_i) + \beta_3 D_i, \quad (2.3)$$

(lygtis turi prasmę (gali būti taikoma), kai $\beta_1 > 0, \beta_2 < 0, \beta_3 > 0$),

čia i – skaičius, žymintis tam tikrą šalį; E_i – namų ūkių elektros suvartojimas, tenkantis vienam gyventojui (skaičiuojant kWh); C_i – faktinis namų ūkių elektros energijos suvartojimas JAV doleriais (pagal perkamosios galios paritetą); PR_i – faktinė gyventojams nustatyta 1 kWh elektros energijos kaina JAV doleriais (pagal perkamosios galios paritetą); G_i – santykinis mėnesių, kuriais reikalingas gyvenamųjų patalpų šildymas, skaičius; Q_i – namų ūkių kitų naudojamų energijos šaltinių (išskyrus elektros energiją) ir namų ūkių visų naudojamų energijos šaltinių santykis; H_i – šešėlinė ekonomika, tenkanti vienam gyventojui; T_i – sumokėtų pajamų mokesčių, įmonių pelno mokesčių, prekių ir paslaugų mokesčių sumos bei BVP santykis; S_i – socialinio aprūpinimo išlaidų ir BVP santykis; D_i – vyresnių nei keturiolikos metų išlaikomų asmenų ir neaktyvių gyventojų skaičius, tenkantis 100-ui aktyvių gyventojų.

M. Lackó, tarptautiniu mastu tirdama šešėlinę ekonomiką, taiko (2.2) lygtį, joje H_i parametą pakeičia kita lygtimi. Tyrėja rezultatus naudoja suklasifikuoti šalims pagal elektros energijos vartojimą šešėlinėje ekonomikoje. Tikrajam šešėlinės ekonomikos dydžiui apskaičiuoti, reikia žinoti, kiek konkrečios šalies šešėlinėje ekonomikoje pagaminama BVP, sunaudojus vieną elektros energijos vienetą. Kadangi tyrėja neturi tokių duomenų, ji pasitelkia 1993 m. Morris atlikto šešėlinės ekonomikos JAV vertinimo rezultatus (šešėlinė ekonomika sudaro 10,5 proc. BVP). M. Lackó pagal šį rodiklį skaičiuoja ir kitų šalių šešėlinę ekonomiką.

Lackó metodas taip pat yra kritikuojamas: 1) ne visai šešėlinei veiklai reikalingas didelis elektros energijos kiekis, be to, gali būti naudojami ir kiti energijos šaltiniai; 2) šešėlinė veikla vykdoma ne tik namų ūkių sektoriuje; 3) abejotina, ar socialinio aprūpinimo išlaidų lygis gali būti laikomas šešėlinės ekonomikos indikatoriumi, ypač pereinamojo laikotarpio ir besivystančiose šalyse; 4) taip pat abejotina, kad bazinis šešėlinės ekonomikos dydis (parentas JAV pavydžiu) yra tinkamas rodiklis kitų šalių, ypač pereinamojo laikotarpio ir besivystančių šalių, šešėlinės ekonomikos dydžiui skaičiuoti.

5. Sugretinimo modeliai. Anksčiau nagrinėtuose šešėlinės ekonomikos vertinimo metoduose naudojamas tik vienas parametras, ir remiantis jo kitimu siekiama įvertinti šio reiškinio pokyčius. Tačiau akivaizdu, kad šešėlinės ekonomikos pasekmės pasireiškia tuo pat metu prekių, darbo ir pinigų rinkose. Jos dydį lemiantys veiksniai įtraukiami tik į tam tikrus monetarinius metodus. Dažniausiai įvairiuose metoduose naudojamas rodiklis – mokesčių našta.

Pagal sugretinimo metodą yra įvertinamos daugialypės priežastys, lemiančios šešėlinės ekonomikos atsiradimą ir vystymąsi, bei daugialypiai jos padariniai. Taikant šį metodą naudojami kitokie parametrai nei anksčiau aptartuosiuose. Sugretinimo metodas grindžiamas klasikiniame statistikos teorijoje nenurodo-

mais kintamaisiais, manoma, kad turi būti vertinamos daugialypės priežastys ir matuojami daugialypiai reiškinio parametrai.

Analitinis veiksnių palyginimo metodas pasitelkiamas siekiant išmatuoti šešėlinę ekonomiką. Pagal jį, šešėlinė ekonomika yra vienas iš kelių neapskaičiuotų koeficientų. Nežinomi koeficientai yra įvertinami taikant struktūrinį išlyginimą, kai tam tikro rodiklio negalima tiesiogiai išmatuoti. Apskritai DYMIMIC (dinaminis daugialypių parametru ir daugialypių priežasčių) modelis susideda iš dviejų dalių:

1. Šešėlinės ekonomikos vertinimo modelis jungia neapskaičiuotus kintamuosius su apskaičiuotais parametrais;

2. Struktūrinis išlyginimo modelis apibrėžia priežastinius santykius tarp neapskaičiuotų kintamųjų.

Modelyje yra vienas neapskaičiuotas kintamasis – šešėlinės ekonomikos dydis. Šio rodiklio dydį lemiančių parametru vertinimas, atliekant struktūrinį priklausomybių tarp šešėlinę ekonomiką lemiančių kintamųjų nustatymą, gali būti naudingas jų kitimui ir dydžiui ateityje apskaičiuoti. Tyrimo metu vertinama sąveika tarp šešėlinės ekonomikos X_t dydį (čia t – metai) lemiančių priežasčių Z_{it} ($i = 1, 2, \dots, k$) ir parametru Y_{jt} ($j = 1, 2, \dots, p$).

Taikant DYMIMIC modelį yra įvertinamos tokios priežastys:

➤ tiesioginių ir netiesioginių mokesčių našta: auganti mokesčių našta suteikia stiprų akstiną veikti šešėlinėje ekonomikoje;

➤ ekonomikos reguliavimo našta (apimanti valstybinių institucijų įvairius veiksmus): ekonomikos reguliavimo didėjimas yra stiprus stimulus pereiti į šešėlinę ekonomiką;

➤ mokesstinė moralė, parodanti (bent iš dalies) asmenų pasirengimą palikti savo oficialųjį darbą ir įsitraukti į šešėlinę ekonominę veiklą: smunkanti mokesstinė moralė yra svarbi šešėlinės ekonomikos didėjimo priežastis.

Šešėlinės ekonomikos masto pasikeitimas gali būti išreiškiamas keičiant tam tikrus parametrus:

- koreguojant piniginius parametrus: jei šešėlinė ekonominė veikla plečiasi, vyksta daugiau piniginių sandorių;

- įvertinant darbo rinkos pokyčius: darbuotojų užimtumo didėjimas šešėliniame sektoriuje yra užimtumo mažėjimo oficialiojoje ekonomikoje priežastis. Be to, išsiplėtusi ekonominė veikla šešėliniame sektoriuje gali rodyti, kad trumpiau dirbama oficialiojoje ekonomikoje;

- atsižvelgiant į gamybos rinkos pokyčius: šešėlinės ekonomikos didėjimas sumažina sąnaudas (ypač darbo) oficialiojoje ekonomikoje (bent jau iš dalies); šis poslinkis gali lemti lėtesnį oficialiosios ekonomikos augimo tempą.

Giles (1999a, 1999b, 1999c) ir Giles, Linsey ir Werkneh (1999) tyrimuose pateikiami naujesni šio metodo taikymo pavyzdžiai. Šie autoriai naudojami DYMIMIC modeliu, kad nustatytų laiko eilutės indeksą, parodantį paslėptas

(nedeclaruotos) ir oficialiai apskaitytos produkcijos santykį (Naujosios Zelandijos ar Kanados atvejais). Paskui jie įvertina, kad, naudojant grynųjų pinigų paklausos modelį, gautas rodiklis paverčiamas procentiniu šešėlinės ekonomikos mastą atspindinčiu dydžiu. Kitaip negu ankstesni empirinių šešėlinės ekonomikos tyrimų autoriai, jie atkreipė dėmesį į nestacionarią ir galimą laiko eilučių duomenų kointegraciją abiejuose modeliuose. Šiame modelyje paslėpta (nedeclaruota) produkcija yra nežinomas kintamasis, jam naudojami keli (išmatuojami) priežastiniai ryšiai (vidutinių ir ribinių mokesčių tarifų, infliacijos, realiųjų pajamų ir ekonomikos reguliavimo lygio) ir parametrai (vyrų užimtumo lygio bei grynųjų pinigų ir pinigų pasiūlos santykio pakeitimai). Grynųjų pinigų paklausos lygtyje D. E. A. Giles, L. M. Tedds ir G. Werkneh (2002) pasitelkia skirtingus pinigų cirkuliacijos greičius šešėlinėje ir oficialiai apskaitomoje ekonomikoje. Ši lygtis nėra taikoma siekiant šešėlinės ekonomikos kitimui laiko požiūriu apskaičiuoti. Ji naudojama santykio „šešėlinė produkcija / oficialiai apskaityta produkcija“ ilgojo laikotarpio vidutinei vertei sužinoti. Šis santykinis rodiklis naudojamas DYMIMIC modelyje, kuriame jis perskaičiuojamas nustatant šešėlinės ekonomikos lygį procentine išraiška. D. E. A. Giles ir bendraautorijų bandymas vienu metu taikyti pinigų paklausos metodą ir DYMIMIC modelį rodo, kad buvo pasiekta tam tikros pažangos šešėlinės ekonomikos vertinimo metodologijoje, įveikiant daug trūkumų.

2.1.3. Taikomuosiuose tyrimuose naudojamų specifinių šešėlinės ekonomikos ir mokesčių atotrūkio vertinimo modelių ir metodų analizė

Nagrinėjant šešėlinę ekonomiką vengimo mokėti mokesčius aspektu, tikslinga išanalizuoti ir kitus, nors ir rečiau naudojamus, jos vertinimo metodus. Šiuos metodus taiko užsienio šalių centriniai mokesčių administratoriai ir nacionalinės statistikos tarnybos, kad apskaičiuotų vieną iš šių rodiklių – šešėlinės ekonomikos mastą (tikrajai ekonomikos veiklos rezultatų apimčiai nustatyti) arba mokesčių atotrūkį (dėl nedeclaruotų ekonominės veiklos rezultatų į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautų mokesčių suma). Dėl skirtingų praktinių siekių kai kurių reiškinį priežastims (pvz., nustatyti, kiek negauta planuotų mokesčių pajamų dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio plitimo) įvertinti bei pagrįsti taikomojo pobūdžio tyrimuose naudojamų metodų specifika kiek kitokia nei moksliniuose tyrimuose.

Švedijos centrinio mokesčių administratoriaus – Nacionalinės mokesčių agentūros (angl. *National Tax Agency*) parengtas „Mokesčių atotrūkio žemėlapis“ (Tax gap...2008) apima mokesčio atotrūkio koncepcinius ir metodinius klausimus, tačiau nepateikia kiekybinio vertinimo metodinių principų. Šiame tyrime mokesčių atotrūkis yra apibūdinamas kaip skirtumas tarp mokesčių, kurie

būtų surinkti, jei visi ekonomikos dalyviai, turintys mokesstinę prievolę, teisingai deklaruotų savo ekonominės veiklos rezultatus, ir mokesčių, kurie buvo deklaruoti ir (arba) sumokėti. Kitaip tariant, nustatant mokesčių atotrūkį, nekreipiamas dėmesys, ar mokestis buvo sumokėtas ar ne (jei mokėtina mokesčių suma deklaruota, bet nagrinėjamoju laikotarpiu dar nesumokėta, tai nelaikoma mokesčių atotrūkiu).

Minėtame tyrime mokesčių atotrūkis pagal jo pobūdį išskaidomas į tris pagrindines kategorijas: mokesčių atotrūkį, susidariusį dėl nelegalaus darbo; mokesčių atotrūkį dėl nedeklaruotų tarptautinių sandorių; mokesčių atotrūkį dėl kitų šalyje vykstančių reiškinų (išskyrus nedeklaruotus darbo (veiklos) rezultatus). Taip pat mokesčių atotrūkis yra skaidomas pagal mokesčių mokėtojų grupes ir mokesčių rūšis.

Mokesčių atotrūkis dėl nelegalaus darbo apima: nedeklaruojamo darbo užmokesčio mokėjimą, nedeklaruotas įmonių pardavimų pajamas, taip pat neregistruotas (nedeklaruotus) piniginių lėšų išėmimus iš apyvartos ir privačių išlaidų priskyrimą įmonei (t. y. asmeninių lėšų perkėlimą į oficialiąją įmonės buhalteriją).

Mokesčių atotrūkiui, susidariusiam dėl tarptautinių sandorių, priskiriami visi atvejai, kurie turi tarptautinių sąsajų, pvz.: įtraukiami užsieniečių, gaunančių pajamas nagrinėjamoje šalyje, arba tos šalies piliečių, gaunančių pajamas iš užsienio, bei kitokio pobūdžio sandoriai tarp nagrinėjamos šalies ir kitų šalių.

Negautų mokesčių pajamų atvejai, kurie nesusiję su tarptautiniais sandoriais ir nėra nedeklaruotos ekonominės veiklos pajamos (nepatenka į pirmąją grupę), priskiriami trečiajai mokesčių atotrūkio grupei (pvz., neteisėti atskaitymai (siekiant sumažinti apmokestinamąją bazę), neteisingai apskaičiuotas pelnas (dėl to neteisingai apskaičiuojamas pelno mokestis), neteisingai skaičiuojamas nusidėvėjimas, taikomi ne tie pridėtinės vertės mokesčio tarifai (nepagrįstai siekiant mokesčių lengvatų) ir t. t.

Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl nedeklaruotų veiklos pajamų, buvo skaičiuojamas pagal nedeklaruoto darbo tyrimo (jį 2006 m. atliko Švedijos nacionalinė mokesčių agentūra) duomenis. Visų nedeklaruotų veiklos pajamų mastas minėtame tyrime buvo skaičiuojamas pagal makrometodą, t. y. lyginant namų ūkio išlaidas (suskaiciuotas iš nacionalinių sąskaitų) su deklaruotomis pajamomis. Pasitelkus įvairius mikrometodus (Nacionalinės mokesčių agentūros audito rezultatus, pirkėjų ir pardavėjų klausimynus, kai kurių sektorių tyrimus ir t. t.) nedeklaruotų veiklos pajamų mokesčių atotrūkis buvo suskaidytas į skirtingas mokesčių mokėtojų grupes. Tokiu būdu galima išgryninti didelę dalį nedeklaruotų veiklos pajamų. Likusi pagal makrometodą gautų rezultatų dalis liko neidentifikuota (nepriskirta jokiai mokėtojų grupei).

Tyrėjai pažymi, jog neįmanoma pritaikyti makroskaiciavimų kitoms (antrajai ir trečiajai) mokesčių atotrūkio dalims. Todėl šešėlinės ekonomikos reiškiniai

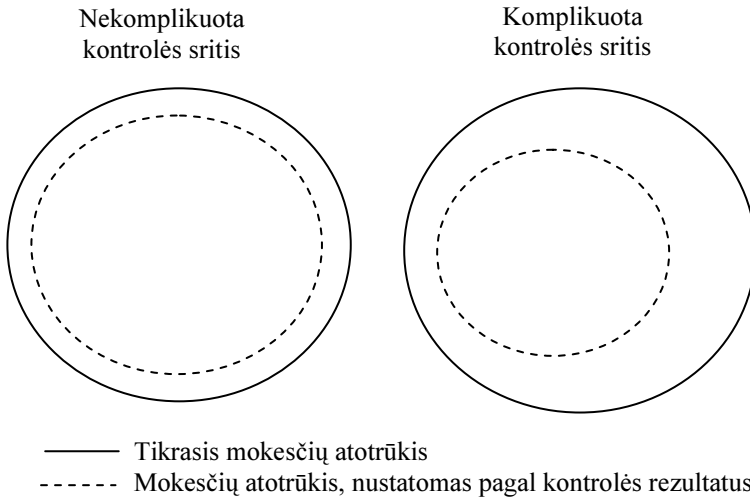
paplitimui nustatyti buvo atliekami įvairūs mikroskaičiavimai, modeliuojant ir vidinius (Nacionalinės mokesčių agentūros), ir išorinius šaltinius: atsitiktinės kontrolės (audito) rezultatus, teminių (planinių) mokesčių mokėtojų patikrinimų rezultatus, rizikos analizės, konkrečių sektorių tyrimų rezultatus. Tyrimo autorių teigimu, jei tik buvo įmanoma, tai pačiai sričiai buvo naudojami keli duomenų šaltiniai, po to atlikti skaičiavimai palyginami. Tada, kai mokesčių atotrūkio įverčio nebuvo galima patikrinti jokiais šaltiniais, buvo tikrinamas įverčių pagrįstumas. Jis buvo paremtas skaičiavimais, kurių metu mokesčių atotrūkis buvo nustatomas pagal įvairias prielaidas.

Tiriant Švedijos mokesčių atotrūkį, buvo taikomi ir netiesioginiai makrometodai. Jais buvo siekiama įvertinti, kiek mokesčių būtų surinkta įvairiuose sektoriuose naudojant duomenis, kurie yra nepriklausomi nuo duomenų, gaunamų iš „apmokestinimo proceso“ (angl. *taxation process*). Tokiu būdu gauti įverčiai yra lyginami su turimais duomenimis (faktiniais surinktų mokesčių duomenimis). Makrometodas remiasi makroekonominių duomenų nesutapimais (pvz., tarp nacionalinių sąskaitų duomenų ir deklaruotų įmonių finansinių ataskaitų duomenų), kai mėginama nustatyti, kokia dalis pajamų buvo nedeklaruota ir kiek išvengta mokesčių. Pasitelkus nacionalinių sąskaitų duomenis, gali būti lyginamos namų ūkių išlaidos ir gautos pajamos, šitaip nustatant nuslėptas pajamas. Dar vienas mokesčių atotrūkio vertinimo būdas pagal nacionalinių sąskaitų duomenis – remiantis informacija apie produkcijos srautus (pardavimų pajamas) apskaičiuoti teorinį pridėtinės vertės mokesčių. Šis rodiklis vėliau lyginamas su mokesčių mokėtojų deklaracijų duomenimis, o gautas skirtumas laikomas pridėtinės vertės mokesčio atotrūkiu.

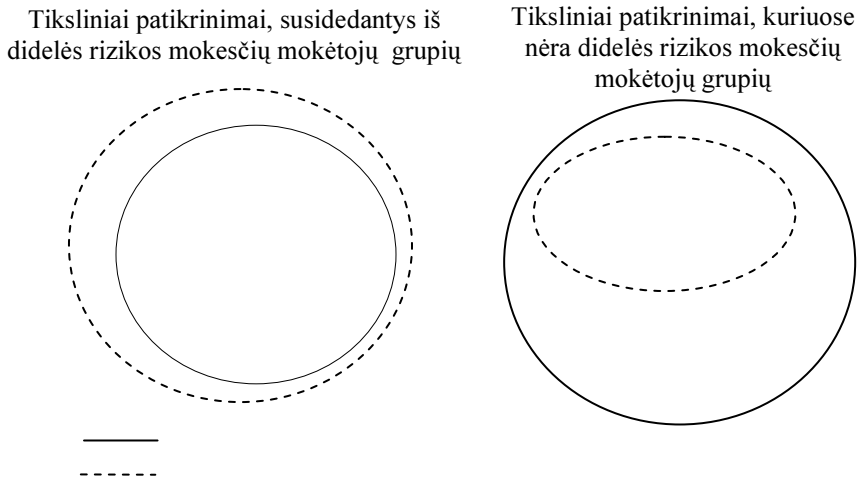
Kaip minėta, makrometodai turi esminių trūkumų, todėl juos naudoti mokesčių atotrūkiui įvertinti yra sudėtinga. Vienas iš pagrindinių trūkumų atliekant skaičiavimus makrometodais tas, kad tyrimų rezultatai gali „persidengti“ (dubliuotis). Makrometodais gauti rezultatai dažniausiai paaiškina tam tikros veiklos apimtį, o ne jos sudėtį. Taigi atlikti skaičiavimai neatskleidžia mokesčių atotrūkio sudėties, ir makroekonominiai duomenys negali parodyti visų mokesčių rūšių atotrūkių (pvz., makrometodu negalima nustatyti, kiek įmonių naudoja neteisėtus PVM tarifus ir t. t.).

Taikomų mikrometodų ypatumai. Minėtame tyrime buvo naudojami šie mikrometodai: atsitiktinės atrankos būdu atrinktų mokesčių mokėtojų patikrinimai, tiksliniai (teminiai) mokesčių mokėtojų patikrinimai ir audito procedūros, kai kurių pramonės šakų tyrimai ir rizikos vertinimai. Šių metodų bendras požymis – tam tikros mokesčių mokėtojų grupės (imtys) elgesio informacija yra naudojama didesnės imties elgsenai apibendrinti (įvertinti).

A dalis. Atsitiktinės atrankos būdu atrinktų mokesčių mokėtojų kontrolės metu nustatomas mokesčių atotrūkis

B dalis. Tikslinių patikrinimų metu nustatomas mokesčių atotrūkis

2.3 pav. Atsitiktinės atrankos būdu atrinktų mokesčių mokėtojų kontrolės metu ir tikslinių patikrinimų metu nustatomas mokesčių atotrūkis skirtingo sudėtingumo srityse

Fig. 2.3. The tax gap identified at control of randomly selected and targeted taxpayers in areas of different complexity

Šaltinis: Tax gap... (2008), modifikuota autorės.

Atsitiktinės atrankos būdu gautai reprezentatyviai mokesčių mokėtojų imčiai taikomų kontrolės procedūrų rezultatai yra ekstrapoliuojami visiems tiriamiems mokesčių mokėtojams. Tačiau šie tyrimo rezultatai vis dėlto neatspindi tikrojo mokesčių atotrūkio, kuris būtų nustatytas, patikrinus visus mokesčių mokėtojus.

Remiantis mokesčių mokėtojų kontrolės rezultatais nustatyto mokesčių atotrūkio ir tikrojo mokesčių atotrūkio skirtumai įvairiose srityse gali būti labai nevienodi. Tai priklauso nuo kontrolės efektyvumo, kontroliuojančių asmenų kompetencijos ir patirties, ir ypač nuo tikrinamos srities. Tam tikrose srityse kontrolės metu nustatyti mokesčių vengimo atvejus yra itin sunku (tai gali lemti apmokestinimo ypatumai, teisės aktų spragos ir pan.). Tokios sritys yra laikomos komplikuotomis kontrolės sritimis. Kitose srityse atskleisti mokesčių vengimo atvejus yra paprasčiau, todėl šiuo atveju kontrolės metu nustatytas mokesčių atotrūkis yra artimas tikrajam. Taigi kuo sudėtingesnė (labiau komplikauta) tiriamoji sritis, tuo labiau mokesčių atotrūkis (nustatytas kontrolės metu) skiriasi nuo tikrojo mokesčių atotrūkio (2.3 paveikslo A dalis).

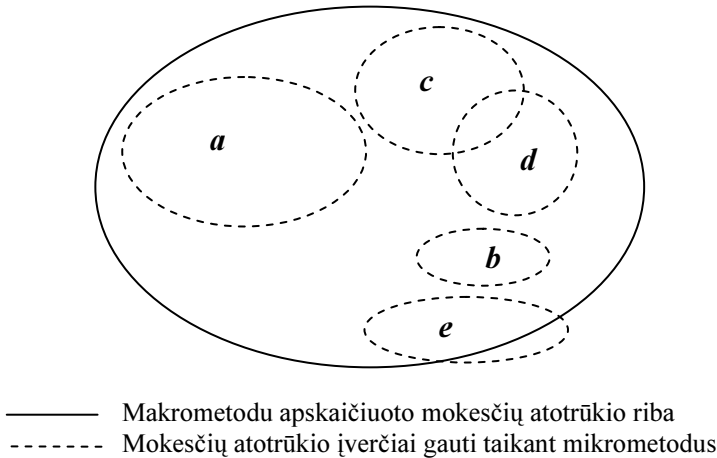
Tikslinių patikrinimų metu nustatomas mokesčių atotrūkis dar labiau skiriasi nuo tikrojo mokesčių atotrūkio (2.3 paveikslo B dalis), nes mokesčių mokėtojai kontrolės procedūroms yra atrenkami ne atsitiktinai, o pagal tam tikrus kriterijus. Tokia atranka laikoma nereprezentatyvia, todėl tikslinių patikrinimų metu nustatytą mokesčių atotrūkį „paskleidžiant“ visiems mokesčių mokėtojams galima gauti didesnę nei iš tikrųjų mokesčių atotrūkį.

Tačiau kontrolės institucijos labai mažai atlieka atsitiktinių mokesčių mokėtojų patikrinimų. Todėl pagrindiniai duomenys, kuriais remiantis skaičiuojamas mokesčių atotrūkis, yra tikslinės kontrolės procedūros (auditas ir mokestiniai patikrinimai). Numatant tikslinių patikrinimų rezultatus ekstrapoliuoti visiems mokesčių mokėtojams, siūloma daryti tam tikras prielaidas, atsižvelgiant į tikslinių patikrinimų imties reprezentatyvumą. Tose srityse, kuriose tikslinės atrankos metu atrinkti mokesčių mokėtojai, kurių mokesčių vengimo rizika santykinai didžiausia, gauti kontrolės rezultatai turėtų būti sumažinti.

Norint nustatyti, kokių mastu turi būti sumažinami kontrolės darbo rezultatai, kurie bus naudojami mokesčių atotrūkio vertinimui, siūloma įvertinti atrankos kriterijų tikslumą: toje pačioje tiriamojoje srityje atlikti atsitiktinį patikrinimą ir nustatyti rezultatų skirtumą (lyginant su tiksliniais patikrinimų rezultatais). Bet tam pririnktų didelių žmoniškųjų ir finansinių išteklių. Švedijos tyrimo atveju ši problema buvo išspręsta, pasitelkiant nedeklaruoto (nelegalaus) darbo tyrimą. Jame buvo naudojami daugybės skirtingų metų mokesčių mokėtojų audito duomenys, detalizuojant imtį į mažesnes imtis pagal tam tikras sritis, vėliau gautus duomenis ekstrapoliuojant.

Makro- ir mikrometodais atliktų tyrimų rezultatų tarpusavio sąsajos. Makrometodu apskaičiuotas mokesčių atotrūkis negali būti detalizuotas ir paaiškinti kai kurių dalinių mokesčių atotrūkio įverčių. Tai galima nustatyti taikant skirtin-

gus mikrometodus (2.4 paveikslas). Pavyzdžiui, *a* apskritimas vaizduoja pridėtinės vertės mokesčio atotrūkį dėl įmonių nedeklaruotų pardavimų, o *b* apskritimas – šio mokesčio atotrūkį dėl neteisingai pritaikyto pridėtinės vertės mokesčio tarifo.

2.4 pav. Mokesčių atotrūkio įverčiai, naudojant makro- ir mikrometodus

Fig. 2.4. Tax gap estimates applying macro- and micro- methods

Šaltinis: Tax gap... (2008).

Kaip jau minėta, mikrometodais gauti mokesčių atotrūkio įverčiai dažniausiai nepaaiškina viso mokesčių atotrūkio, apskaičiuoto makrometodu. Jie gali paaiškinti tik tas mokesčių atotrūkio dalis, kurios nustatytos remiantis kontrolės darbo rezultatais ir kitais tyrimais. Šią situaciją iliustruoja 2.4 paveikslas, kuriame matome, kad punktyriniai apskritimai neužpildo išorinio apskritimo (išlindęs *e* apskritimas rodo, kad mokesčių atotrūkio įvertis yra per didelis (taip gali atsitikti, kai mokesčių atotrūkis nustatomas ekstrapoliuojant tikslinių patikrinimų duomenis, neatsižvelgiant į tai, kad imtis yra nereprezentatyvi). *c* ir *d* apskritimai rodo, kad, naudojant kelis mikrometodus, kai kurios mokesčio atotrūkio dalys gali „persidengti“. Kai makro- ir mikrometodais gauti rezultatai vienas kitą papildo, galima gauti tokį mokesčių atotrūkio įvertį, kuris geriausiai atitinka tikrovę.

2.1.4. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodų trūkumai ir praktinio tinkamumo problema

F. Schneider, daugiau kaip dešimt metų tyrinėjęs šešėlinės ekonomikos vystymosi tendencijas įvairiose pasaulio šalyse, pažymi, kad visi šio reiškinio vertinimo metodai turi tam tikrų trūkumų (2.1 lentelė). Todėl iki šiol mokslinėje literatūroje

roje nėra susiformavusios bendros nuomonės, kuris šešėlinės ekonomikos vertinimo metodas yra tinkamiausias.

2.1 lentelė. Šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų trūkumai ir kritinės pastabos

Table 2.1. Limitations of the shadow economy evaluation methods and critical considerations

Apklausa:
<ul style="list-style-type: none"> ➤ gana dažnai tiriama namų ūkiai ir retai – įmonės ➤ egzistuoja neatsakymų ir (arba) klaidingų atsakymų tikimybė
Skirtumo tarp nacionalinių sąskaitų pajamų ir išlaidų vertinimo metodas:
<ul style="list-style-type: none"> ➤ masės apytikrių apskaičiavimų (prielaidų) derinys ➤ dažnai nėra publikuojami statistiniai duomenys ➤ tyrimo dokumentacija ir procedūros dažnai yra neviešinamos
Monetariniai ir (arba) fizinių sąnaudų metodai:
<ul style="list-style-type: none"> ➤ kai kurie skaičiavimų rezultatai yra labai dideli ➤ neaišku, ar patikimos yra prielaidos ➤ nežinoma, ar galimas klasifikavimas pagal sektorius ar pramonės šakas
DYMIMIC modelis:
<ul style="list-style-type: none"> ➤ pasitelkiami tik santykiniai koeficientai, nenaudojant absoliutinių rodiklių ➤ vertinimas labai „jautrus“ duomenų pasikeitimams

Šaltiniai: F. Schneider (2005), J. Thomas (1990), V. Tanzi (1999, 2002).

J. Hanousek ir E. Palda (2006) pažymi, kad *monetariniai metodai* ir *fizinių sąnaudų metodai* nėra tinkami mokesčių vengimo mastui įvertinti, nes jais negalima nustatyti mokesčių vengiančių ekonomikos dalyvių. Apskritai, šiais metodais neįmanomas nuoseklus ir racionaliai pagrįstas mokesčių vengimo masto skaičiavimas, gauti tyrimo rezultatai nerodo šešėlinės ekonomikos tendencijų. Makrometodų specialistai pripažįsta, kad šešėlinės ekonomikos vertinimas šiais metodais yra labai apytikris, nes jis remiasi įvairiomis prielaidomis dėl kai kurių makroparametrų dydžio ir pastovumo. J. Hanousek ir E. Palda (2006) Čekijos pavyzdžiu įrodė, kad makromodeliuose priimamų prielaidų apie tam tikrų esminių parametrų (pavyzdžiui, pinigų apyvartos greičio ir elektros paklausos struktūros) dydį ir stabilumą yra abejotini išvystytos ekonomikos šalyse ir nerealiūs pereinamojoje ekonomikoje. Taigi vertinti šešėlinės ekonomikos mastus pereinamojo laikotarpio šalyje, naudojant makrometodus, praktiškai neįmanoma. Todėl pereinamosios ekonomikos šalyse šešėlinės ekonomikos tendencijos gali būti įvertinamos, kasmet rengiant ekonomikos dalyvių (namų ūkių ir įmonių atstovų) apklausas ir tiriant respondentų nuomonę apie jos pokyčius.

Taigi tyrėjas, imdamasis sudėtingos ir intriguojančios užduoties – įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą ir tendencijas, turi atsizvelgti į kiekvieno pasirinkto metodo trūkumus ir nustatyti, ar jis tinka tyrimo tikslams įgyvendinti, o empiriškai gautus tyrimo rezultatus interpretuoti atsargiai ir atsakingai.

Rezultatų patikimumo problema empiriniuose tyrimuose. Švedijos Nacionalinės mokesčių agentūros atlikto tyrimo autoriai pažymi, kad mokesčių atotrūkio skaičiavimų paklaidos visais atžvilgiais yra didelės. Tyrėjų teigimu, mažiausi mokesčių atotrūkio vertinimo rezultatų netikslumai buvo tada, kai mokesčių atotrūkiui skaičiuoti buvo naudojami atsitiktinės atrankos (angl. *random sample*) būdu atrinktų mokesčių mokėtojų audito duomenys. Tačiau šiuo būdu mokesčių atotrūkio skaičiavimams reikalingus duomenis buvo galima gauti tik apie kelias sritis.

Didžiausi rezultatų netikslumai buvo gauti skaičiuojant tarptautinių mokesčių atotrūkį, taip pat atotrūkį didelėse įmonėse, nes jose mokesčių vengimo atvejų nedaug. Dėl skaičiavimų sudėtingumo sunku nuspręsti, kas priskirtina mokesčių atotrūkiui, o kas – ne. Tai daro labai didelę įtaką mokesčių atotrūkio įverčiui. Pažymima, kad dažnai tam tikra dalis įmonių įvairiomis verslo schemomis siekia „paslėpti“ šešėlinę veiklą (kai kuriuose šaltiniuose dar išskiriama „pilkoji ekonomika“, jai priskiriami veiklos teisėtumo požiūriu abejotini atvejai). Tokiais atvejais nėra aišku, ar tam tikri įmonės veiklos aspektai yra teisėti ir tai nėra mokesčių atotrūkis, ar neteisėti ir priskirtini mokesčių atotrūkiui. Kadangi atliekant mokesčių atotrūkio skaičiavimus buvo priimtos tam tikros prielaidos, todėl, Švedijos tyrėjų teigimu, rezultatai gali skirtis keliais milijardais kronų. Atsižvelgiant į skaičiavimų paklaidas, mokesčių atotrūkio žemėlapi rekomenduojama naudoti labai atsargiai. Pasak Švedijos tyrėjų, kompleksinis šešėlinės ekonomikos tyrimas atliktas vienintelį kartą ir dėl itin didelių žmogiškųjų išteklių poreikio pakartotinai surengti tyrimo nenumatoma.

Patikrinti ir pagrįsti, ar siūlomi metodai turi minėtų trūkumų, disertacijos autorė pateikia atliktų trijų empirinių tyrimų rezultatus: lyginant Lietuvos elektros energijos ir BVP kitimo tendencijas; atliekant skirtingų tyrimų, kuriuose vertinamas Lietuvos PVM atotrūkis, rezultatų palyginimą; vertinant šešėlinę ekonomiką daugiamatės regresijos metodu.

Lietuvos šešėlinės ekonomikos tendencijų, vertinant elektros energijos vartojimo pokyčius, empirinio tyrimo rezultatai. Šio empirinio tyrimo tikslas – įvertinti BVP tendencijas, stebint elektros energijos vartojimo pokyčius šalyje. Tyrimo pradžioje priimta hipotetinė prielaida (pagrįsta užsienio autorių tyrimais): jei elektros energijos vartojimo pokyčiai yra žymiai spartesni nei statistikos tarnybų oficialiai paskelbto BVP pokyčiai, viena iš galimų priežasčių – šešėlinės ekonomikos plitimas. Tačiau tokio tyrimo rezultatus interpretuoti reikėtų itin atsakingai, nes elektros energijos vartojimo pokyčius gali lemti ne tik šešėlinės ekonomikos plitimas, bet ir kitos priežastys, pavyzdžiui, jos suvartojimo duomenų netikslumai (atsirandantys dėl elektros vagysčių). Be to, elektros energijos vartojimas gali mažėti, išsiplėtus alternatyviesiems energijos šaltiniams. Todėl tais atvejais, kai elektros energijos vartojimo statistiniai duomenys rodo mažėjimo tendenciją, negalima vienareikšmiškai nuspręsti, kad dėl to galėtų su-

mažėti BVP ir šešėlinė ekonomika. Įmanoma visiškai priešinga situacija: elektros energijos „statistinis“ suvartojimas galėjo atsirasti dėl elektros energijos vartojimo, o tikrasis jos suvartojimo mastas išlikti toks pat (arba išaugti), jei dalyvaujant šešėlinėje ekonomikoje elektros energija buvo vagiama (klastoje elektros skaitiklių parametrus).

Dėl minėtų priežasčių elektros energijos vartojimo ir BVP tendencijų palyginimas yra apžvalginis lyginamasis tyrimas. Tai padeda įvertinti galimas oficialių statistinių duomenų tendencijų neatitiktis dėl nepakankamo ar netinkamo duomenų grupavimo.

Lietuvos elektros energijos galutinio vartojimo tendencijų ir BVP pokyčių analizės rezultatai atskleidė, kad elektros energijos vartojimo augimas 2003–2008 m. laikotarpiu kito netolygiai (2.2 lentelė ir 2.5 paveikslas). BVP augo taip pat netolygiai, o lyginant su elektros energijos vartojimo augimo tendencijomis, stebimas tam tikras „atsilikimas“: 2005 m. BVP augimas (7,8 proc.) užfiksuotas didesnis nei 2004 m. (7,35 proc.), o elektros energijos vartojimo augimas 2005 m. (4,28 proc.) buvo mažesnis nei 2004 m. (6,56 proc.).

2.2 lentelė. Elektros energijos galutinio vartojimo ir BVP tendencijos Lietuvoje 2003–2008 m.

Table. 2.2. Tendencies of final consumption of electric power and the GDP in Lithuania, 2003–2008

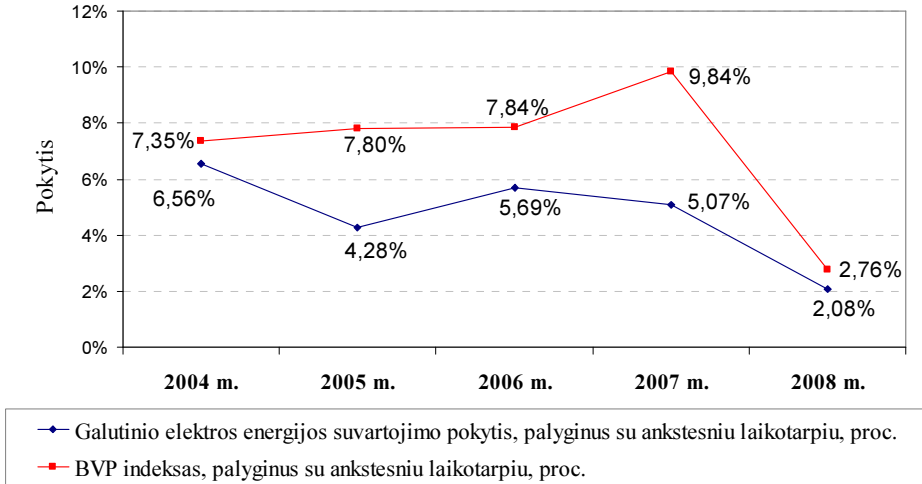
Metai	2003 m.	2004 m.	2005 m.	2006 m.	2007 m.	2008 m.
Rodikliai						
Galutinis elektros energijos vartojimas, iš viso (GWh)	7179,1	7650	7977,4	8431,4	8858,7	9043,4
BVP to meto kainomis, mln. Lt	56959,42	62697,85	72060,36	82792,8	98669,12	111189,8
Galutinio elektros energijos suvartojimo pokytis, palyginus su ankstesniu laikotarpiu, proc.	-	6,56	4,28	5,69	5,07	2,08
BVP indeksas, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, proc.	-	7,35	7,80	7,84	9,84	2,76

Apkaičiuota autorės, pagal Statistikos departamento prie LRV (2009) duomenis.

Tiriamuoju laikotarpiu didžiausias elektros energijos vartojimo ir BVP metinių augimo tempų atotrūkis užfiksuotas 2007 m. (4,6 proc. punkto), o 2008 m. nagrinėjamų rodiklių augimo tempai suvienodėjo (sudarė 2,08 proc. ir 2,76 proc.). Dėl 2008 m. antrojoje pusėje prasidėjusio ekonomikos sunkmečio, metinis BVP augimo tempas tais metais sulėtėjo 7,08 proc. punkto (sudarė 2,08 proc.), o elektros energijos vartojimo augimo tempas sumažėjo beveik 3 proc. punktais – iki 2,76 procento.

Nagrinėjamų rodiklių tendencijų koreliacinė analizė (Pirsono koreliacijos koeficientas, kuris lygus 0,86, atskleidė, kad tarp rodiklių yra vidutinio stiprumo

tiesioginis ryšys. Tačiau tai nepaneigia fakto, kad ne visuose šalies ekonominės veiklos srityse yra naudojama tik elektros energija (gali būti naudojami alternatyvieji energijos šaltiniai), o BVP apima visų oficialiai apskaitomų prekių įvertinimą (neapimant gamybos savam vartojimui).

2.5 pav. Lietuvos elektros energijos vartojimo pokyčių ir BVP pokyčių palyginimas
Fig. 2.5. Comparison of the changes in consumption of electric power and the GDP changes in Lithuania

Sudaryta autorės.

Statistikos departamentas prie LRV pateikia tik bendrą elektros energijos suvartojimo rodiklį ir jo kitimo tendencijas. Siekiant detalizuoti tyrimą pagal ekonominės veiklos sektorius, paaiškėjo, kad tam nepakanka duomenų. Elektros energijos vartojimo duomenų neįmanoma detalizuoti pagal įmonę, nes elektros vartotojų grupavimas atliekamas pagal tam tikrą objektą (jį gali sudaryti visiškai skirtingos pagal veiklos pobūdį įmonės, veikiančios viename pastate). Remiantis AB „Rytų skirstomieji tinklai“ ir AB „Vakarų skirstomieji tinklai“ viešai neskelbiamais elektros energijos suvartojimo 2007–2009 m. duomenimis, atlikta energijos vartojimo duomenų, detalizuotų pagal pagrindinius šalies ūkio sektorius, pokyčių lyginamoji analizė neatskleidė išskirtinių tendencijų, kuriomis vadovaujantis būtų galima teigti, kad tam tikrą tendencijų neatitikimą būtų galima paaiškinti šešėlinės ekonomikos vystymusi.

Pridėtinės vertės mokesčio atotrūkio įvertinimo pagal makroekonominę metodą rezultatai. Kai kuriuose specialiuosiuose tyrimuose (Didžiosios Britanijos (Measuring indirect...2007) ir Švedijos (Tax gap...2008)), skirtuose mokesčių atotrūkiui įvertinti, naudojami netiesioginiai makroekonominiai metodai.

Nagrįnetuose taikomojo pobūdžio tyrimuose nebuvo siekiama apskaičiuoti bendro šalies mokesčių atotrūkio. Dažniausiai apsiribota „stambiųjų“ mokesčių

(PVM, pelno mokesčio, akcizų, GPM ir socialinio draudimo įmoku) atotrūkių įvertinimu. Pažymima, kad įvertinti tiesioginių mokesčių (ypač GPM ir socialinio draudimo įmoku) atotrūkių yra itin sudėtinga, nes, remiantis makroekonominiais statistiniais duomenimis, beveik neįmanoma apskaičiuoti, kiek mokesčių iš tikrųjų buvo galima surinkti, t. y. labai sunku nustatyti „teorinį“ mokesčių dydį.

Netiesioginių mokesčių (PVM ir akcizų) atotrūkių įvertinimas yra mažiau komplikuoatas nei tiesioginių mokesčių. PVM atotrūkis (angl. *VAT gap*) apibrėžiamas kaip skirtumas tarp teorinio PVM (angl. *theoretical VAT*) ir faktiškai į šalies biudžetą gautų PVM pajamų. Teorinis PVM skaičiuojamas, naudojant makroekonominčius (nacionalinių sąskaitų) duomenis apie galutinio vartojimo lygį. Tai daroma dviem būdais:

1) atskirai nustatomos kiekvienos vartojimo prekių grupės sąmatinės vertės ir, atsižvelgiant į kiekvienai prekių grupei galiojantį PVM tarifą, apskaičiuojami teoriniai PVM rodikliai. Vėliau šie rodikliai sumuojami, ir gaunamas bendras šalies teorinis PVM rodiklis. Kad būtų kiek įmanoma mažiau skaičiavimo paklaidų, reikia išskirti santykinai daug prekių grupių. Skaičiavimuose priimamos įvairios prielaidos, tik apytiksliai įvertinama, nuo kokios galutinio vartojimo išlaidų dalies neskaičiuojamas PVM (esant kompensaciniams tarifams, lengvatoms ir pan.). Tais atvejais, kai tam tikros prekių grupės skirtingoms prekėms taikomas nevienodas PVM tarifas, skaičiuojamas svertinis tarifas;

2) teorinio PVM apimčiai įvertinti naudojami apibendrinti nacionalinių sąskaitų duomenys ir vartotojų apklausų rezultatai. Pastarosios atliekamos įvairių rūšių išlaidų daliai galutinio vartojimo struktūroje įvertinti, atsižvelgiant į tai, kad įvairios prekių grupės apmokestinamos skirtingais PVM tarifais. Remiantis šia informacija, galima apskaičiuoti vidutinį svertinį PVM tarifą. Jis gali būti naudojamas, įvertinant galutinio vartojimo išlaidų struktūrą pagal nacionalinių sąskaitų duomenis.

Statistikos departamentas prie LRV kasmet sudarinėja šalies ūkio *Ištekliai ir jų panaudojimo lenteles*. Šio darbo metu kaip tarpinis rezultatas yra gaunami teorinio PVM įverčiai (2.3 lentelė). Pažymėtina, kad PVM atotrūkis (skirtumas tarp teorinio PVM ir surinktų į biudžetą PVM pajamų) atspindi ne tik PVM vengimą ir (arba) slėpimą. Dalis PVM atotrūkio gali susidaryti dėl įvairių lengvatų ir atidėjimų, kurių makroekonominio mastu neįmanoma įvertinti, ir dėl *Ištekliai ir jų panaudojimo lentelių* sudarymo ypatumų, balansavimo procedūrų ir pan.

Remiantis Europos Komisijos užsakymu atlikto tyrimo (Recon 2009) viešai neskelbiamais rezultatais (2.4 lentelė), Lietuvoje PVM atotrūkis 2002–2006 m. laikotarpiu galėjo sudaryti nuo 18 proc. iki 27,6 proc. Šiuo tyrimu siekta tarpusavyje palyginti Europos Sąjungos šalių PVM atotrūkio tendencijas, todėl skaičiavimai atlikti remiantis apibendrintais duomenimis, nesigilinant į kiekvienos šalies prekių apmokestinimo PVM ypatumus.

2.3 lentelė. Lietuvos PVM atotrūkio vertinimo rezultatai pagal Statistikos departamento skaičiavimus

Table 2.3. Results of the Lithuanian VAT gap evaluation according to the calculations of the Department of Statistics

Rodikliai \ Metai	2002 m.	2003 m.	2004 m.	2005 m.	2006 m.
Teorinis PVM, mln. Lt	4181	4647	5370	6666	8108
Faktinis PVM, mln. Lt	3826	3836	4059	5138	6303
PVM atotrūkis, mln. Lt	355	811	1312	1527	1805
PVM atotrūkis, proc.	8,5	17,5	24,4	22,9	22,3

Pastaba. Skaičiai suapvalinti iki sveikosios dalies, todėl nesumuotini.

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LRV (2009).

Lyginant 2.3 ir 2.4 lentelių duomenis, pasitvirtina daugelio autorių tyrimuose minima problema – šešėlinės ekonomikos kiekybinio įvertinimo rezultatai, taikant tą patį metodą, gali būti gaunami skirtingi. Tai lemia tyrimo metu priimtos tam tikros prielaidos.

2.4 lentelė. Lietuvos PVM atotrūkio vertinimo rezultatai pagal Recon skaičiavimus

Table 2.4. Results of the Lithuanian VAT gap evaluation according to the calculations of Recon

Rodikliai \ Metai	2002 m.	2003 m.	2004 m.	2005 m.	2006 m.
Teorinis PVM, mln. Lt	4685	4991	5610	6585	8066
Faktinis PVM, mln. Lt	3844	3837	4060	5140	6305
PVM atotrūkis, mln. Lt	841	1153	1549	1445	1761
PVM atotrūkis, proc.	18,0	23,1	27,6	22,0	21,8

Šaltinis: Recon (2009), duomenys perskaičiuoti (tyrime pateikta eurai) pagal oficialųjį euro ir lito kursą.

Specialiuosiuose tyrimuose nenagrinėjami smulkesni mokesčiai, nes tai įvertinti makrolygiu praktiškai neįmanoma.

Lietuvos šešėlinės ekonomikos įvertinimo pagal regresijos metodą rezultatai. Siekiant patikrinti, ar daugiamatės regresijos metodas yra tinkamas makrolygiu kompleksiskai įvertinti Lietuvos šešėlinę ekonomiką, buvo atliktas empirinis tyrimas. Nors dėl šio metodo tinkamumo šešėlinei ekonomikai vertinti mokslinėje literatūroje taip pat diskutuojama, šio darbo autorė pagal jį įvertino mokslinėje literatūroje pateikiamų šešėlinės ekonomikos veiksnių poveikį šiam reiškiniiui Lietuvos atveju¹⁴. Literatūroje daugiamatės regresijos metodas vadinamas viena iš supaprastintų DYMIMIC modelio formų.

¹⁴ Išsamūs Lietuvos statistiniai duomenys surinkti iš įvairių šaltinių, nemaža dalis detalių duomenų (reikalingų kitų duomenų deagregavimui) nėra viešai skelbiami (kai kurios organizacijos juos naudoja tik savo poreikiams).

Įvertinus įvairių Lietuvos organizacijų turimus statistinius duomenis, empiriniam tyrimui pasirinkti 2000–2009 m. makroekonominiai rodikliai, kurie daugelyje mokslinių tyrimų yra nurodomi kaip svarbiausi rodikliai, galintys atskleisti šešėlinės ekonomikos tendencijas¹⁵. Remiantis šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinio potencialo analize, regresinės analizės metodui taikyti buvo parinkta 14 egzogeninių kintamųjų, kurie gali turėti įtakos šešėlinės ekonomikos masto pokyčiams. Pasirinkti šie egzogeniniai kintamieji (kai kurių iš jų tyrimo metu buvo atsisakyta siekiant išvengti multikolinearumo):

X_1 – realiojo BVP, tenkančio vienam gyventojui, suma, tūkst. litų,

X_2 – nedarbo lygis, proc.,

X_3 – grynujų pinigų, esančių apyvartoje, suma, tūkst. litų,

X_4 – vienadienių indėlių suma, tūkst. litų,

X_5 – ilgalaikių (2 metų trukmės) indėlių suma, tūkst. litų,

X_6 – bendras mokesčių mokėtojų kontrolės procedūrų (inspektavimų) skaičius, tūkst. litų,

X_7 – surinkta GPM suma, tūkst. litų,

X_8 – surinkta pelno mokesčio suma, tūkst. litų,

X_9 – surinkta turto mokesčių (žemės mokesčio, nekilnojamojo turto mokesčio ir paveldimo turto mokesčio) suma, tūkst. litų,

X_{10} – surinkta PVM suma, tūkst. litų,

X_{11} – surinkta akcizų suma, tūkst. litų,

X_{12} – infliacija (suderintas vartotojų kainų indeksas),

X_{13} – palūkanų norma (Vilior paskutinei mėnesio darbo dienai), proc.,

X_{14} – Gini koeficientas (skurdo lygis).

Įvertinusi aplinkybę, kad trūksta detalių statistinių duomenų (nemažai empiriniam tyrimui reikalingų duomenų, kaupiamų Lietuvos organizacijų, yra ketvirtiniai arba metiniai), autorė kai kuriuos makroekonominis rodiklius deagregavo („pavertė“ mėnesiniais rodikliais), taikydama Chow-Lin procedūrą.

Pagal klasikinės regresijos prielaidas, modelis privalo išvengti multikolinearumo (situacijos, kai du ar daugiau egzogeninių kintamųjų tarpusavyje yra stipriai koreliuoti). Todėl buvo patikrintas šių kintamųjų koreliuotumas poromis (Čėkanavičius, Murauskas 2004b). Dėl realiojo BVP, tenkančio vienam gyventojui, įtraukimo į modelį, reikėjo atsisakyti stipriai su juo koreliuojančių kintamųjų: grynujų pinigų, esančių apyvartoje, sumos (X_3), vienadienių indėlių sumos (X_4), ilgalaikių (2 metų trukmės) indėlių sumos (X_5), GPM sumos (X_7), PVM sumos (X_{10}) bei akcizų sumos (X_{11}). Likę kintamieji tarpusavyje koreliavo nežymiai.

¹⁵ Lietuvos šešėlinės ekonomikos masto rodiklių 2000–2009 m. statistinė eilutė suformuota iš Lietuvos laisvosios rinkos instituto kasmet atliekamų tyrimų (rinkos dalyvių apklausų) duomenų.

Taikant išplėstąjį Dickey-Fuller testą vienetinių šaknų tikrinimui, buvo nustatytos kintamųjų integruotumo eilės (2.5 lentelė). Integruotas procesas yra toks procesas, kuris turi stochastinį trendą. Jei kintamasis yra integruotas pirmąja eile, tikrinama ar jis nėra integruotas antrąja eile (t. y. ar kintamojo ankstesnio laikotarpio ($t-1$) reikšmės lemia tiriamo laikotarpio Y_t įverčius).

2.5 lentelė. Integruotumo eilės nustatymo rezultatai
Table 2.5. Results of measurement of integrity series

Kintamasis	Y	X_1	X_2	X_6	X_8	X_9	X_{12}	X_{13}	X_{14}
Integruotumo eilė	1	1	1	1	0	0	2	1	1

Sudaryta autorės.

Atlikus Engle-Granger procedūrą, nebuvo rasta jokio kointegravimo vektoriaus, kuris užtikrintų prielaidas, jog paklaidos būtų nepriklausomi, vienodai pasiskirstę atsitiktiniai dydžiai su vidurkiu, lygiu nuliui, pastovia dispersija ir neautokoreliuotų – ekonometrijoje šios sąlygos bendrai vadinamos „baltuoju triukšmu“ (Pindyck, Rubinfeld 1997).

Į modelį įtraukus integruotų procesų skirtumus (jie žymimi Δ) bei neintegruotus procesus, tolesnėje analizėje iš modelio pašalinant statistiškai nereikšmingus kintamuosius, kurie nedaro įtakos priklausomam kintamajam Y_t , buvo gautas toks modelis:

$$\Delta Y_t = -0,10052 + 0,18683 \times \Delta X_{2t} + 0,41451 \times \Delta X_{12t} - 0,26088 \times \Delta X_{13t} + 25,86554 \times \Delta X_{14t} + \varepsilon_t \quad (2.4)$$

Patikrinus modelį pagal Ljung-Box testą, buvo įsitikinta, kad paklaidos yra nepriklausomi atsitiktiniai dydžiai. Paklaidų autokoreliuotumui įvertinti taikyta Durbin-Watson testo statistika (jei statistika lygi 2, tada paklaidos neautokoreliuotos, jei ji artėja prie 0 arba 4, paklaidos yra koreliuotos) yra artima 2, tai patvirtina prielaidą, jog paklaidos yra neautokoreliuotos. Modelio tikslumą atskleidžia jo grafinis vaizdas (A priedas).

Modelyje gauti koeficientų įverčiai (jų ženklai) neverčia abejoti modelio tinkamumu (vertinant iš matematinės pusės), kadangi:

1. kai kitos sąlygos lieka tokios pačios, šešėlinės ekonomikos mastas yra linkęs mažėti (modelyje laisvasis koeficientas yra neigiamas). Tai galima iliustruoti tokiu pavyzdžiu: uždibus pakankamai pinigų šešėlinėje ekonomikoje, rinkos dalyviai (arba tam tikra jų dalis) pereina į oficialiąją ekonomiką;

2. šešėlinės ekonomikos mastas didėja, kai auga (tai rodo teigiami koeficientai prie kintamųjų) nedarbo lygis, infliacija, Gini koeficientas (didėja skurdo lygis). Šešėlinės ekonomikos mastas mažėja, didėjant palūkanų normai.

Visa tai neprieštarauja ekonominei logikai ir atitinka šešėlinės ekonomikos priešasčių mokslinių tyrimų rezultatus (1.2 poskyris). Reikia pažymėti, kad dalis

egzogeninių kintamųjų, kurie nebuvo įtraukti į modelį dėl tarpusavio koreliacijos, vis dėlto turi įtakos šešėlinei ekonomikai. Kita vertus, šešėlinė ekonomika gali turėti įtakos egzogeniniams kintamiesiems, t. y. susidaro kontrapriežastiniai ryšiai. Akivaizdu, kad kartu su oficialiosios ekonomikos rodikliais, kurie parodo tam tikras ekonomikos ciklo raiškos tendencijas, kinta ir šešėlinės ekonomikos rodikliai. Nagrinėjant santykinai trumpą laikotarpį, gauti regresinės analizės rezultatai gali būti nepakankamai geri (vertinant iš matematinės pusės, ar atitinka klasikinės regresinės analizės prielaidas), o lyginant kelių skirtingų laikotarpių rezultatus, gali išryškėti ir tam tikri prieštaravimai. Kad pagrįstų minėtus teiginius, autorė atliko daugiamatę regresinę analizę, naudodama dviejų skirtingų laikotarpių (2000–2003 m. ir 2004–2009 m.) $X_{1t}-X_{1,t}$ rodiklių duomenis.

Pritaikius analogiškas statistines procedūras (kintamųjų koreliuotumo poromis patikrinimą, nustačius kintamųjų integruotumo eiles (pagal Dickey-Fuller testą vienietinių šaknų tikrinimui), atlikus Engle-Granger procedūrą), naudojant 2000–2003 m. duomenis, regresinės analizės rezultatai parodė, kad gautas regresijos modelis negali būti laikomas tinkamu (vertinant iš matematinės pusės), nes jis netenkina klasikinės regresijos prielaidų: Ljung-Box testo rezultatai atskleidė, kad paklaidos nėra nepriklausomi atsitiktiniai dydžiai, Durbin-Watson testo rezultatai patvirtino, jog paklaidos tarpusavyje koreliuoja. Pataisytas determinacijos koeficientas R^2 kaip regresijos kokybės matas yra itin mažas (0,00096). Tai rodo, kad visi egzogeniniai kintamieji ($X_{1t}-X_{1,t}$) nedaro jokios statistiškai reikšmingos įtakos endogeniniam kintamajam Y_t .

Atlikus daugiamatę regresinę analizę pagal 2004–2009 m. duomenis ir pašalinus statistiškai nereikšmingus kintamuosius (kurių p -reikšmės $\geq 0,05$), gautas matematinis požiūriu tinkamas regresijos modelis:

$$\Delta Y_t = -0,20110 + 0,31628 \times \Delta X_{2t} + 0,55590 \times \Delta X_{13t} - 0,47407 \times \Delta X_{14t} + \varepsilon_t. \quad (2.5)$$

Šio regresijos modelio pataisytas determinacijos koeficientas R^2 yra pakankamai geras (lygus 0,4569). Ljung-Box testo rezultatai parodė, kad paklaidos yra nepriklausomi atsitiktiniai dydžiai. Durbin-Watson testas (gauta statistika yra artima 2), patvirtino prielaidą, jog paklaidos tarpusavyje nekoreliuoja. 2004–2009 m. laikotarpiu Lietuvoje buvo ekonomikos pakilimas ir staigus kritimas, todėl infliacija (X_{12}) galėjo turėti nedidelę įtaką šešėlinės ekonomikos pokyčiams (sprendžiant tik iš regresinės analizės rezultatų, kurie rodo, kad šis kintamasis yra statistiškai nereikšmingas, todėl 2.5 lygtyje jo nėra). Nagrinėjant santykinai trumpą laikotarpį (2004–2009 m.), regresijos modelyje kai kurie prie kintamųjų esantys koeficientai prieštarauja ekonominei logikai ir šešėlinės ekonomikos priešasčių mokslinių tyrimų rezultatams (taip pat ir autorės sudarytam regresijos modeliui (2.4 lygtis), kai buvo nagrinėjami 2000–2009 m. duomenys). Pvz., pagal šešėlinės ekonomikos vertinimo metodinio potencialo analizės rezultatus, šio reiškinio mastas turėtų didėti, augant Gini koeficientui (X_{14}), tačiau 2.5 lygtyje

gauta priešinga situacija (koeficientas prie X_{14} kintamojo yra neigiamas). Kitas pavyzdys – šešėlinės ekonomikos mastas turėtų mažėti, didėjant palūkanų normai (X_{13}). Gauti tyrimo rezultatai patvirtino prielaidą, kad tiriant šešėlinę ekonomiką regresinės analizės metodu rezultatai labai priklauso nuo pasirinkto tyrimo laikotarpio.

Siekdama į tyrimą įtraukti daugiau tarpusavyje nekoreliuojančių kintamųjų, autorė papildomai atliko regresinę analizę, pasirinkdama šiuos santykinius rodiklius:

X_{15} – darbo užmokesčio fondo ir BVP to meto kainomis santykis,

X_{16} – grynujų pinigų, esančių apyvartoje (X_3) ir ilgalaikių indėlių (X_5) santykis,

X_{17} – gyventojų pajamų mokesčio (X_7), pelno mokesčio (X_8), turto mokesčių (X_9), pridėtinės vertės mokesčio (X_{10}), akcizų (X_{11}) sumos ir BVP to meto kainomis santykis.

Atlikus anksčiau minėtas statistines procedūras naudojant 2000–2009 m. X_7 – X_{17} rodiklių duomenis, gauti rezultatai parodė, kad X_{15} neturi vienetinės šaknies (pagal Dickey-Fuller testą), todėl tinka tolesnei analizei, o X_{16} ir X_{17} turi vienetinę šaknį, todėl netinka. Į regresijos modelį įtraukus integruotų procesų skirtumus bei neintegruotus procesus, iš modelio pašalinus statistiškai nereikšmingus kintamuosius, buvo gautas regresijos modelis. Jo tinkamumą patikrinus pagal Ljung-Box testą įsitikinta, kad paklaidos nėra nepriklausomi atsitiktiniai dydžiai: Durbin-Watson testo statistika (1,776) parodė, kad paklaidos tarpusavyje koreliuoja. Be to, pataisytas determinacijos koeficientas R^2 (lygus 0,3088) yra santykinai mažas. Šie rezultatai patvirtino, kad į regresinę analizę papildomai įtraukus X_{15} – X_{17} kintamuosius, gautas regresijos modelis yra netinkamas.

Atlikus regresinę analizę pagal dvejų skirtingų laikotarpių (2000–2003 m. ir 2004–2009 m.) X_7 – X_{17} rodiklių duomenis, abiem atvejais gauti matematiniai požiūriai netinkami regresijos analizės rezultatai. Į regresinę analizę įtraukus 2000–2003 m. rodiklių duomenis, gauta, kad visi kintamieji yra nereikšmingi (p -reikšmės $> 0,05$), todėl regresijos modelis nebuvo sudarytas. Naudojant 2004–2009 m. rodiklių duomenis, regresinės analizės metu nustatyta, kad tiriami kintamieji yra statistiškai reikšmingi, tačiau, sudarius regresijos modelį ir patikrinus jo tinkamumą (t. y. paklaidų autokoreliuotumą), nustatyta, kad regresijos modelis matematinio požiūriu yra netinkamas: Ljung-Box testo rezultatai parodė, jog paklaidos yra atsitiktiniai procesai, Durbin-Watson testo rezultatai patvirtino, kad jos tarpusavyje nekoreliuoja (kai reikšmingumo lygmuo $\alpha = 0,1$). Pataisytas determinacijos koeficientas R^2 yra gana neblogas (0,4501).

Šešėlinės ekonomikos tyrimas daugiamatės regresijos metodu dar kartą patvirtino, kad gauti rezultatai labai priklauso nuo naudojamų rodiklių ir pasirinkto laikotarpio, kuriuo tiriamų rodiklių reikšmės atskleidžia skirtingas ekonomikos ciklo raiškos tendencijas.

Apibendrinant pažymėtina, kad šešėlinės ekonomikos tyrimo daugiamatės regresijos metodu rezultatų praktinio taikymo galimybės yra ribotos (vertinant pagal tyrimo rezultatų atitikimą disertacijos autorės pasirinktiems šešėlinės ekonomikos kompleksinio tyrimo uždaviniams), nes makroekonominių rodiklių, kurie turi poveikį šešėlinės ekonomikos plitimui, nustatymas nesudaro galimybių išnagrinėti šešėlinės ekonomikos struktūros. Šios aplinkybės patvirtina, kad būtina sukurti šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį, pagal kurį būtų galima nagrinėti šešėlinės ekonomikos struktūrą.

2.2. Empirinių šešėlinės ekonomikos masto tyrimų rezultatų analizė

Ekonomikos literatūros šaltinių analizė parodė, kad daugelio empirinių tyrimų¹⁶, kuriuose tiriamas vienos ar kelių šalių šešėlinės ekonomikos mastas, rezultatai negali būti palyginami su kitų tyrimų, kuriuose šio reiškinio mastas nagrinėjamas kitais metodais. Dėl šios priežasties pateikiami apibendrinti tų tyrimų rezultatai, kurie apima bent keliolikos šalių ar kelių pasaulio regionų šalių šešėlinės ekonomikos mastą.

2.2.1. Šešėlinės ekonomikos mastas ir tendencijos skirtingo ekonomikos išvystymo šalyse

Įvairiose šalyse, netgi panašaus išvystymo šalyse, šešėlinės ekonomikos mastas ir jo pokyčiai yra gana skirtingi ir ne visada juos galima palyginti. F. Schneider (2005b, 2007), pateikdamas 145 skirtingo ekonomikos išvystymo valstybių šešėlinės ekonomikos tyrimo (1999–2000 m., 2001–2002 m. ir 2002–2003 m. laikotarpiais) rezultatus, pažymi, kad tai yra tik bendras šešėlinės ekonomikos paplitimo įvairiose šalyse paveikslas, o gauti rezultatai yra preliminariai.

¹⁶ (Berger 1986; Rampersad 1987; Bhattacharyya 1990; Brug, Van Eck 1992; Spiro 1993; Paglin 1994; Lippert, Walker 1997; O'Grady, Lampert, 1998; Bartlett 1998; Bloem, Shrestha 2000; Schneider 1994, 1997, 1998, 2002, 2004, 2005a, 2005b, 2006a, 2006b; Mirus, Smith, Karoleff, 1994; Bajada 1999, 2002, 2003, 2005; Ogunc, Yilmaz 2000; Friedman, Johnson, Kaufmann, Zoido-Lobaton 2000; Eilat, Zinnes 2000a, 2000b, 2002; Mummert, Schneider 2001; Easton, 2001; Giles, Tedds 2002; Giles, Tedds, Werkneh 2002; Gerxhani 2003, 2004; United Nations 2003; Boamah, Byran, Maxwell 2002; Blades, Roberts 2002; OECD Statistics Brief...2002; International Monetary Fund 2002, 2005; Measuring the Non-Observed...2002a, 2002b; Alexeev, Pyle 2003; Boyan 2003; Pedersen 2003; Asatiani, Walewski 2004; Breusch 2005; Alanon, Gomez-Antonio 2005; Enste 2003; Feige, Urban 2003, 2007; Hanousek, Palda 2006; Pickhardt, Pons 2006; Atkins 2007; Dell'Anno, Piirisild 2007; Schneider, Hametner 2007; Brown, Harris 2007; Bühn, Karmann, Schneider, 2007; Jae, SeEVERS, Gassenheimer, 2007; Abbott, Wallace 2009)

rūs, nes taikytas DYMIMIC modelis ir pinigų paklausos metodas turi trūkumų.

Remiantis F. Schneider 2006 m. atlikto tyrimo rezultatais (2.6 lentelė), *ekonomiškai išvystytose EBPO šalyse* (tirta 21 šalis) 2002–2003 m. šešėlinės ekonomikos¹⁷ mastas sudarė 16,3 proc. BVP ir per ketverius metus sumažėjo 0,5 proc. punkto. Šioje grupėje šio reiškinio mastas (2002–2003 m.) kito nuo 28,2 proc. iki 8,4 proc., didžiausias šis rodiklis – Pietų Europos šalyse (Graikijoje (28,2 proc.), Italijoje (25,7 proc.) ir Ispanijoje (22 proc.), mažiausias – JAV (8,4 proc.), Šveicarijoje (9,4 proc.) ir Japonijoje (10,2 proc.).

2.6 lentelė. Šešėlinės ekonomikos mastas besivystančiose, pereinamojo laikotarpio ir EBPO šalyse

Table 2.6. The size of shadow economies in developing, transitional and OECD countries

Šalys	Šalių skaičius	Vidutinis šešėlinės ekonomikos mastas*		
		1999 – 2000 m.	2000–2001 m.	2002 – 2003 m.
Besivystančios šalys:				
Afrikos	37	41,3	42,3	43,2
Centrinės ir Pietų Amerikos	21	41,1	42,1	43,4
Azijos	28	28,5	29,5	30,4
Pereinamosios ekonomikos šalys	25	38,1	39,1	40,1
Ekonomiškai išvystytos – EBPO šalys	21	16,8	16,7	16,3
Pietvakarių Ramiojo vandenyno salos	10	31,7	32,6	33,4
Komunistinės šalys	3	19,8	21,1	22,3
145 šalių vidurkis	-	33,6	34,5	35,2

* Pridėtinė vertė (procentais nuo oficialaus BVP), naudojant DYMIMIC modelį ir pinigų paklausos metodą.

Šaltinis: F. Schneider (2005b, 2007).

F. Schneider, tirdamas *besivystančių šalių* šešėlinės ekonomikos tendencijas, jas suskirstė pagal regionus: Afrikos (37 šalys), Azijos (28 šalys), Centrinės ir Pietų Amerikos (21 šalis):

➤ Afrikos šalyse nuo 1999–2000 m. šešėlinės ekonomikos mastas padidėjo 0,9 proc. punkto ir 2002–2003 m. sudarė 43,2 proc. (didžiausias buvo Zimbabvėje, Tanzanijoje ir Nigerijoje (atitinkamai 63,2 proc., 60,2 proc. ir 59,4 proc. BVP)). Didelis šešėlinės ekonomikos mastas Afrikoje (ir kitose besivystančiose šalyse) rodo ne tik didelę mokesčių našta jose, bet ir labai ribotą ekonomiką, t. y. gyventojai dažniausiai negali uždirbti gyvenimui būtinų pajamų oficialiojoje ekonomikoje, todėl veikla šešėlinėje ekonomikoje jiems yra vienintelis būdas

¹⁷ F. Schneider (2005c) tyrime šešėlinės ekonomikos apibrėžimas apima visų į oficialiąją statistiką neįtrauktą ekonominės veiklos rūšių (išskyrus kriminalinę veiklą) rezultatus.

pasiekti minimalų gyvenimo lygį;

➤ Azijos šalyse nuo 1999–2000 m. šešėlinės ekonomikos mastas padidėjo 1,9 proc. punkto ir 2002–2003 m. sudarė 30,8 proc. BVP (didžiausias buvo Tailande, Kambodžoje ir Šri Lankoje (atitinkamai 54,1 proc., 52,4 proc. ir 47,2 proc. BVP)). Azijos šalyse jos mastas yra žymiai mažesnis, negu Afrikos ir Lotynų Amerikos valstybėse iš dalies dėl to, kad Azijoje yra didesnis skaičius išvystytų šalių (pvz., Izraelis, Singapūras, Honkongas), kuriose šešėlinės ekonomikos mastas yra mažesnis;

➤ Centrinės ir Pietų Amerikos šalyse nuo 1999–2000 m. šešėlinės ekonomikos mastas padidėjo 2,3 proc. punkto ir 2002–2003 m. sudarė 43,4 proc. BVP (didžiausias buvo Bolivijoje, Panamoje ir Peru (atitinkamai 68,3 proc., 65,3 proc. ir 60,9 proc. BVP)). Afrikos bei Centrinės ir Pietų Amerikos šalių šie mastai panašūs, tačiau Centrinės ir Pietų Amerikos šalyse jie didėja sparčiau, nes daugumoje šio regiono šalių pajamų nelygybė yra gerokai didesnė nei Afrikos šalyse.

F. Schneider skaičiavimais, *Pietvakarių Ramiojo vandenyno salų* (tirta 10 šalių) šešėlinės ekonomikos mastas per ketverius metus (nuo 1999 m.) padidėjo 1,7 proc. punkto ir 2002–2003 m. siekė 33,4 proc. BVP, o trijų *komunistinių šalių* nagrinėjamoju laikotarpiu jis padidėjo 2,5 proc. punkto ir 2002–2003 m. sudarė 22,3 proc. BVP.

Pirmuosius *pereinamosios ekonomikos* šalių šešėlinės ekonomikos tyrimus atliko D. Kaufmann ir A. Kaliberda (1996), J. A. V. Johnson ir kiti (1997) ir M. Lackó (2000). Šio reiškinių tendencijas jie vertino nuo 1980 m. Visi minėti tyrėjai naudojo *fizinių sąnaudų (elektros vartojimo)* metodą, pateikdami gana skirtingus rezultatus. M. Alexeev ir W. Pyle (2003) ir B. Belev (2003) savo darbe kritiškai vertina minėtų autorių tyrimus, teigdami, kad apskaičiuoti neoficialiosios (šešėlinės) ekonomikos dydžiai yra istoriškai susiformavę reiškiniai ir tik iš dalies nulemti nustatytų veiksmų.

F. Schneider 2006 m. tyrimo duomenimis, 25 *pereinamosios ekonomikos* (Rytų ir Centrinės Europos bei buvusių Sovietų Sąjungos) šalyse vidutiniškai šešėlinės ekonomikos mastas nuo 38,1 proc. oficialaus BVP (1999–2000 m.) padidėjo iki 40,1 proc. BVP (2002–2003 m.). Didžiausias jos mastas tarp pereinamosios ekonomikos šalių 2002–2003 m. buvo Gruzijoje (68 proc. BVP), Azerbaidžane (61,3 proc.) ir Ukrainoje (54,7 proc.), mažiausias – Čekijoje (20,1 proc.), Slovakijoje (20,2 proc.) ir Vengrijoje (26,2 proc.). Pagal F. Schneider skaičiavimus, Lietuvoje šešėlinės ekonomikos mastas padidėjo nuo 30,3 proc. (1999–2000 m.) iki 32,6 proc. (2002–2003 m.) ir buvo mažiausias tarp Baltijos šalių.

Remiantis 2009 m. F. Schneider atliktų tyrimų duomenimis, kurie buvo gauti nagrinėjant grynųjų pinigų paklausą bankuose ir elektros energijos vartojimo tendencijas, per pastaruosius 15 metų šešėlinė ekonomika Europoje mažėjo, o

pirmojo augimo tikėtasi 2009 m., smunkant oficialiai apskaitomai ekonomikai. Šio tyrimo duomenimis, šešėlinė ekonomika 14 turtingiausių Europos Sąjungos valstybių 2009 m. turėjo augti 0,3–0,9 proc. (Recession Spurs... 2009). Prognozuota, kad buvusiose Sovietų Sąjungos šalyse – dabartinėse ES valstybėse – šešėlinė ekonomika augs tiek pat, kiek senosiose narėse, arba netgi daugiau. Tyrimo rezultatai parodė, kad Šiaurės Europos ir Skandinavijos valstybėse šešėlinė ekonomika sudaro 10–18 proc. BVP, Portugalijoje ir Italijoje – apie 20–25 proc., Estijoje, Latvijoje, Rumunijoje ir Bulgarijoje – 36–39 procentų. Apskaičiuotas Europos Sąjungos kaimyninių valstybių šešėlinės ekonomikos mastas yra žymiai didesnis: Baltarusijoje ir Moldovoje jis sudaro maždaug pusę BVP, Ukrainoje – apie 57 proc., Gruzijoje – 68 proc.

Pagal Pasaulio banko atliktų 31 Europos valstybės šešėlinės ekonomikos tyrimų rezultatus, 2008–2010 m. šešėlinė ekonomika išaugo nuo 21,5 proc. iki 22 proc. šalių BVP, o ES šalių šešėlinės ekonomikos vidurkis – nuo 21,3 proc. iki 21,8 procento. Pasaulio banko vertinimais, Lietuvoje šešėlinė ekonomika 2006 m. siekė 33,4 proc. BVP, 2008 m. – 32 proc., 2010 m. šis rodiklis gali sudaryti 32,4 proc. BVP (t. y. penktoji vieta tarp ES šalių). Didžiausias šešėlinė ekonomikos mastas, lyginant tik ES šalis, buvo apskaičiuotas Latvijoje (2010 m. prognozuojama 42 proc. BVP) ir Estijoje (39,9 proc.) (Šerėnaitė 2010).

2.2.2. Lietuvos šešėlinės ekonomikos vertinimo patirtis

Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimo praktika moksliniu ir praktiniu lygiais yra nedidelė. Mokslininkams šio reiškinio tyrimai, tikėtina, yra nepakankamai „patrauklūs“ dėl jam tirti reikalingų statistinių duomenų stokos ir daugeliu atvejų – būtinumo atlikti didelės apimties ekonomikos subjektų apklausas. Užsienio literatūroje tyrimo duomenys apie šešėlinės ekonomikos mastus ir tendencijas Lietuvoje pateikiami, nagrinėjant pereinamosios ekonomikos šalių šešėlinės ekonomikos pokyčius, nurodant bendras šioms valstybėms tinkančias šešėlinės ekonomikos plėtros priežastis. Šiek tiek detalesnė jos veiksmų ir priežasčių analizė pateikiama tyrimuose, kuriuose nagrinėjami Baltijos šalių šešėlinės ekonomikos pokyčiai.

M. Chandler, V. Petrikaitė ir A. Troškutė (2003) pagal kelis šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus tyrė jos mastą Lietuvoje 1995–2002 metais. Tyrėjai pažymi, kad iškyla nemažai problemų, taikant žinomus ekonometrinius šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus Lietuvai kaip pereinamojo laikotarpio valstybei. Svarbiausia priežastis – unikali ir greita ekonomikos plėtra Lietuvoje, kai dauguma šešėlinės ekonomikos vertinimo pereinamosios ekonomikos modelių buvo sukurta laikantis prielaidos, kad ekonomika vystosi lėtai. Todėl *pinigų paklausos* metodas ir *fizinių sąnaudų (elektros vartojimo)* metodas, kurie naudoti oficialiai neapskaitytam BVP Lietuvoje įvertinti, parodė nelauktus rezultatus (gautos

neigiamos BVP reikšmės ir priešingi parametų ženklai). M. Chandler ir jo bendraautorių teigimu, Lietuvoje jau baigėsi pereinamasis laikotarpis ir jos ekonomika tapo panaši į Vakarų Europos šalių, nors Lietuvai ateityje būtina pasiekti didesnę pažangą. Tyrimo rezultatai rodo, kad neapskaitytojo BVP ir oficialiojo BVP santykis nagrinėjamoju laikotarpiu (1995–2004 m.) nuolat mažėjo, išskyrus Rusijos ekonominės krizės metais ir vienerius metus po jos (2001–2002 m.). Tyrėjai, pritaikę *dolerizacijos* modelį, nustatė nedidelį šešėlinės ekonomikos masto padidėjimą 2001 m. Pasak jų, nuo žymesnio šešėlinės ekonomikos padidėjimo išgelbėjo Lietuvos banko vykdyta labai griežta operacijų su indėliais užsienio valiuta priežiūra. Todėl, palyginus skirtingais metodais apskaičiuotą oficialiai neapskaityto BVP mastą, tikėtina, kad 2001 m. pabaigoje šis rodiklis buvo mažesnis nei nustatytas vertinant pagal *fizinių sąnaudų (elektros vartojimo)* metodą. Didesnis elektros energijos vartojimas galėjo būti prekių atsargų padidėjimo priežastis, nes buvo tiriamas santykinai trumpas laikotarpis.

Apibendrinant įvairių Lietuvos institucijų¹⁸ atliktų šešėlinės ekonomikos tyrimų rezultatus, pažymėtina, kad jų negalima tarpusavyje palyginti, nes šiais tyrimais siekta skirtingų tikslų, pasirinktas skirtingas tyrimo objektas:

➤ Statistikos departamento prie LRV tyrimų tikslas – nustatyti oficialiai neapskaitytos produkcijos apimtį atsiskaitančiose įmonėse ir suvestinius duomenis naudoti BVP tikslinti bei Lietuvos nacionalinėms sąskaitoms sudaryti. Pagal Eurostato siūlomą metodologiją¹⁹, Statistikos departamentas prie LRV tyrė oficialiai neapskaitytą ekonomiką, ją traktuojant kaip visus į BVP skaičiavimus neįtrauktus gamybinės veiklos rezultatus (įskaitant ir namų ūkių veiklą). Šių tyrimų rezultatai parodė, kad 2002 m. Lietuvoje oficialiai neapskaityta ekonomika sudarė nuo 15,2 iki 18,9 proc. šalies BVP, vidutiniškai nefinansiniame sektoriuje ji siekė 14,3 proc. Ankstesnio Statistikos departamento prie LRV tyrimo (1996) duomenimis, oficialiai neapskaitytos ekonomikos dalis Lietuvoje 1995–1996 m. sudarė 19,1 proc. BVP. Detalūs tyrimo rezultatai pagal oficialiai neapskaitytos ekonomikos reiškinius ir ekonominės veiklos sektorius pateikti C priede. Kaip autorė minėjo pirmame disertacijos skyriuje, oficialiai neapskaityta ekonomika neatitinka disertacijoje pateikto šešėlinės ekonomikos apibrėžimo (skirtumai pateikti 1.2 lentelėje).

¹⁸ 1996 m. ir 2002 m. Lietuvos statistikos departamentas prie LRV surengė oficialiai neapskaitytos ekonomikos tyrimus; 2007 m. Valstybinė mokesčių inspekcija prie LR finansų ministerijos atliko „Šešėlinės ekonomikos paplitimo Lietuvoje tyrimą“; nuo 1997 m. Lietuvos laisvosios rinkos institutas kasmet rengia rinkos dalyvių apklausas apie jų prognozuojamas makroekonominių rodiklių (tarp jų – ir šešėlinės ekonomikos) tendencijas.

¹⁹ Remtasi Europos sąskaitų sistema ESS'95 ir EBPO vadovu „Neapskaitomos ekonomikos vertinimai“. Tyrime nagrinėtos kai kurios neapskaitomos ekonomikos sritys (nedeklaruojamos įmonių pajamos, užimtumas ir darbo apmokėjimas, mažmeninė prekyba ir paslaugų sritis), taip pat vertinta ekonominės veiklos rūšių pridėtinės vertės apimtis.

➤ Valstybinės mokesčių inspekcijos prie LR finansų ministerijos (VMI) iniciatyva 2007 m. pagal reprezentatyvią ir kvotinę (atskiruose verslo sektoriuose) įmonių atranką atlikta šalies įmonių vadovų apklausa.²⁰ Tyrimo rezultatai rodo, kad labiausiai šešėlinė ekonomika paplitusi *statybų* ir *prekybos* verslo sektoriuose²¹. Tik 16 proc. įmonių vadovų mano, kad jų verslo srities tipinė įmonė²² VMI deklaruoja visus realiuosius metinius pardavimus. Vadovų nuomone, tik 35 proc. įmonių oficialiosioms institucijoms deklaruoja visus savo darbuotojus, tik 30 proc. įmonių deklaruoja realiuosius savo darbuotojų darbo užmokesčius. Šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo mastą rodo įmonių vadovų nuomonė, kad jų verslo srities tipinė įmonė VMI vidutiniškai nedeklaruoja apie 15 proc. savo realiųjų metinių pardavimų²³, deklaruoja apie 82 proc. visų darbuotojų ir apie 79 proc. realiojo savo darbuotojų darbo užmokesčio.

➤ Lietuvos laisvosios rinkos instituto (LLRI) atliktų ekonomikos tyrimų rezultatais, rinkos dalyviai, prognozuodami ekonomikos raidos tendencijas, nėra linkę smarkiai mažinti šešėlinės ekonomikos rodiklių – jų nuomone, 2006 m. šešėlinė ekonomika turėjo sumažėti maždaug po vieną procentinį punktą, lyginant su 2005 m., ir sudaryti 20 proc. BVP, 2007 m. – 18,5 proc., 2008 m. – 17,3 proc. Siekiant sumažinti šešėlinės ekonomikos (įskaitant ir darbo užmokesčio mokėjimą „vokeliuose“) apimtį, pasak apklaustųjų, darbo apmokestinimą (pagrindinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą) reikėtų sumažinti iki 16,8 proc. (atsakymų vidurkis), nors dauguma tyrimo dalyvių mano, jog šį tarifą reikia mažinti iki 15 proc.²⁴ (*Pastaba*. Nuo 2010 m. Lietuvoje gyventojų pajamų mokesčio tarifas formaliai sumažintas iki 15 proc. – iš 21 proc. tarifo (galiojusio 2009 m.)

²⁰ Tyrimo rezultatai reprezentuoja įmonių nuomonę šiais aspektais: ▪ problemos, su kuriomis susiduria verslo aplinka Lietuvoje, ▪ reiškiniai, priskirtini šešėlinei ekonomikai (taip pat išsiaiškinant šešėlinės ekonomikos sampratą), koks šių reiškinių paplitimo mastas ir jų tendencijos per pastaruosius trejus metus, verslo sritys, kuriose šešėlinė ekonomika yra labiausiai paplitusi, ▪ nedeklaruojamų metinių pardavimo pajamų dalis, deklaruojamo realiojo darbuotojų darbo užmokesčio dalis, deklaruojama darbuotojų dalis; ▪ šešėlinę ekonomiką lemiantys priežastys ir veiksniai, kurie skatina verslą atsisakyti šešėlinės ekonomikos; ▪ teisinė atsakomybė už šešėlinę ekonominę veiklą; ▪ šešėlinės ekonomikos reiškinių atsakymo poveikis konkurencingumui.

²¹ Didžiausią šešėlinės ekonomikos mastą statybų versle nurodo kas antras verslininkas, prekyboje – kas trečias. Didelį jos mastą šiuose sektoriuose pripažįsta ir patys šių verslo sektorių atstovai.

²² Tyrimo rezultatai detalizuoti pagal respondentų atstovaujamas verslo sritis (didmeninė ir mažmeninė prekyba, gamyba ir apdirbamoji pramonė, informacinės technologijos, naudotų automobilių prekyba ir remontas, nekilnojamojo turto prekyba ir tarpininkavimas, statyba, viešasis maitinimas). Buvo nagrinėjama respondentų nuomonė apie šešėlinius ekonominius reiškinius viame versle ir detaliai pagal verslo sritis.

²³ Beveik kas antras verslininkas šią informaciją nurodyti atsisakė.

²⁴ Rinkos dalyvių nuomone, siekiant sumažinti šešėlinius reiškinius, nepakaks vien sumažinti gyventojų pajamų mokesčio tarifą. Kitos minimos būtinos priemonės – didžiausių įmokų ribų nustatymas Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir privalomojo socialinio draudimo įmokų tarifo mažinimas.

„atskiriant“ 6 proc. PSD įmokų tarifą. Ankstesniais metais (kai nebuvo atskirai apskaičiuojamos PSD įmokos) tam tikra dalis surinktų GPM pajamų buvo pervedama į Privalomojo sveikatos draudimo fondą). Be to, minėtame tyrime pažymėta, kad pastaraisiais metais (nuo 2003 m.) mažėjo skirtumai tarp oficialiosios statistikos ir rinkos dalyvių pateikiamų namų ūkių pajamų ir darbo užmokesčio rodiklių. 2003–2004 m. rinkos dalyviai prognozavo gerokai didesnius šešėlinės ekonomikos rodiklius. Tai galima būtų pagrįsti šešėlinių (oficialiai neapskaitomų) pajamų paplitimu, kurių neatspindi oficialioji statistika. Pastaruosius kelerius metus (iki 2009 m.) šie skirtumai, LLRI ekspertų teigimu, mažėjo dėl rinkos legalizavimosi procesų (esant sparčiai ekonomikos plėtrai, pelno augimas leido įmonėms „pakelti“ daugiau sąnaudų, taip pat ir mokesčius bei administracinius kaštus. Didėjant darbuotojų derybinei galiai, jie galėjo ryžtingiau reikalauti mokėti darbo užmokesť legaliai) ir valdžios institucijų veiklos, nukreiptos prieš nelegalųjį verslą ir pajamų slėpimą. Situacija labai pasikeitė prasidėjus ekonomikos sunkmečiui. 2010 m. pradžioje LLRI atlikto tyrimo duomenimis, 2009 m. šešėlinė ekonomika sudarė nuo 24 proc. BVP (nors 2009 m. pradžioje prognozuotas šešėlinės ekonomikos mastas siekė 22,7 proc.), 2010 m. prognozuojamas rodiklis – 27 proc. BVP. 2010 m. gegužę atliktos gyventojų nuomonės tyrimų duomenimis, beveik 40 proc. šalies gyventojų 2009 m. yra gavę šešėlinių pajamų (oficialiai neapskaitomų darbo užmokesčio pajamų, nesumokėjus ar nuslėpus dalį mokesčių, pvz., neįsigijus verslo liudijimo, neturint individualios veiklos pažymos, nelegaliai pardavus cigaretes, degalus ar alkoholinius gėrimus).

2.3. Antro skyriaus išvados

1. Apibendrinama šešėlinės ekonomikos vertinimo metodinio potencialo analizė, disertacijos autorė pažymi, kad nėra susiformavusios nuomonės, kuris metodas ar jų grupė yra tinkamiausi, nes taikant vieną metodą (dėl įvairių kiekvieno metodo taikymo ypatumų) neįmanoma gauti patikimų rezultatų. Todėl šešėlinės ekonomikos kiekybinis vertinimas yra gana sudėtingas uždavinys, nes reikia išmatuoti tai, kas „nematoma“.

2. Šešėlinės ekonomikos ir (arba) oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastui išmatuoti taikomi įvairūs tiesioginiai ir netiesioginiai metodai. Tiesioginių metodų grupei priskiriama rinkos dalyvių apklausa ir mokesčių mokėtojų kontrolė (kuri turėtų būti vykdoma pagal atsitiktinės atrankos būdu sudarytą reprezentatyviąją imtį). Netiesioginiams metodams – įvairūs mikro- ir makrometodai. Remiantis tam tikrų šaltinių, tiesiogiai nesusijusių su tiriamuoju šešėlinės ekonomikos reiškiniu, duomenimis, siekiama įvertinti galimai nuslėptus (nedeklaruotus) ekonominės veiklos rezultatus. Netiesioginiai metodai pagal pasirinkto

tyrimo objekto dydį skirstomi į makrometodus ir mikrometodus, o pagal naudojamų duomenų šaltinius išskiriami metodai, kuriuose naudojami nacionalinių sąskaitų duomenys, monetariniai metodai, fizinių sąnaudų metodai.

3. Taikant tiesioginius šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus gauti tyrimo rezultatai gali būti žymiai patikimesi ir labiau reprezentatyvūs, jei šis reiškinys vertinamas abiem metodais (rengiant rinkos dalyvių apklausą ir vertinant šešėlinės ekonomikos mastą pagal mokesčių mokėtojų kontrolės darbo rezultatus). Be to, siekiant padidinti kiekvieno tyrimo rezultatų patikimumą, galimi kai kurie alternatyvieji sprendimai:

- pasitelkus atrankinės apklausos metodą, galima išvengti respondentų neroro pateikti teisingą informaciją, apklausiant ne rinkos dalyvius (pvz., įmonių vadovus ar finansininkus kaip galimus šešėlinės ekonomikos dalyvius), bet nuolat su šešėlinės ekonomikos reiškiniais susiduriančius kontrolės institucijų darbuotojus (auditorius);

- mokesčių kontrolės (audito) rezultatų reprezentatyvumas ir tinkamumas šešėlinės ekonomikos mastams vertinti gali būti didesnis, jei būtų audituojami pagal reprezentatyviają imtį atsitiktinės atrankos būdu atrinkti mokesčių mokėtojai. Tačiau šią sąlygą įgyvendinti praktiškai itin sudėtinga, nes reikia didelių finansinių ir žmoniškųjų išteklių. Nesilaikant šios sąlygos ir remiantis tikslinės mokesčių mokėtojų atrankos (taikant tam tikrus mokesčių nemokėjimo rizikos analizės metodus) audito rezultatais, kad būtų kuo mažesnė šešėlinės ekonomikos vertinimų paklaidų tikimybė, gali būti pasirenkamas alternatyvusis variantas – naudoti tik dalį faktinių audito rezultatų (galimai reprezentuojančių šešėlinės ekonomikos ir mokesčių vengimo mastą), atmetant labiausiai išskiriančius audito darbo rezultatus (pvz., 10 procentų audituotų įmonių rodiklių, kuriuose nustatytas didžiausias šešėlinės ekonomikos mastas, ir atitinkamai 10 procentų audituotų įmonių rodiklių, kuriuose šis mastas mažiausias).

4. Apibendrinant netiesioginių šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų ypatumus, pažymėtina, kad daugeliu atvejų juos taikant gaunami preliminarūs šešėlinės ekonomikos masto rezultatai, nes tyrėjas, pasitelkdamas šiuos metodus, privalo priimti tam tikras prielaidas, kurios žymiai padidintų paklaidų tikimybę. Nepaisant to, dauguma mokslinėje literatūroje skelbtų tyrimų yra atlikti naudojant netiesioginius šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus (dažniausiai pinigų metodą ir elektros energijos vartojimo metodą).

5. Dauguma tyrėjų pripažįsta, kad esami šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai turi daug trūkumų (neleidžia detalizuoti jos masto pagal šešėlinės ekonomikos reiškinys, remiasi tam tikromis prielaidomis, įvairių nekintamų parametrų nustatymu ir pan.). Taikant kelis šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus, dažniausiai gaunami labai skirtingi tyrimo rezultatai. Todėl, kai nėra tinkamų šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų, kiekybinis šių reiškinų vertinimas yra tik preliminarus, o tyrimo rezultatus reikėtų interpretuoti atsargiai.

6. Disertacijos autorei nepavyko mokslinėje literatūroje rasti metodų, kurie tiktų šešėlinei ekonomikai kompleksiskai vertinti mokesčių nemokėjimo aspektu. Toks tyrimo aspektas yra pasirinktas tik keliuose taikomojo pobūdžio tyrimuose (Švedijos, Didžiosios Britanijos žinybinių organizacijų, tyrimų bendrovės Recon atliktame tyrime pagal Europos Komisijos užsakymą. Juose šešėlinė ekonomika vertinama nepakankamai detalizuotai (pagal Švedijos centrinio mokesčių administratoriaus tyrimą mokesčių atotrūkis yra skirstomas į tris grupes, todėl šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija yra daugiau iliustratyvaus pobūdžio, ji buvo naudojama bendram šešėlinės ekonomikos mastui įvertinti). Kai kuriuose taikomuosiuose tyrimuose šis reiškinys vertinamas tik pagal kai kurias sritis (pvz., Recon (2009) tyrimas apima tik PVM nesurinkimo vertinimą). Siekiant tinkamai nustatyti ne tik šešėlinės ekonomikos reiškinių mastą, bet ir dėl jų į šalies biudžetą negautų mokesčių sumą (mokesčių atotrūkį), tikslinga parengti detalią šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikaciją ir kiekybiškai įvertinti kiekvieno reiškinio mastą. Taip pat pabrėžtina, kad nors šešėlinės ekonomikos tyrimų metu naudojami keli metodai, skirtingų šaltinių duomenys, vis dėlto retai kada pavyksta išvengti didelių tyrimo rezultatų paklaidų.

3

Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio sudarymas

Remdamasi ankstesniuose disertacijos skyriuose atliktų tyrimų rezultatais, šiame skyriuje autorė pateikia savo sudarytą šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį.

Sudarant modelį, vadovautasi trianguliacijos metodika, kuri sujungia kiekybinių ir kokybinių tyrimų metu gautą informaciją. Remiantis šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo potencialo analizės rezultatais, trianguliacijos metodika pasirinkta siekiant išspręsti kai kurias duomenų, reikalingų kiekybiniam vertinimui, trūkumo problemas, pagrįsti kai kurių metodų parinkimą, o kitų atsisakymą. Trianguliacijos metodika taip pat padeda atsakyti į diskusinius klausimus, kai nėra duomenų, pagal kuriuos būtų galima parengti atsakymus, taip pat tada, kai surinkti naujus duomenis yra neįmanoma arba ekonomiškai neefektyvu (Kardelis 2002). Antai sprendžiant, kuris iš tiesioginių šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų turėtų būti įtrauktas į modelį, įvertinta aplinkybė, jog netikslinga vykdyti atsitiktinės reprezentatyvios atrankos būdu atrinktų mokesčių mokėtojų audito, nes toks tyrimas brangiai kainuoja, be to, surinkti duomenys (kontrolės darbo rezultatai), pasikeitus šalies ekonominei situacijai, taptų nebeaktualūs. Vienas svarbiausių trianguliacijos metodikos privalumų, kuris buvo realizuotas sudarant šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį – ras-

ti alternatyvūs šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo sprendimai, kadangi įprastais tyrimo būdais ir metodais (naudojant šešėlinės ekonomikos netiesioginius makroekonominis metodus) negaunama patikimų rezultatų. Be to, trianguliacijos metodikos taikymas leidžia apie tiriamąją problemą (šešėlinę ekonomiką) susidaryti nuodugnesnį vaizdą ir išsiaiškinti sudėtingus reiškinius (įvertinti atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių mastą ir galimą šių rodiklių „persidengimą“).

Skyriaus tematikos tam tikri aspektai yra nagrinėjami trijuose autorės straipsniuose (Krumplytė 2010a, 2010b; Krumplytė, Samulevičius 2010).

3.1. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio formavimas

Remdamasi teorinių ir empirinių tyrimų rezultatais pagal disertacijos pirmame skyriuje pateiktą suformuotą kompleksinio vertinimo koncepciją, autorė parengė šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį (3.1 paveikslas). Modelio pagrindą sudaro *tiesioginių* (1 komponentas) ir *netiesioginių* metodų (2–5 komponentai) taikymas bei skirtingais metodais gautų rezultatų palyginimas ir interpretavimas (6 komponentas).

Tiesioginiai metodai naudojami tais atvejais, kai nėra kitų pirminių duomenų šaltinių, iš kurių būtų gaunami duomenys tiriamo reiškinio dydžiui nustatyti. Pateiktame modelyje tiesioginiai metodai yra pasitelkiami tik pirmame komponente, kadangi tai yra vienintelis tyrimo būdas, kuriuo galima gauti reprezentatyvius šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto rodiklius, reikalingus tolesniems jos kiekybiniam įvertinimams netiesioginiais metodais.

Patikrinti, ar tiesioginiais metodais gautų tyrimų rezultatai nėra priešaringi, siūlomas rezultatų patikimumo vertinimo būdas, paremtas hipotezių apie vidurkio reikšmę metodo taikymu. Šis metodas gali būti naudojamas ir bendro šešėlinės ekonomikos masto rodiklio, ir atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių masto rodiklių, gautų atliekant skirtingus tyrimus, arba suformuojant dvi nepriklausomas imtis, patikimumui įvertinti (Boguslauskas 2004; Martišius, Vaičiūnas, 2001).

Tarkime, lyginami dviejų nepriklausomų ekspertų grupių pateikti vertinimai apie šešėlinės ekonomikos reiškinių tendencijas (X_{SE} ir Y_{SE}), kurių rezultatai yra pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį. Pirmosios imties (X_{SE}) atsitiktinių dydžių $x_{SE_1}, x_{SE_2}, \dots, x_{SE_k}$ ir antrosios imties (Y_{SE}) atsitiktinių dydžių $y_{SE_1}, y_{SE_2}, \dots, y_{SE_m}$ imtys yra nepriklausomos. Norima nustatyti, ar didesnę (6 metai ir daugiau) ar mažesnę (iki 5 metų) patirtį turinčių ekspertų atsakymai neprieštarauja vieni kitams. Į šį klausimą galima atsakyti, patikrinus hipotezę

$$H_0: EX_{SE} = EY_{SE} \text{ su alternatyva}$$

$$H_1: EX_{SE} \neq EY_{SE}, \text{ esant } \alpha \text{ reikšmingumo lygmeniui.} \quad (3.1)$$

Šiai hipotezei patikrinti naudojama statistika:

$$T = \frac{\overline{x_{SE}} - \overline{y_{SE}}}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{k} + \frac{\sigma_2^2}{m}}}, \quad (3.2)$$

čia $\overline{x_{SE}}$ ir $\overline{y_{SE}}$ – imčių vidurkiai, $\sigma_1 = \sigma(X_{SE})$, $\sigma_2 = \sigma(Y_{SE})$ – atitinkami standartiniai nuokrypiai (laikoma, kad jie yra žinomi), m – pirmosios imties elementų skaičius, k – antrosios imties elementų skaičius. Galiojant H_0 hipotezei, T statistika yra normalusis atsitiktinis dydis $T \sim N(0; 1)$, čia $N(0; 1)$ – normaliojo atsitiktinio dydžio skirstinys su vidurkiu, lygiu nuliui, ir dispersija, lygia vienetui. Todėl kritinė sritis yra $(-\infty; -C) \cup (C; +\infty)$, kai $\Phi(C) = (1-\alpha)/2$, čia $\Phi(C)$ – Laplaso funkcija. Kritinė C reikšmė randama Laplaso funkcijos reikšmių lentelėje.

Suformuluotas kriterijus taikomas ir tuo atveju, kai σ_1 ir σ_2 nėra žinomi, tačiau imtys yra didelės (kiekviena imtis didesnė negu 30). Tada 3.2 formulėje nurodytoje T statistikoje vietoj σ_1 ir σ_2 įrašomi jų įverčiai – $s(x)$ ir $s(y)$.

Jei imtys yra mažos ir standartiniai nuokrypiai σ_1 , σ_2 nežinomi, H_0 hipotezei su H_1 alternatyva patikrinti naudojamas Stjudento kriterijus. Šiuo atveju priimama papildoma sąlyga: abiejų imčių standartiniai nuokrypiai yra lygūs ($\sigma_1 = \sigma_2$). Tada naudojama statistika

$$t = \frac{\overline{x} - \overline{y}}{\sqrt{(k-1) \times s^2(x) + (m-1) \times s^2(y)}} \times \sqrt{\frac{k \times m \times (k+m-2)}{k+m}} \quad (3.3)$$

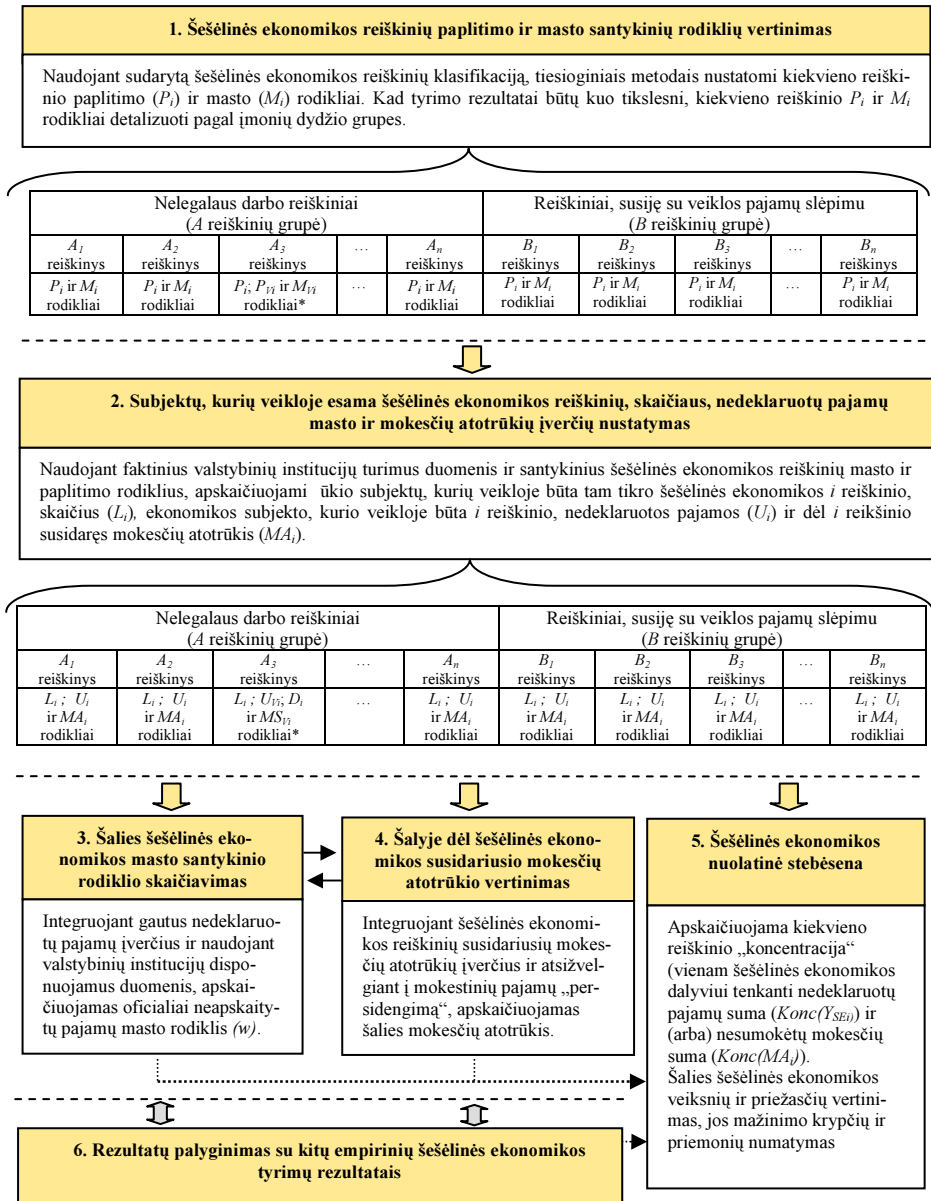
yra Stjudento skirstinys, kai galioja H_0 hipotezė. Pagal α reikšmingumo lygmenį ir skaičių $n = k + m - 1$ Stjudento skirstinio kritinių reikšmių lentelėje surandama kritinė C reikšmė ir kritinė $(-\infty; -C) \cup (C; +\infty)$ sritis.

Nežinant, ar imčių $x_{SE1}, x_{SE2}, \dots, x_{SEk}$ ir $y_{SE1}, y_{SE2}, \dots, y_{SEm}$ dispersijos lygios, gali būti tikrinama hipotezė $H_0: \sigma_1^2 = \sigma_2^2$ apie dispersijų lygybę. Šiai hipotezei

tikrinti taikomas Fišerio kriterijus. Surandama statistikos $F = \frac{s_1^2}{s_2^2}$ reikšmė (čia

F – Fišerio kriterijus, s_1^2 – pirmosios imties dispersija, s_2^2 – antrosios imties dispersija) ir iš Fišerio skirstinio lentelės nustatoma kritinė sritis. Jei statistikos reikšmė patenka į kritinę sritį, H_0 hipotezė atmetama, priešingu atveju hipotezė priimama.

Antrajame ir tolesniuose siūlomo šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio komponentuose taikomi netiesioginiai tyrimo metodai, naudojant pirmame etape gautus rodiklius ir valstybinių institucijų turimus ekonomikos subjektų deklaruotus duomenis. Tiesioginių ir netiesioginių metodų parinkimo pagrindimas ir duomenų, reikalingų tyrimui pagal siūlomą modelį, alternatyvieji šaltiniai nurodomi 3.4 poskyryje.

* Tirtant kai kuriuos nelegalaus darbo reiškinus, skaičiuojamas vidinis (įmonės) paplitimo rodiklis (P_{ij}), parodantis, kokia dalis darbuotojų dalyvauja šešėlinėje ekonomikoje, taip pat skaičiuojama, kokia darbo užmokesčio dalis yra oficialiai neapskaitoma (M_{ij}), vieno ekonomikos subjekto, kurio veikloje būta i reiškinio, nuslepta (išvengta) mokesčių suma (MS_{ij}) ir darbuotojų, dalyvavusių vykstant i reiškinii, skaičius (D_i).

3.1 pav. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis
Fig. 3.1. The model of the shadow economy complex evaluation

Sudaryta autorės.

Modelio šeštajame komponente numatoma palyginti atlikto kompleksinio vertinimo rezultatų (gautų įgyvendinant 1–4 komponentus) ir kitų empirinių tyrimų (taikant makrometodus) rezultatus. Kadangi Lietuvos šešėlinės ekonomikos ir mokesčių atotrūkio vertinimo potencialas yra itin menkas, todėl šeštojo komponento praktinis taikymas yra labai ribotas.

Pateiktas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis padeda spręsti problemas, kurios kyla, atliekant panašaus pobūdžio tyrimus esamais šešėlinės ekonomikos vertinimo metodais. Be to, pateiktas modelis žymiai išplečia šio reiškinių ir struktūrinių jo komponentų vertinimo galimybes.

Pirma, atliekant tyrimą pagal šį modelį, nereikia dėl duomenų trūkumo priimti įvairių prielaidų, naudoti tarpusavyje nesuderinamų (kai kuriais atvejais „persidengiančių“) skirtingų šaltinių duomenų, todėl sumažėja tyrimo rezultatų paklaidų dydis. Esamas šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodinis potencialas (jo analizė pateikta disertacijos 2 skyriuje) daugiausia remiasi įvairių makroekonominių duomenų naudojimu. Moksliniuose darbuose tyrėjai pripažįsta, kad esami šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodai yra ne itin tinkami, nes gaunami rezultatai esti su gana žymiomis paklaidomis, kurios priimamos tyrimo metu. Nagrinėjant teorinius ir empirinius tyrimus (Schneider, Enste 2002; Klinglmair 2004), pastebėta, kad tyrėjai akcentuoja tyrimui reikalingų duomenų trūkumą arba pažymi esamų duomenų nepakankamą detalumą, o tai mažina tyrimo rezultatų patikimumą. Šios problemos išvengiama, kai empirinis tyrimas atliekamas pagal siūlomą modelį, nes visi reikalingi pirminiai duomenys yra gaunami iš vieno šaltinio.

Kaip jau minėta, kai kuriais metodais (elektros energijos vartojimo metodu, DYMIMIC modeliu) tiriant šešėlinės ekonomikos mastą, būtina žinoti ankstesnių laikotarpių šio reiškinių masto rodiklį, todėl reikia naudoti kitų empirinių tyrimų rezultatus. Autorės pateiktame modelyje šešėlinės ekonomikos vertinimas atliekamas sisteminiu požiūriu (pasitelkiant pirminius šešėlinės ekonomikos santykinius paplitimo ir masto rodiklius bei valstybinių institucijų turimus ūkio subjektų deklaruotus duomenis), nebenaudojant kitų empirinių tyrimų rezultatų.

Antra, modelis padeda žymiai nuodugniau pažinti tyrimo objektą, šešėlinės ekonomikos mastą įvertinant pagal kompleksinį principą:

– integruojant moksliniuose darbuose nagrinėjamos šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo problemos ir taikomuosiuose tyrimuose nagrinėjamos mokesčių atotrūkio problemos aspektus. Atliekant empirinį tyrimą pagal siūlomą modelį, gaunami du itin reikšmingi vienas kitą papildantys rezultatai – ***šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklis*** (jis vertinamas moksliniuose tyrimuose) ir ***šalies mokesčių atotrūkio, susidariusio dėl šešėlinės ekonomikos, rodiklis*** (jis vertinamas taikomuosiuose tyrimuose). Kompleksinio požiūrio realizavimas modelyje leidžia ne tik apibrėžti šešėlinės ekonomikos kaip ekonomikos problemos dydį (mastu rodikliu), bet ir mokesčių nemokėjimo aspektu kiekybiškai

įvertinti šešėlinės ekonomikos įtaką nacionalinei ekonomikai. Reikia pažymėti, kad taikomuosiuose tyrimuose (Tax gap...2008, Measuring indirect...2007) pateikiama įvairiais netiesioginiais metodais nustatyta mokesčių atotrūkio suma (pagal mokesčių rūšis ar sustambintas mokesčių mokėtojų grupes), nevertinant oficialiai neapskaiytų pajamų masto. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad susiformavusios dvi atskiros tyrimų kryptys (šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio vertinimo) neleido kompleksiskai vertinti šešėlinės ekonomikos problemos. Pateiktas modelis šią problemą išsprendžia (tarpusavio ryšys modelyje pavaizduotas abipuse rodykle tarp trečiojo ir ketvirtojo komponentų);

– *atskirai kiekybiškai įvertinant kiekvieną tyrimo objekto komponentą (šešėlinės ekonomikos reiškinį) ir vėliau rezultatus integruojant į bendrą šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklį ir mokesčių atotrūkio rodiklį.* Toks tyrimo principas leidžia palyginti skirtingų laikotarpių šešėlinės ekonomikos masto tendencijų galimas priežastis, t. y. nustatyti kiekvieno tyrimo objekto komponento (reiškinio) masto kitimo poveikį šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklio pokyčiams. Tokių galimybių esamas šešėlinės ekonomikos vertinimo metodinis potencialas nesuteikia. Nagrinėti netiesioginiai šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai yra skirti šalies šešėlinės ekonomikos masto rodikliui nustatyti ir neleidžia pažinti tyrimo objekto struktūros.

Trečia, modelis sudaro galimybes lanksčiai taikyti empirinio tyrimo rezultatus, kai reikia spręsti šešėlinės ekonomikos mažinimo ir nuolatinės stebėsenos klausimus – vertinti skirtingų šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimą ir kiekvieno iš jų poveikį šalies konsoliduotajam biudžetui. Be to, kiekvieno šešėlinės ekonomikos reiškinio detalus vertinimas (pagal ekonomikos subjektų dydžių grupes) leidžia nustatyti skirtingų mokesčių mokėtojų grupių elgsenos ypatumus. Tarpusavyje palyginus dėl kiekvieno šešėlinės ekonomikos reiškinio susidariusį mokesčių atotrūkį ir nedeklaruotas pajamas, galima nustatyti svarbiausius reiškinus, dėl kurių į šalies konsoliduotąjį biudžetą daugiausia negauta mokesčių pajamų.

Ketvirta, modelis sąlyginai suskaidytas į keturis tyrimo lygius. Tai sudaro perspektyvines galimybes papildyti kiekvieno iš tyrimo komponentų metodinius principus ir pririnkus patobulinti skaičiavimo algoritmus, „nesugriaunant“ modelio struktūros. Modelyje tam tikrų reiškinų kiekybinių įverčių skaičiavimo algoritmus gali pririnkti tikslinti, pasikeitus mokesčių tarifams ar apmokestinimo tvarkai. Pirmajame modelio komponente, be numatyto tiesioginio metodo taikymo, papildomai gali būti naudojami antrinių duomenų šaltiniai (pavyzdžiui, mokesčių mokėtojų kontrolės darbo rezultatai). Tada pagal kitus modelio komponentus galima įvertinti dėl šešėlinės ekonominės veiklos susidariusį mokesčių atotrūkį kontroliuotose įmonėse. Tais atvejais, kai tiesioginiais metodais gauti kai kurių šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimo ir masto rodiklių įverčiai yra nepakankamai reprezentatyvūs (žymiai išsiskiria ekspertų atsakymai), jie gali

būti pakeičiami (patikslinami) pagal kitų tyrimų duomenis (pavyzdžiui, atliekant papildomus tikslinius tyrimus). Priešingai nei esami šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai, modelis nėra statiškas, jis leidžia lanksčiai taikyti papildomus metodus, tirti atskirus šešėlinės ekonomikos komponentus, kad empirinio tyrimo rezultatai būtų kuo patikimesni.

3.2. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo detalizavimas

Toliau šiame poskyryje pateikiami metodiniai principai ir kiekviename modelio etape nurodytų rodiklių skaičiavimo algoritmai.

3.2.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo bei masto rodiklių apibūdinimas ir mokesčių atotrūkio nustatymo metodiniai principai

Pagal 1.4 poskyryje pateiktą šešėlinės ekonomikos vertinimo koncepciją, mokesčių atotrūkis skaičiuojamas nuo nuslėptos mokesčio bazės – tam tikram šešėlinės ekonominės reiškiniui priskirtinų ekonominės veiklos rezultatų (3.2 paveikslas).

3.2 pav. Mokesčių atotrūkio nustatymo principas

Fig. 3.2. The principle of tax gap identification

Sudaryta autorės.

Dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinių susidarę nuslėpti (nedeklaruoti) ekonominės veiklos rezultatai (pvz., visose šalies įmonėse nedeklaruotos ir oficialiai neapskaitytos pardavimų pajamos) apskaičiuojami pagal *pirminius duomenis* – santykinius šešėlinės ekonomikos reiškinių įverčius – *paplitimo* ir *masto* rodiklius. Jie gaunami atliekant empirinius tyrimus, naudojantis tiesioginiais (ekspertinio vertinimo arba rinkos dalyvių apklausos) metodais.

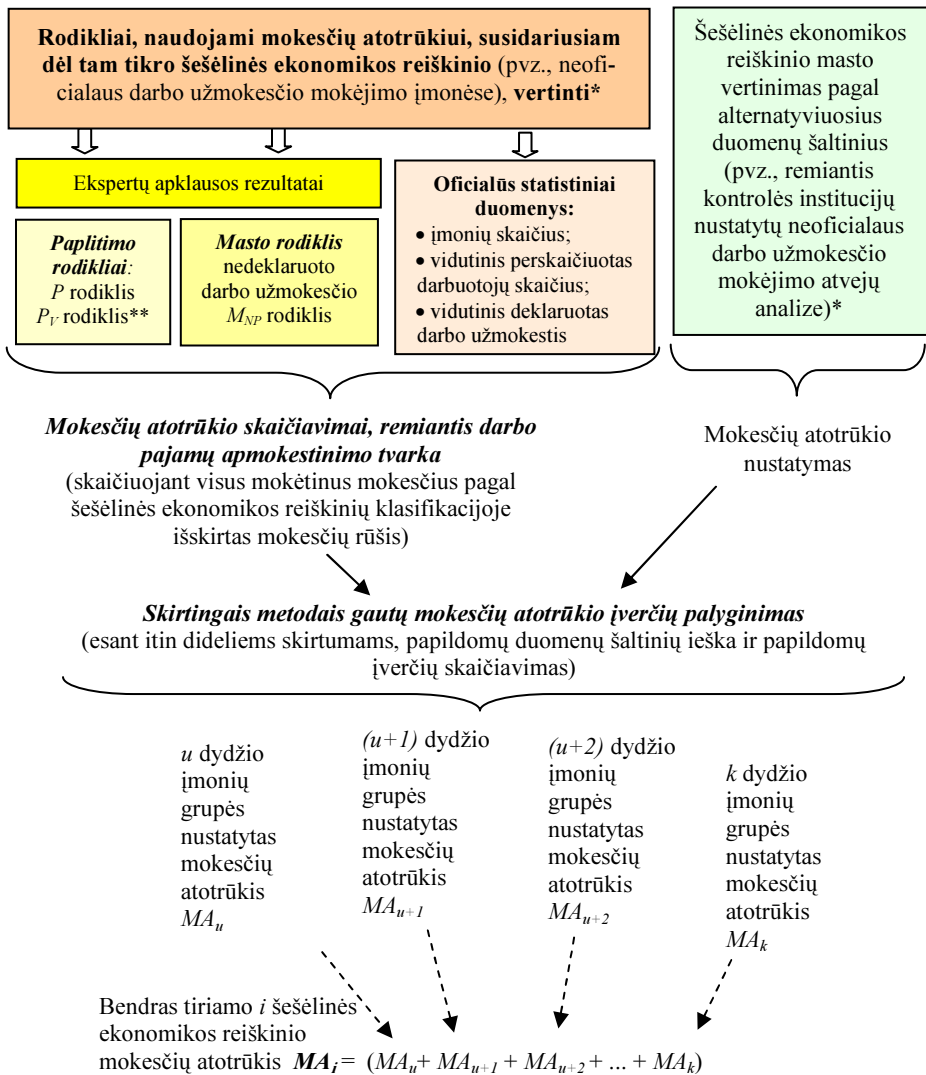
Šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo rodiklis (P_i) parodo, kokia dalis tam tikrą ekonominę veiklą vykdančių ūkio subjektų dalyvavo šešėlinėje ekonomikoje. Pavyzdžiui, tiriant oficialiai neapskaitomo darbo užmokesčio mokėjimo įmonėse paplitimą, apibendrinus ekspertų apklausos rezultatus yra sužino-

mas santykinis rodiklis, parodantis, kokia dalis (procentais) įmonių (nuo visų tam tikros grupės įmonių) naudoja nagrinėjamą mokesčių slėpimo būdą – moka darbuotojams oficialiai neapskaiytą darbo užmokestį. Kai kuriais atvejais (tariant nelegalaus darbo reiškinius) naudojamas *vidinis (įmonės) šio reiškinio paplitimo rodiklis* (P_{Vi}), kuris parodo, kokia vienos įmonės darbuotojų dalis (procentais) gauna oficialiai neapskaiytą darbo užmokestį.

Oficialiai neapskaiytų pajamų masto santykinis rodiklis (M_{NPi}) parodo, kokia dalis pajamų nuo atitinkamos rūšies visų pajamų, tenkančių vienam ūkio subjektui, buvo neįtraukta į įmonės oficialiosios apskaitos dokumentus: pavyzdžiui, kokia dalis (procentais) faktiškai vienam darbuotojui sumokėto darbo užmokesčio buvo oficialiai neapskaiyta (sumokėta „vokelyje“). Tais atvejais, kai mokesčių atotrūkio skaičiavimams nebūtina detalizuoti neapskaiytų pajamų masto, tenkančio vienam darbuotojui (tai lemia nagrinėjamų pajamų apmokestinimo ypatumai), vertinamas bendras įmonės tiriamojo reiškinio M_{NP} rodiklis. Pavyzdžiui, nustatant mokesčių atotrūkį, susidariusį dėl gyventojų pajamų mokesčio slėpimo (vengimo) vykdant individualią veiklą, apklausus ekspertus gaunamas M_{NP} rodiklis rodo, kokia fizinio asmens pajamų, gautų iš individualios ekonominės veiklos, dalis (procentais) buvo neįtraukta į oficialiąją apskaitą.

Atsižvelgiant į tam tikrų šešėlinės ekonomikos reiškinų specifiką ir jų metu gautų pajamų apmokestinimo ypatumus, M_{NPi} rodiklis gali būti pakeistas *nuslėptų (išvengtų) mokesčių masto rodikliu* (M_{NMI}). Šis rodiklis parodo, kokia dalis (procentais) vienos įmonės visos mokėtinos mokesčių sumos nuo atitinkamos rūšies visų pajamų buvo nuslėpta (išvengta). Pasirinkus M_{NMI} rodiklį, nebereikia nustatinėti apmokestinimo bazės. Tai daroma tais atvejais, kai pagal turimus apibendrintus faktinius duomenis (mokesčių mokėtojų deklaracijų duomenis) sudėtinga nustatyti bendrą tam tikros įmonių grupės mokesčio (ar kelių mokesčių) bazę (pvz., dėl tam tikrai pajamų grupei taikomų mokesčių lengvatų, leidžiamų atskaitymų iš pajamų, kurie mažina mokesčio bazę ir pan.).

Empirinių tyrimų metu galima sužinoti visus šešėlinės ekonomikos reiškinų klasifikacijoje nurodytus reiškinų paplitimo ir masto rodiklius. Jei tyrimas turi būti išsamus, ekspertų apklausos metu gali būti nustatoma daug tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio paplitimo ir masto rodiklių, rodančių galimą nevienodą to paties reiškinio paplitimą ir mastą skirtinguose segmentuose, nagrinėjant juos pagal įvairius tyrimo pjūvius (įmonių dydį, ūkio sektorius, ekonominės veiklos sektorius ir kt.). Tyrimuose (Tax gap...2008; Kerney 2008) akcentuojama, kad mokesčių vengimo (slėpimo) mastas įvairaus dydžio įmonėse ir įvairiuose ekonominės veiklos sektoriuose gali labai skirtis. Tais atvejais, kai ekspertų apklausa yra gana plati (apima kelis ar keliolikos šešėlinės ekonomikos reiškinų tyrimą), tikslinga pasirinkti tik vieną tyrimo pjūvį (pvz., kiekvieną šešėlinės ekonomikos reiškinį tirti pagal įmonių dydį).

* Rodikliai gali būti detalizuoti pagal įmonių dydį, ekonominės veiklos sektorius ir kt. pjuvius.

** P_V rodiklis naudojamas kiekybiškai įvertinti mokesčių atotrūkiams, susidariusiems dėl nelegalaus darbo reiškinių, ir nenaudojamas dėl kitų šešėlinės ekonomikos reiškinių (susijusių su ekonominės veiklos pajamų slėpimu) susidariusiems mokesčių atotrūkiams vertinti.

3.3 pav. Dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinių susidariusio mokesčių atotrūkio nustatymo principinė schema

Fig. 3.3. The basic scheme to identify the tax gap due to a certain shadow economy phenomenon

Sudaryta autorės.

Jei ekspertų apklausos metu yra tiriami vienas ar du reiškiniai, tyrimo pjūvių skaičius gali būti didesnis, t. y. tas pats reiškinys gali būti tiriamas keliais pjūviais (pagal įmonių dydį, ekonominės veiklos sektorius ir kt.). Tokiu atveju šešėlinės ekonomikos reiškinio paplitimas ir mastas ekspertiškai įvertinami ir pagal kiekvieną pasirinktą tyrimo pjūvį, ir pagal hierarchinę tyrimo pjūvių struktūrą (pvz., nagrinėjami šešėlinės ekonomikos reiškinio paplitimą ir mastą tam tikrame ekonominės veiklos sektoriuje, kai norima sužinoti jų kiekybinius įverčius pagal šio sektoriaus įmonių dydį, ir atvirkščiai).

Mokesčių atotrūkio nustatymo principinė schema iliustruoja mokesčių atotrūkio, kuris susidarė dėl vieno šešėlinės ekonomikos reiškinio (oficialiai neapskaityto darbo užmokesčio mokėjimo įmonėse), vertinimo eigą (3.3 paveikslas). Kai tiriamas šio reiškinio mokesčių atotrūkis pagal įmonių dydį arba ekonominės veiklos rūšių sekcijas, siekiant rasti bendrą mokesčių atotrūkį, galima susumuoti dalinių mokesčių atotrūkių įverčius. Taip pat galima sumuoti dalinius mokesčių atotrūkio įverčius tais atvejais, kai nagrinėjami skirtingi šešėlinės ekonomikos reiškiniai nėra tiesiogiai susiję (vieno ekonominio reiškinio rezultatai tiesiogiai nedaro įtakos kito ekonominio reiškinio apmokestinamajai bazei).

Dalinių mokesčių atotrūkio įverčių negalima sumuoti, kai jie rodo dėl skirtingų tarpusavyje susijusių šešėlinės ekonomikos reiškinų į šalies konsoliduotąjį biudžetą negautas mokesčines pajamas, nes iš dalies mokesčių atotrūkiams gali „persidengti“ (pvz., dalis įmonių oficialiai nedeclaruotų pardavimų pajamų „viršta“ darbuotojams sumokamu darbo užmokesčiu, kuris oficialiai neapskaitomas). Susumavus šiuos įverčius, būtų gautas pernelyg didelis („iškreiptas“) bendrasis mokesčio įvertis, susidaręs dėl tiriamų šešėlinės ekonomikos reiškinų. Bendro šalies mokesčių atotrūkio skaičiavimo metodiniai principai pateikti 3.2.3 skyrelyje.

Dalinių mokesčių atotrūkių (MA_i) įverčių skaičių lemia turimų duomenų (ekspertų apklausos ir kitų duomenų šaltinių) detalumas. Tokį tyrimą galima detalizuoti pagal šešėlinės ekonomikos reiškinius ir kitus vidinius tyrimo pjūvius (įmonių dydį, ekonominės veiklos rūšių sektorius, teritorijas ir pan.). Šitaip sužinoma daugiau šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimo ir masto rodiklių.

3.2.2. Dėl šešėlinės ekonomikos reiškinų oficialiai neapskaitytų pajamų ir mokesčių atotrūkių kiekybinio vertinimo algoritmai

Mokesčių atotrūkių kiekybinio vertinimo pirminį etapą sudaro oficialių statistinių duomenų ir šešėlinės ekonomikos paplitimo ir masto rodiklių matricos sudarymas pagal numatomus tirti ekonomikos reiškinius ir kitus vidinius tyrimo pjūvius. Statistinių duomenų šaltinis – šalies valstybinių institucijų duomenų bazės, kuriose kaupiama informacija apie įmonių skaičių, jų deklaruotas paja-

mas, fizinių asmenų deklaruotas pajamas ir turimą turta, įmonių deklaruotą darbuotojų skaičių ir jų darbo užmokesį bei kt.).

Dėl skirtingų šešėlinės ekonomikos reiškinių susidariusių mokesčių atotrūkių skaičiavimai atliekami nevienodai (todėl 3.1 paveiksle nurodytos A ir B reiškinių grupės), tačiau skaičiavimo algoritmų skirtumai yra nežymūs. Išskirtinos trys mokesčių atotrūkio algoritmų grupės: dėl mokesčių vengimo atvejų, dėl mokesčių slėpimo atvejų; dėl nelegalaus darbo reiškinių (įmonėse). Toliau pateikiami visoms nurodytoms atvejų grupėms taikytini bendri skaičiavimo algoritmai, po to detalizuojami kiekvienos grupės išskirtinumai.

Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl tam tikros šešėlinės ekonomikos reiškinių grupės, skaičiuojamas kaip mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskirtinų tai grupei, suma:

$$MA = \sum_{i=1}^n MA_i, \quad (3.4)$$

čia MA – mokesčių atotrūkis dėl tam tikros šešėlinės ekonomikos reiškinių grupės; MA_i – mokesčių atotrūkis dėl tam tikro vieno šešėlinės ekonomikos reiškinių i ; n – tiriamų šešėlinės ekonomikos reiškinių skaičius.

Dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinių susidaręs mokesčių atotrūkis (MA_i) skaičiuojamas kaip ūkio subjektų, kurių veikloje pasireiškė šis reiškinys, ir dėl šio reiškinio vieno ūkio subjekto nesumokėtų mokesčių sandauga:

$$MA_i = L_i \times M_{NM i}, \quad (3.5)$$

čia L_i – ūkio subjektų, kurių veikloje buvo i reiškinys, skaičius; $M_{NM i}$ – dėl i reiškinio nuslėptų (išvengtų) mokesčių masto rodiklis.

L_i rodiklis rodo faktinį i reiškinio paplitimą vertine išraiška. Jis yra tarpinis skaičiavimo rezultatas, tačiau labai praverčia atliekant apibendrinimus ir lyginant skirtingus, dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių atsiradusius mokesčių atotrūkius (kai vertinama dėl i reiškinio susidariusi mokesčių atotrūkio suma, tenkanti vienam subjektui, kurio veikloje buvo šis reiškinys). L_i rodiklis skaičiuojamas, faktinį ūkio subjektų skaičių (F_i) dauginant iš i šešėlinės ekonomikos reiškinio paplitimo rodiklio P_i (gauto ekspertų apklausos metu):

$$L_i = F_i \times P_i. \quad (3.6)$$

Priklausomai nuo šešėlinės ekonomikos reiškinio prigimties faktiniu ekonomikos subjektų skaičiumi (F_i) gali būti: fizinių asmenų, savarankiškai vykdančių individualią veiklą, skaičius arba juridinių asmenų (įmonių) skaičius. Jei mokesčių atotrūkio skaičiavimai yra detalizuojami pagal ekonomikos subjektų (įmonių ar ūkininkų ūkių) dydžius, L_i rodiklis skaičiuojamas taip:

$$L_i = \sum_{j=1}^k F_{ij} \times P_{ij}, \quad (3.7)$$

čia k – tiriamųjų ekonomikos subjektų grupių skaičius.

Vieno ekonomikos subjekto, kurio veikloje buvo i reiškinys, nuslėpta (išvengta) mokesčių suma apskaičiuojama pagal dėl i reiškinio gautų pajamų apmokestinimo tvarką. Kai skaičiavimai detalizuojami pagal ekonomikos subjektų dydžius, skaičiavimams taikoma tokia formulė:

$$MS_i = \sum_{j=1}^k \sum_{r=1}^z U_{ij} \times t_{ijr}, \quad (3.8)$$

čia MS_i – vieno ekonomikos subjekto, kurio veikloje buvo i reiškinys, nuslėpta (išvengta) mokesčių suma; U_i – ekonomikos subjekto, kurio veikloje buvo i reiškinys, nedeklaruotos pajamos; t_i – tam tikro mokesčio, kuriuo apmokestinamos dėl i reiškinio nedeklaruotos pajamos, tarifas (santykine išraiška); z – mokesčių, kuriais apmokestinamos nedeklaruotos pajamos, rūšių skaičius.

z rodiklis priklauso nuo kiekvieno tiriamo šešėlinės ekonomikos reiškinio apmokestinimo tvarkos (Lietuvos atveju įvertinant mokesčių atotrūkį, susidariusį dėl nelegalaus darbo, z rodiklį sudaro: gyventojų pajamų mokestis, valstybinio socialinio draudimo įmokos, privalomojo sveikatos draudimo įmokos, įmokos į Garantinį fondą).

Kai kuriais atvejais to paties šešėlinės ekonomikos reiškinio skirtingų mokesčių rūšių mokesčio bazė gali būti nevienoda (pvz., skaičiuojant gyventojų pajamų mokesčio atotrūkį, iš vieno darbuotojo nedeklaruoto darbo užmokesčio gali būti atimamas neapmokestinamasis pajamų dydis, o kiti mokesčiai skaičiuojami nuo visos nedeklaruoto darbo užmokesčio sumos).

Kiekybiškai vertinant *dėl mokesčių vengimo atveju* susidariusius mokesčių atotrūkius, naudojamos 3.4–3.8 formulės, o U_i rodiklis nustatomas ekspertų apklausos metu. Kai dėl tam tikrų pajamų apmokestinimo ypatumų (nevienodų mokesčių tarifų, leidžiamų atskaitymų iš mokesčio bazės ir pan.) sudėtinga apskaičiuoti MS_i rodiklį, tada jis yra nustatomas ekspertų apklausos metu ir 3.8 formulė nėra taikoma.

Dėl mokesčių slėpimo atveju susidariusiems mokesčių atotrūkiams kiekybiškai vertinti naudojamos 3.4–3.8 formulės ir papildomai skaičiuojamas U_i rodiklis.

U_i rodiklio reikšmė nustatoma, vieno ekonomikos subjekto faktines vidutines deklaruotas pajamas perskaičiuojant pagal pajamų, gautų dėl i šešėlinės ekonomikos reiškinio, masto rodiklį (gautą ekspertų apklausos metu):

$$U_i = U_{i(visos)} - U_{i(dekl)}, \quad (3.9)$$

$$U_{i(visos)} = U_{i(dekl)} / (1 - M_{NPi}), \quad (3.10)$$

čia $U_{i(visos)}$ – tikrosios (deklaruotos ir nuslėptos) vieno ekonomikos subjekto gautos pajamos iš jo veiklos, susijusios su i reiškiniu; $U_{i(dekl)}$ – faktinės vidutinės vieno ekonomikos subjekto, kurio veikloje buvo i reiškinys, deklaruotos paja-

mos; M_{NPi} – dėl i reiškinio oficialiai neapskaitytų pajamų santykinis masto rodiklis.

Pažymėtina, kad dėl kai kurių šešėlinės ekonomikos reiškinų susidariusio mokesčių atotrūkio skaičiavimo specifika gali nežymiai skirtis, atsižvelgiant į tiriamo reiškinio pobūdį ir tam tikros rūšies pajamų apmokestinimo tvarką.

U_i ir (arba) MS_i rodikliai gali būti gaunami ekspertų apklausos metu (kai tiriami mokesčių vengimo atvejai – kai nėra bazės, nuo kurios galėtų būti skaičiuojami šie rodikliai, jei būtų gauti santykiniai masto rodikliai M_{NP} ir M_{NM}).

Dėl nelegalaus darbo reiškinų (įmonėse) susidariusiems mokesčių atotrūkiams įvertinti yra naudojamas šio reiškinio vidinis (įmonės) paplitimo rodiklis (P_{Vi}), parodantis, kokia vienos įmonės darbuotojų dalis (procentais) gauna oficialiai neapskaitomą darbo užmokesį. Šiuo atveju vietoj U_i rodiklio naudojamas U_{Vi} rodiklis – vieno darbuotojo, dalyvavusio vykstant i reiškiniui, nedeklaruota darbo užmokesčio suma:

$$U_{Vi} = U_{Vi(viso)} - U_{Vi(dekl)}, \quad (3.11)$$

$$U_{Vi(viso)} = U_{Vi(dekl)} / (1 - M_{NPVi}), \quad (3.12)$$

čia U_{Vi} – vieno darbuotojo, dalyvavusio vykstant i reiškiniui, nedeklaruota darbo užmokesčio suma; $U_{Vi(dekl)}$ – faktinis vidutinis vieno darbuotojo deklaruotas darbo užmokesčio; $U_{Vi(viso)}$ – tikrasis (deklaruotas ir nuslėptas) vieno darbuotojo dėl i reiškinio gautas darbo užmokesčio; M_{NPVi} – dėl nelegalaus darbo i reiškinio oficialiai neapskaityto darbo užmokesčio santykinis masto rodiklis.

3.11 ir 3.12 formulės taikomos tiriant nelegalaus darbo reiškinus, priskirtinus mokesčių slėpimo atvejams, kai nedeklaruojama tam tikra dalis darbo užmokesčio, siekiant nemokėti mokesčių. Nagrinėjant reiškinus, kurių metu nuslėpiama visa mokesčių bazė (pvz., neoficialaus darbo (nesudarius su darbdaviu sutarties) atveju yra nedeklaruojamas visas darbuotojo darbo užmokesčio), 3.11 ir 3.12 formulės netaikomos, nes $U_{Vi(dekl)}$ lygus nuliui, $U_{Vi(viso)}$ lygus U_{Vi} rodikliui, kuris gaunamas ekspertų apklausos metodu. Dar kitais atvejais U_{Vi} rodiklis apskaičiuojamas pagal kitus santykinus rodiklius (pvz., dėl įmonėse neteisingai vykdomos darbo laiko apskaitos U_{Vi} rodiklis skaičiuojamas naudojant neapskaityto darbo laiko paplitimo rodiklį, oficialiai apskaityto darbo laiko ir darbo užmokesčio fondo duomenis).

Kai tiriami nelegalaus darbo reiškiniai, priskirtini mokesčių slėpimo atvejams, U_{Vi} rodiklis naudojamas skaičiuojant mokesčių atotrūkį, susidariusį dėl vieno darbuotojo nedeklaruoto darbo užmokesčio, pertvarkant 3.8 formulę:

$$MS_{Vi} = \sum_{r=1}^z U_{Vi} \times t_{ir} + \sum_{r=1}^z \sum_{s=1}^b (U_{Vi} - NPD_{is}) \times t_{irs}, \quad (3.13)$$

čia MS_{Vi} – dėl vieno darbuotojo, dalyvavusio vykstant i reiškiniui, nuslėpta (išvengta) mokesčių suma; t_i – tam tikro mokesčio, kuriuo apmokestinamos dėl i

reiškinio nedeklaruotos pajamos, tarifas (santykine išraiška); b – mokesčių, kuriais apmokestinamos nedeklaruotos pajamos taikant neapmokestinamąjį pajamų dydį, rūšių skaičius.

Kai tiriami nelegalaus darbo reiškiniai, priskirtini mokesčių vengimo atvejams (kai mokesčių bazė pakeičiama kitokio pobūdžio išmokomis, siekiant sumažinti mokesčius pagal neteisėtai taikomus mažesnius mokesčių tarifus), MS_{Vi} rodiklis apskaičiuojamas taip:

$$MS_{Vi} = \sum_{o=1}^h U_{Vi} \times \Delta t_{io} + \sum_{r=1}^z U_{Vi} \times t_{ir}, \quad (3.14)$$

čia Δt_i – mokesčių tarifų skirtumas, apskaičiuotas kaip tam tikro mokesčio (šiuo atveju – gyventojų pajamų mokesčio) tarifo, pagal kurį turėjo būti apmokestinamos pajamos, ir mažesnio mokesčio tarifo, kuris faktiškai taikytas, skirtumas; h – mokesčių, kurių tarifai tiriamo i reiškinio atveju pritaikyti mažesni (mokesčio bazę paverčiant kitokio pobūdžio išmokomis), rūšių skaičius.

Kai kuriais atvejais dirbtinai pakeitus pajamų rūšį (pvz., komandiruoipinigių „pavertus“ darbo užmokesčiu), mokesčių atotrūkis susidaro ne tik dėl tarifų skirtumo, bet ir dėl to, kad šitaip pakeistos pajamos tampa naujų mokesčių rūšių objektu (pvz., Lietuvoje komandiruoipinigiaai nėra apmokestinami VSD ir PSD įmokomis, jomis iki 2009 m. nebuvo apmokestinami ir autoriniai atlyginimai). Taigi mokesčių atotrūkis padidėja (3.14 formulės antroji dalis).

Visai dėl i nelegalaus darbo reiškinio negautų mokesčių sumai (MA_i) įvertinti vieno ekonomikos subjekto, dėl to reiškinio nuslėpta (išvengta) mokesčių suma dauginama iš darbuotojų skaičiaus, kurie dalyvavo vykstant tiriamam reiškiniiui tam tikroje įmonių imtyje:

$$MA_i = \sum_{j=1}^k MS_{Vi} \times D_{ij}, \quad (3.15)$$

$$D_i = \sum_{i=1}^n d_i \times P_{Vi}, \quad (3.16)$$

čia D_{ij} – darbuotojų, dalyvavusių vykstant i reiškiniiui, skaičius j dydžio įmonių imtyje; d_i – darbuotojų skaičius tiriamų įmonių imtyje; P_{Vi} – šio reiškinio vidinis (įmonės) paplitimo rodiklis (santykine išraiška), parodantis, kokia vienos įmonės darbuotojų dalis (procentais) gauna oficialiai neapskaitomą darbo užmokestį. Tiriant nelegalaus darbo reiškiniius, priskirtinus mokesčių vengimo atvejams (pvz., darbo užmokesčio išlaidos pakeičiamos kitokio pobūdžio išmokomis, vykdoma neteisinga darbo laiko apskaita), 3.13–3.16 formulės gali būti netaikomos, jei rodikliai yra detalizuojami tik iki įmonių lygmens. Rodiklius iki darbuotojų lygmens tikslinga detalizuoti, kai skaičiuojant mokesčių atotrūkį reikia įvertinti neapmokestinamųjų pajamų sumą, t. y. kai nedeklaruojamas visas darbuotojo gautas darbo užmokestis.

3.2.3. Šalies šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklių nustatymo metodiniai principai

Dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių oficialiai neapskaitytų pajamų rodiklius U_i , tikslinga naudoti šalies šešėlinės ekonomikos mastui nustatyti. Šešėlinė ekonomika kaip struktūrinė šalies ekonomikos dalis aprašoma taip:

$$Y_{SE} = w \times Y_{FAKT}, \quad (3.17)$$

čia w – šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklis, t. y. koeficientas, kuris parodo, kokia dalis visų šalies ekonomikos subjektų pajamų yra oficialiai neapskaityta; Y_{SE} – šešėlinės ekonomikos dalyvių oficialiai neapskaitytos pajamos; Y_{FAKT} – faktinė (tikroji) ekonomikos subjektų pajamų (oficialiai apskaitytų ir oficialiai neapskaitytų) apimtis.

Y_{FAKT} , kuris apima ekonomikos subjektų deklaruotas pajamas (Y_{DEKL}) ir iš šešėlinių sandorių gautas pajamas (Y_{SE}), yra nežinomas. Reikia akcentuoti, kad Y_{DEKL} rodiklis negali būti tapatinamas su oficialiai apskaitomu (naudojant ekonomikos subjektų pateiktų statistinių ataskaitų duomenis) BVP, nes (kaip minėta disertacijos 1 skyriuje) nesutampa tyrimo objektas (1.2 lentelė).

ES šalių statistikos tarnybų oficialiai skelbiama BVP rodiklį (Y) sudaro šalies ūkio subjektų deklaruotų ekonominės veiklos rezultatų (Y_{OF}) ir oficialiai neapskaitytos ekonomikos rezultatų (Y_{ONE}) suma. Šios tarnybos Y_{ONE} rodiklį skaičiuoja trimis metodais (kaip ir oficialiai apskaitomą BVP). Vienas iš minėtų metodų pasirenkamas kaip pagrindinis (Lietuvoje pagrindiniu BVP skaičiavimo metodu pasirinktas gamybos metodas). Pagal šiuos metodus gaunami nevienodi Y_{ONE} rodikliai, nes jie parodo oficialiai neapskaitytos ekonomikos rezultatų dalį skirtinguose ekonomikos ciklo etapuose (gamybos metodu – sukurtą oficialiai neapskaitytą pridėtinę vertę (apima gamybos sandorius), pajamų metodu – oficialiai neapskaitytas ekonomikos dalyvių pajamas (apima paskirstymo sandorius), išlaidų metodu – oficialiai neapskaitytas ekonomikos dalyvių galutinio vartojimo išlaidas). Y_{ONE} rodikliai yra viešai neskelbiami (juos ES šalių statistikos tarnybos pateikia ES statistikos tarnybai (Eurostatui)). Dauguma ES šalių statistikos tarnybų oficialiai skelbia santykinį Y_{ONE} rodiklį (procentais nuo BVP), apskaičiuotą taikant tos šalies pagrindinį BVP skaičiavimo metodą, atlikus tam tikrus statistinius koregavimus. Kai kurių ES šalių (pvz., Italijos) statistikos tarnybos skelbia ne vieną Y_{ONE} santykinį rodiklį, bet du – viršutinę ir apatinę Y_{ONE} santykinio rodiklio intervalo ribas (jos gali skirtis keliais procentiniais punktais). Pažymėtina, kad tokia praktika yra labai gera, nes taip yra parodoma, kad skirtingose ekonomikos ciklo stadijose (gamybos, paskirstymo, galutinio vartojimo) oficialiai neapskaitytų pajamų mastas yra nevienodas, todėl praktiškai yra labai sudėtinga gana tiksliai kiekybine išraiška nustatyti Y_{ONE} rodiklį.

Remiantis išnagrinėtais metodologiniais principais, Y_{FAKT} rodiklį, kuris pagal disertacijos tyrimo objekto apibrėžimą apima *rinkoje* vykdomų sandorių

(priskirtinų visiems ekonomikos ciklo etapams) rezultatus, autorė siūlo jį skaičiuoti integruojant dalinius rodiklius, neatsižvelgiant į sandorių pobūdį (priskyrimą skirtingiems ekonomikos ciklo etapams):

$$Y_{FAKT} = \sum_{c=1}^l Y_{FAKTc} = \sum_{c=1}^l (Y_{DEKLc} - Y_{FIKTc} + Y_{SEc}), \quad (3.18)$$

$$Y_{SE} = \sum_{c=1}^l Y_{SEc}, \quad (3.19)$$

čia l – skirtingų pagal pobūdį sandorių grupių skaičius; Y_{FIKT} – oficialiai apskaitytos ekonomikos subjektų fiktyvios pajamos.

Dėl tam tikros sandorių grupės susidariusių oficialiai apskaitytų ir oficialiai neapskaitytų pajamų rodikliai skaičiuojami, sumuojant tai sandorių grupei priskirtinų pajamų, gautų iš šešėlinės ekonomikos reiškinių, rodiklius.

3.17 formulę pertvarkius, įstačius 3.18 ir 3.19 formules, gaunama šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklio skaičiavimo formulė:

$$w = Y_{SEviso} / Y_{FAKTviso} = \sum_{c=1}^l Y_{SEc} / \sum_{c=1}^l (Y_{DEKLc} - Y_{FIKTc} + Y_{SEc}). \quad (3.20)$$

Pažymėtina, kad pagal 3.17 formulę apskaičiuotas šešėlinės ekonomikos masto rodiklis (w) parodo oficialiai neapskaitytų pajamų dalį nuo faktinių pajamų, nevertinant galimos skirtingų reiškinių tarpusavio sąveikos. Dėl šios priežasties w rodiklis negali būti lyginamas su Y_{ONE} rodikliu.

Jei būtų keliamas tikslas įvertinti šešėlinės ekonomikos reiškinių tarpusavio sąveiką, reikėtų kiekybiškai nustatyti integruotą pajamų „persidengimo“ koeficientą. Jam apskaičiuoti reikėtų atlikti tikslius kompleksinius šešėlinių piniginių srautų naudojimo kanalų tyrimus. Oficialiai neapskaitytų pajamų intervenciją į oficialiai apskaitytą ekonomiką („persidengimo“ poveikį) galima paaiškinti tokia prielaida: jei šešėlinės ekonomikos pinigai „nedalyvautų“ oficialiai apskaitomoje ekonomikoje (cirkuliuotų tik neoficialiuose sandoriuose), tada oficialiojoje rinkoje būtų parduodama mažiau prekių, todėl sumažėtų Y_{DEKL} rodiklis. Remiantis užsienio šalių tyrimais, oficialiai apskaitomoje ekonomikoje gali būti realizuojama daugiau nei pusė (kai kuriose šalyse – daugiau kaip du trečdaliai) šešėlinių pajamų. Kadangi įvairiose šalyse oficialiosios ir šešėlinės rinkų „susipynimo“ (šešėlinės ekonomikos pajamų realizavimo oficialiojoje rinkoje) lygis gali būti nevienodas, todėl jį nustatyti praktiškai galima tik atliekant ilgalaikius tikslius kompleksinius tyrimus.

Skaičiuojant šalies mokesčių atotrūkį pagal mokesčių atotrūkių (susidariusių dėl skirtingų šešėlinės ekonomikos reiškinių) įverčius, reikia akcentuoti, kad tik iš dalies įmanoma juos integruoti. Galima sumuoti tik tų reiškinių, kurie nėra tarpusavyje susiję, mokesčių atotrūkius. Remiantis disertacijos 3 skyriuje pateikta šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija, skaičiuotini du rodikliai: dėl ne-

legalaus darbo reiškinių susidaręs mokesčių atotrūkis (MA_{ND}) ir dėl reiškinių, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, atsiradęs mokesčių atotrūkis (MA_{VP}):

$$MA_{ND} = \sum_{i=1}^n MA_{NDi}, \quad (3.21)$$

$$MA_{VP} = \sum_{i=1}^n MA_{VPi}, \quad (3.22)$$

čia n – tiriamų tam tikrai reiškinių grupei priskirtų reiškinių skaičius.

Kitas alternatyvus šalies mokesčių atotrūkio vertinimo būdas – dalinių mokesčių atotrūkių skaičiavimas pagal mokesčių rūšis (tokiu aspektu mokesčių atotrūkio rezultatus pateikia Švedijos mokesčių tarnyba (Tax gap...2008). Tačiau iš tikrųjų kiekvienos šalies oficialiosios ekonomikos ir šešėlinės ekonomikos gautos pajamos tarpusavyje yra glaudžiai susijusios („susipynusios“). Pavyzdžiui, tam tikra dalis įmonių į oficialiąją buhalteriją įtraukia ne visas pajamas, gautas pardavus pagamintas prekes, tačiau valstybinėms institucijoms teikiamose ataskaitose ir deklaracijose nurodo šių prekių gamybos metu patirtas išlaidas (tai sumažina mokėtiną pridėtinės vertės mokestį). Kitas pavyzdys – įmonės darbuotojų gautos darbo užmokesčio pajamos (kurios įmonėje nėra oficialiai apskaitomos) gali būti išleidžiamos prekėms įsigyti tiek oficialiojoje, tiek šešėlinėje rinkoje. Taigi šalyje faktiškai gautos pajamos kaip oficialiai apskaitomos ekonomikos ir šešėlinės ekonomikos visuma nėra atskirų jos dalių suma.

Galimas ir dar vienas alternatyvus sprendimas: sumuoti mokesčių atotrūkių įverčius pagal sandorių pobūdį:

$$MA_{VISO} = \sum_{a=1}^u \left(\sum_{i=1}^v MA_{GSia} + q_a \times \sum_{i=1}^c MA_{PSia} \right), \quad (3.23)$$

$$q_a = \sum_{i=1}^v MS_{GS_FAKTia} / \sum_{i=1}^c MS_{PS_FAKTia}, \quad (3.24)$$

čia MA_{VISO} – šalies mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių; MA_{GR} – mokesčių atotrūkis dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskiriamų gamybos sandoriams; MA_{PR} – mokesčių atotrūkis dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskiriamų paskirstymo sandoriams; v – šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskiriamų gamybos sandoriams, skaičius; c – šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskiriamų paskirstymo sandoriams, skaičius; q – koeficientas, kuris parodo mokesčių, mokėtinų nuo gamybos sandorių pajamų, ir mokesčių, mokėtinų nuo paskirstymo sandorių pajamų, santykį; MS_{PR} – mokesčių, faktiškai sumokėtų nuo gamybos sandorių pajamų, suma; MS_{PR} – mokesčių, faktiškai sumokėtų nuo paskirstymo sandorių pajamų, suma; u – ekonomikos subjektų dydžių grupių skaičius.

Autorės nuomone, q rodiklio tiksliam nustatymui reikalingi detalūs kiekybiniai įvertinimai, nes jo skaičiavimams makrolygiu gali turėti įtakos įvairūs

tarpusavyje susijusių reiškinų mokesčių bazės „persidengimai“. Be to, negalima nepaisyti prielaidos, kad mokesčių atotrūčiai (reiškinų mokesčių bazės) yra susiję kiekvienos nagrinėtos sandorių grupės viduje (tiek MA_{GS} , tiek ir MA_{PS}). Šios aplinkybės atskleidžia, kad mokestinių pajamų (taip pat ir mokesčių atotrūčių) „persidengimo“ vertinimo problema yra gana sudėtinga, reikalauja atskirų kompleksinių tyrimų, sudarant įvairias kontrapriežastinių ryšių matricas. Todėl galima teigti, kad šis klausimas peržengia disertacijoje atlikto mokslinio tyrimo ribas ir nėra plačiau nagrinėjamas. Kita vertus, minėtų tyrimų (nustatant „persidengimus“) ir bendro šalies mokesčių atotrūkio (fiskalinės žalos valstybei) nustatymo „nauda“ (šios problemos kiekybinės išraiškos nustatymas, nesant galimybės labiau įsigilinti į problemą) būtų neadekvati tyrimui atlikti skirtiems darbo ištekliams. Dėl šios priežasties autorė nesiuo taikyti makroekonominio šešėlinės ekonomikos vertinimo metodo, kuris leistų nustatyti bendrą šalies mokesčių atotrūkio ar šešėlinės ekonomikos masto įvertį. Priešingai, autorė siūlo sisteminę analizę pagrįstą šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį. Jo detalūs rezultatai turi plačias praktinio taikymo galimybes (mokesčių administravimo srityje, statistikos tarnybų darbe). Jie atskleidžia makroekonominiais metodais nepaliestų klausimų aspektus, leidžia išvengti kai kurių šių metodų trūkumų (įvairių prielaidų priėmimo), pakankamai giliai nagrinėjant šešėlinės ekonomikos kaip mokslinės problemos esmę.

Apibendrinant pažymėtina, kad disertacijoje siūlomi šešėlinės ekonomikos masto skaičiavimo metodiniai principai visiškai skiriasi nuo tyrimų, kuriuose taikomi netiesioginiai makroekonominiai metodai. Tokiuose tyrimuose siekiama makrolygiu įvertinti šešėlinės ekonomikos masto rodiklį, nesigilinant į šešėlinės ekonomikos struktūrą, neapibrėžiant tyrimo objekto turinio. Vienas svarbiausių autoriui kilusių klausimų, į kurį nepavyko rasti atsakymo nagrinėjant tyrimų rezultatus (atliktus netiesioginiais makroekonominiais metodais), – *nuo kokios BVP apimties (oficialiai paskelbto rodiklio ar perskaičiuoto rodiklio, eliminavus oficialiai neapskaitytos ekonomikos dalį) minėtuose tyrimuose buvo skaičiuojamas šešėlinės ekonomikos mastas?* Mat nė viename iš nagrinėtų tyrimų neužsimenama, kad skaičiavimams naudojamas oficialiai paskelbtas BVP būtų perskaičiuotas, eliminuojant oficialiai neapskaitytos ekonomikos dalį (kurią ES statistikos tarnybos, vadovaudamosi Eurostato metodika, privalo netiesiogiai įvertinti (ir įvertina), įskaičiuodamos į BVP). Be to, makrolygiu netiesioginiais metodais vertinant kelerių metų šešėlinės ekonomikos masto tendencijas, nederėtų ignoruoti šešėlinės ekonomikos poveikio oficialiai apskaitomos ekonomikos augimo tempui, nes oficialiai apskaitomą ekonomiką „maitina“ pinigai (prekės pirkti), uždirbti dalyvaujant šešėlinėje ekonomikoje. Taigi šiuo aspektu šešėlinės pajamos didina oficialiojo BVP augimo tempą.

3.3. Šešėlinės ekonomikos nuolatinė stebėseną

Siekiant mažinti šešėlinės ekonomikos neigiamas pasekmes, būtina nuolatinė jos reiškinių stebėseną. Jos tikslas – rinkti, analizuoti ir sisteminti duomenis apie šešėlinės ekonomikos reiškinius (jų mastą, mokesčių atotrūkį, šešėlinės ekonomikos priežastis) bei numatyti jų mažinimo priemones. Įgyvendinti nuolatinės stebėsenos tikslą padeda struktūrizuota šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija ir detalūs šešėlinės ekonomikos kompleksinio tyrimo rezultatai. Tai sudaro galimybes stebėti ir vertinti, kokia suma dėl tam tikro ekonomikos reiškinio padidėja mokesčių atotrūkis, praktiniu aspektu (mokesčių administravimo srityje) – intensyvinti kontrolės priemonių taikymą tose šešėlinės ekonomikos srityse, kuriose mokesčių vengimo mastas didėja. To neįmanoma įvertinti, naudojantis makroekonominiais metodais atliktų šešėlinės ekonomikos tyrimų arba fragmentiškų tam tikrų šešėlinės ekonomikos reiškinių tyrimų rezultatais. Dažniausiai vienkartinio pobūdžio tyrimai nėra tarpusavyje susiję ir negalima palyginti jų rezultatų. Makrolygio šešėlinės ekonomikos tyrimo rezultatas (bendras šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklis) gali būti naudojamas tik šalies šešėlinės ekonomikos kelerių metų tendencijų stebėsenai ar palyginimui su kitoms šalimis, tačiau pagal jį negalima įvertinti šešėlinės ekonomikos struktūros.

Tuo metu naudojant šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo rezultatus (principinė struktūrizuota šešėlinės ekonomikos reiškinių rezultatų pateikimo schema pateikta D priede) atsiranda galimybė susieti šio reiškinio įtakos oficialiajai statistikai (lyginant oficialiai neapskaitytų pajamų apimtis) ir poveikio šalies konsoliduotajam biudžetui (lyginant negautų mokesčių pajamų apimtis) rodiklius ir tarpusavyje palyginti skirtingus reiškinius. Struktūrizuoti šešėlinės ekonomikos kompleksinio tyrimo rezultatai leidžia įvertinti kiekvieno reiškinio „koncentraciją“ (vienam šešėlinės ekonomikos dalyviui tenkančią oficialiai neapskaitytų pajamų ir (arba) nesumokėtų mokesčių sumą):

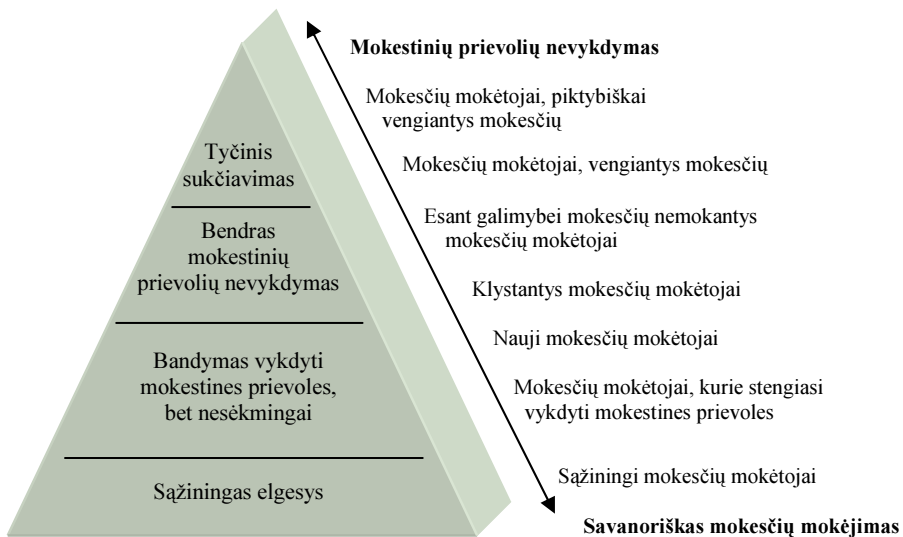
$$Konc(Y_{SEi}) = Y_{SEi} / \sum L_i, \quad (3.25)$$

$$Konc(MA_i) = MA_i / \sum L_i, \quad (3.26)$$

čia $Konc(Y_{SEi})$ – nedeklaruotų pajamų koncentracijos rodiklis; Y_{SE} – per tiriamąjį laikotarpį (dažniausiai per metus) dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio nedeklaruota pajamų suma; L_i – ekonomikos subjektų, kuriems būdingas tam tikras šešėlinės ekonomikos reiškinys, skaičius; $Konc(MA_i)$ – nesumokėtų (išvengtų arba nuslėptų) mokesčių koncentracijos rodiklis; MA_i – per tiriamąjį laikotarpį (dažniausiai per metus) dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio nesumokėtų mokesčių suma.

$Konc(Y_{SEi})$ ir $Konc(MA_i)$ rodikliai gali būti naudojami priimant sprendimus mokesčių administravimo srityje: jei šie rodikliai tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio yra santykinai dideli (arba gerokai didesni) už kontroliuotų įmonių

atitinkamus rodiklius – reikia tobulinti mokesčių mokėtojų atrankos ir kontrolės darbus. Kita vertus, koncentracijos rodikliai parodo vidutines šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir poveikio biudžetui reikšmes, tačiau neleidžia segmentuoti jos dalyvių kiekvieno tiriamojo reiškinių ribose. Žinoma, kad tam tikrai šešėlinės ekonomikos dalyvių grupei būdingas itin didelis nesumokėtų mokesčių koncentracijos rodiklis, kitai daliai – vidutinis, o likusiai daliai – santykinai mažas. Remiantis įvairiose ekonomikos ir vadybos mokslo srityse taikoma Pareto taisykle (dar vadinama „20/80 taisykle“) ir atsižvelgiant į jos naudojimo mokesčių administravimo srityje praktiką (įvairių šalių mokesčių administratoriai klasifikuoja mokesčių mokėtojus pagal sumokamų mokesčių dydį į didžiuosius, vidutinius ir mažuosius), galima atlikti šešėlinės ekonomikos dalyvių stratifikaciją pagal jų mokesčių prievolių vykdymo ir nevykdymo lygį (3.4 paveikslas).

3.4 pav. Mokestinių prievolių vykdymo visuma

Fig. 3.4. Aggregate of tax compliance

Sudaryta autorės pagal Managing and improving compliance... (2009).

Atliekant tikslinius tyrimus (rinkos dalyvių apklausas) mokesčių prievolių vykdymo lygis gali būti nagrinėjamas ir kitais pjūviais – išskiriant fizinių asmenų ir juridinių asmenų grupes arba detalizuojant pagal šešėlinės ekonomikos reiškinius.

Autorės pasiūlytame šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelyje naudojami šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto santykiniai rodikliai gali būti perskaičiuoti į absoliutinius rodiklius, kad būtų tarpusavyje pa-

lygintos dėl įvairių jos reiškinų oficialiai neapskaiytų pajamų apimtys ir išvengtų mokesčių sumos. Kitas itin svarbus dalykas – įvertinti ir hierarchizuoti šešėlinės ekonomikos reiškinus pagal jų pasireiškimo tikimybę ir galimą poveikį šalies konsoliduotajam biudžetui (3.5 paveikslas). Tam naudojamos šešėlinės ekonomikos reiškinio tikimybės ir poveikio šalies konsoliduotajam biudžetui matricos skalės, t. y. vertinama „rizika“ balais nuo 1 (mažiausia tikimybė, minimalus poveikis šalies konsoliduotajam biudžetui) iki 5 (didžiausia tikimybė, maksimalus poveikis biudžetui). Bendras kiekvieno šešėlinės ekonomikos reiškinio „rizikos“ įvertinimas yra minėtų dviejų dydžių sandauga. Pagal šį vertinimą rangai gali svyruoti nuo 1 iki 25.

Kritinis	5	A	A	A	A	A
Reikšmingas	4	B	B	B	A	A
Vidutinis	3	B	B	B	B	A
Nežymus	2	C	C	B	B	B
Nereikšmingas	1	C	C	C	B	B
Poveikis	Vertinimas balais	1	2	3	4	5
	Tikimybė	Mažai tikėtina	Nelabai tikėtina	Tikėtina	Gana tikėtina	Labai tikėtina

„Poveikis“ atitinka mokesčio atotrūkių, susidariusių dėl nedeklaruotų pajamų, įverčius;

„Tikimybė“ atitinka šešėlinės ekonomikos reiškinio paplitimo rodiklius.

3.5 pav. Šešėlinės ekonomikos reiškinų hierarchinė matrica

Fig. 3.5. The hierarchic matrix of the shadow economy phenomena

Sudaryta autorės.

Šešėlinės ekonomikos reiškiniai, kurių „rizika“ 3.5 paveiksle pažymėta „A“, turi kritinį poveikį šalies konsoliduotajam biudžetui, nors kai kurių reiškinų pasireiškimo tikimybė (paplitimas) gali būti mažai tikėtina (pvz., pavieniai itin stambūs šešėliniai sandoriai). „B“ lygio šešėlinės ekonomikos reiškinų poveikis (mokesčių atotrūkis) šalies konsoliduotajam biudžetui kinta pagal skalę nuo „nereikšmingo“ iki „reikšmingo“, o pasireiškimo tikimybė (paplitimas) gali varijuoti nuo „mažai tikėtinos“ iki „labai tikėtinos“. Pavyzdžiui, jei tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio pasireiškimo tikimybė yra labai tikėtina, o poveikis šalies konsoliduotajam biudžetui yra nereikšmingas, tai reiškia, kad šis reiškinys būdingas daugumai rinkos dalyvių, tačiau jų nusiėpta (išvengta) mokesčių suma yra santykinai nedidelė). „C“ lygio šešėlinės ekonomikos reiškiniai būdingi santykinai nedidelei rinkos dalyvių daliai (tikimybė kinta nuo „mažai tikėtinos“ iki

„tikėtinos“), šių reiškinių poveikis šalies konsoliduotajam biudžetui yra nereikšmingas arba nežymus.

Numatant šešėlinės ekonomikos reiškinio „rizikos“ minimizavimo priemones, gali būti siekiama dvejopų tikslų: 1) jos reiškinio minimizavimo (galimybės netinkamai įvykdyti mokesťines prievoles sumažinimo, pvz., teisinio reglamentavimo priemonėmis); 2) jos reiškinio panaikinimo (taikant mokesčių mokėtojų kontrolės priemones).

Efektyvi šešėlinės ekonomikos stebėseną galima tik periodiškai vykdančios jos kompleksinį vertinimą bei atskleidžiant jos reiškinį tendencijas. Pagal šešėlinės ekonomikos nuolatinės stebėsenos rezultatus gali būti priimti racionalūs teisiniai ir administraciniai sprendimai, tobulinami mokesčių įstatymai, didinamas mokesčių administravimo efektyvumas.

3.4. Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio praktinio aprobavimo galimybės ir tyrimo ribotumai

Disertacijos autorės pasiūlytas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis apima tiesioginių ir netiesioginių metodų taikymą. Modelyje pateikiami šešėlinės ekonomikos reiškinį kiekybinio vertinimo principai ir skaičiavimo algoritmai. Metodų ir duomenų, kurie naudojami tyrime, šaltinių parinkimas priklauso nuo tyrėjo sprendimo, atsižvelgiant į objektyvias aplinkybes – ar detalūs duomenys yra sistemiškai kaupiami, jei taip, ar jie tyrėjui yra prieinami.

Išskirtini tokie šešėlinės ekonomikos paplitimo ir masto rodiklių vertinimo būdai:

- išsamus ir nuoseklus šešėlinės ekonomikos struktūros ir dinamikos įvertinimas, atliekant ekspertų arba rinkos dalyvių apklausą,
- atsitiktinės atrankos būdu atrinktų įmonių kompleksiniai patikrinimai ir jų rezultatų naudojimas mokesčių atotrūkiui vertinti.

Atsižvelgiant į žmogiškuosius ir finansinius išteklius, galėtų būti atliekami vienas ar keli tyrimai:

➤ *ekspertų apklausa (ekspertai – mokesčių mokėtojų kontrolės funkcijas vykdančių institucijų darbuotojai, turintys patirtį kontrolės srityje)*. Pavyzdžiui, autorė siūlo atlikti šalies mokesčių administratoriaus teritoriniuose padalinuose dirbančių auditorių (juos laikant ekspertais) apklausą, siekiant apskaičiuoti, kokia dalis pajamų yra nuslepiama jų inspektuojamose įmonėse. Taikant tokią praktiką kelerius metus iš eilės (arba kas keleri metai), būtų galima sužinoti šešėlinės ekonomikos masto ir struktūros tendencijas,

➤ *įmonių vadovų ir (arba) darbuotojų apklausa*, atlikus reprezentatyvią atranką pagal ekonominės veiklos sektorius, įmonių teisinį statusą ir pan. Šalies mokesčių atotrūkiui nustatyti šiuo atveju, apklausa turėtų apimti visus ekonominės veiklos sektorius ir įvairių šešėlinės ekonomikos reiškinius, identifikuotus rengiant šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikaciją,

➤ *fizinių asmenų (namų ūkių) apklausa* apie galimus nuslėptus mokesčius vykdant individualią veiklą (ją įregistravus ir (arba) įsigijus verslo liudijimą), užsiimant kontrabandine veikla ir pan.

Kad tyrimo rezultatai būtų patikimesni, šešėlinės ekonomikos reiškinių masto ir paplitimo rodikliams bei mokesčių atotrūkiui nustatyti naudotini kontroliuojančių institucijų darbuotojų kaip ekspertų, turinčių patirtį nustatant mokesčių vengimo atvejus, pateikti šešėlinės ekonomikos vertinimo rezultatai. Pasirinkus įmonių vadovų ir (arba) darbuotojų, arba namų ūkių apklausą, būtų keblu išvengti klaidingų atsakymų ir neatsakymo į klausimus rizikos. Tokios rizikos nebūna, kai tyrimo dalyviais pasirenkami kontroliuojančių institucijų darbuotojai, o jiems pateikiami klausimai yra tinkamai suformuluoti – orientuoti tik į tyrimo objektą (šešėlinės ekonomikos reiškinių tyrimą) ir neturi jokių sąsajų su respondento kaip asmens, turinčio auditoriaus patirtį, darbo efektyvumu.

Kiti alternatyvūs šešėlinės ekonominės reiškinių masto ir mokesčių atotrūčio vertinimo būdai priskirtini netiesioginiams metodams, nes jie naudoja įvairių šaltinių gautą informaciją apie nustatytus mokesčių vengimo ir slėpimo atvejus arba duomenis, tiesiogiai nesusijusius su mokesčių vengimo nustatymu, tačiau padedančius atskleisti galimą ekonominės veiklos rezultatų slėpimą (E priedas).

Tyrimo metu, identifikavus galimus duomenų apie mokesčių vengimą šaltinius Lietuvos atveju (remiantis valstybinių institucijų atliekamomis funkcijomis), buvo numatyti gautinos informacijos, reikalingos šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūčio detalizuotiems kiekybiniam skaičiavimams pjūviai ir jos naudojimo atvejai (F priedas). Duomenų apie makroekonomikos tendencijas ar kai kurias ekonominės veiklos apraiškas tam tikrame sektoriuje šaltiniais gali būti ir įvairių įmonių asociacijų pateikti duomenys.

Pagal mikrometodus šalies šešėlinės ekonomikos masto neįmanoma nustatyti, nes įvairių šaltinių duomenys atspindi tik tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio apytikslių dydį. Jau minėta, kad tiesioginis faktinių kontrolės darbo rezultatų įtraukimas kokybiškai vertinant šešėlinės ekonomikos reiškinį, gali lemti itin dideles paklaidas. Jei kontrolės metu buvo nustatyti keli atvejai, kuriuose užfiksuotas stambaus masto mokesčių vengimas, tokius kontrolės darbo rezultatus ekstrapoliuojant visai tiriamo reiškinio mokesčių mokėtojų grupei, gali susidaryti pernelyg aukštas šešėlinės ekonomikos masto įvertis. Galima ir priešinga situacija. Jei remiamasi kontrolės darbo rezultatais, pagal kuriuos vidutiniškai vienam inspektuotam ūkio subjektui tenka santykinai nedidelė priskaičiuotų nuslėptų mokesčių ir baudų suma, ir tokių rezultatų pagrindu atliekami tiriamo še-

šėlinės ekonomikos reiškinio masto skaičiavimai, tikėtina, kad padarytos išvados gali būti klaidingos (nes tyrimo rezultatai rodo gerokai mažesnę tam tikro reiškinio mastą nei jis yra iš tikrųjų).

Palyginus, susiejus ir interpretavus skirtingais metodais apskaičiuotų šešėlinės ekonomikos vertinimo rezultatus, būtų gauti tikslesni jos masto rodikliai, mažesnė būtų ir kiekybinio vertinimo paklaidų tikimybė. Taigi tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio masto ir mokesčių atotrūkio įverčius tikslinga skaičiuoti pagal kelis metodus, atsižvelgiant į galimybes gauti reikalingus duomenis iš antrinių duomenų šaltinių.

Rengdama šešėlinės ekonomikos tyrimą, autorė išnagrinėjo galimybes gauti tyrimui reikalingus duomenis iš Lietuvos žinybinių organizacijų ir nustatė, kad dauguma duomenų nėra susisteminti, kai kurių jų neįmanoma detalizuoti pagal reikalingus pjūvius.

Šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio ribotumai:

1) modelyje nėra numatytas tyrimo pjūvis pagal ekonominės veiklos sektorius arba rūšis. Aprobuojant modelį paaiškėjo, jog pagal jį vis dėlto galima įvertinti mokesčių atotrūkius ekonominės veiklos sektoriuose. Tačiau apskaičiuoti šalies mokesčių atotrūkį dėl visų šešėlinės ekonomikos reiškinų kiekviename ekonominės veiklos sektoriuje sunku, nes prekės juda tarp skirtingos veiklos įmonių, o šis judėjimas turi įtakos kiekvieno ekonominės veiklos sektoriaus ūkio subjektų veiklos rezultatų mokesčiai bazei (siekiant pasididinti PVM atskaitą, vienur yra neapskaitomos pajamos, kitur gali būti neapskaitomos išlaidos arba įtraukiamos fiktyvios išlaidos);

2) skaičiuojant šalies piliečių gaunamas pajamas, neatsižvelgiama į tarptautinius pinigų srautus, nes yra skaičiuojamas BVP, o ne BNP. Kita vertus, užsienyje gyvenančių šalies piliečių pajamos, jei jos uždirbtos teisėtai, yra įtrauktos į tos šalies, kurioje jos uždirbtos, BVP. Jei užsienyje gyvenančių šalies piliečių pajamos yra uždirbtos neteisėtai (nėra oficialiai apskaitytos), tuomet jos priskiriamos tos šalies, kurioje yra uždirbtos, šešėlinei ekonomikai.

3.5. Trečio skyriaus išvados

1. Autorės pasiūlytame šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelyje detalizuotas vertinimas yra paremtas disertacijos 1.4 poskyryje autorės pasiūlyta kompleksinio vertinimo koncepcija, naudojant 1.3 poskyryje pateiktą autorės sudarytą šešėlinės ekonomikos reiškinų klasifikaciją. Modelyje numatyta dėl tam tikro šešėlinės ekonomikos reiškinio susidariusius nuslėptus (nedeklaruotus) ekonominės veiklos rezultatus skaičiuoti pagal *pirminių šaltinių duomenis* – santykinis šešėlinės ekonomikos reiškinų įverčius – *paplitimo* ir *masto* rodiklius. Jie gaunami atliekant empirinius tyrimus, taikant tiesioginius (ekspertų

arba rinkos dalyvių apklausos) metodus. Siūloma vertinti atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto rodiklius, mokesčių atotrūkių įverčius, ne-deklaruotų pajamų mastą, derinant tiesioginius ir netiesioginius metodus, numatant galimybes tam tikrą šešėlinės ekonomikos reiškinį įvertinti keliais būdais (įgyvendinant trianguliacijos principą), kad tyrimo rezultatai būtų labiau patikimi. Paskutinis modelio komponentas apima nuolatinę šešėlinės ekonomikos reiškinių stebėseną. Ją sudaro duomenų apie šešėlinės ekonomikos reiškinius (jų mastą, mokesčių atotrūkį) analizė ir sisteminimas bei kryptingas susiejimas su šešėlinės ekonomikos priežastimis. Tuo remiantis galima pateikti rekomendacijas, kaip mažinti šešėlinės ekonomikos reiškinius ir formuoti jos prevencijos kryptis.

2. Svarbiausi autorės pasiūlyto kompleksinio šešėlinės ekonomikos vertinimo modelio privalumai:

– galimybė detaliai įvertinti adekvačius šiuolaikinės ekonomikos realijas atspindinčius tiriamos šalies ekonomikos ypatumus, šešėlinės ekonomikos komponentų (reiškinių) kiekybines charakteristikas (paplitimą bei mastą), nustatyti oficialiai neapskaiytų pajamų dydį bei nesumokėtų mokesčių apimtį (mokesčių atotrūkį). Taikant tokį sisteminį požiūrį, integruojamos moksliniuose darbuose nagrinėjamos šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo ir taikomuosiuose tyrimuose gvildenamos mokesčių atotrūkio problemų aspektai, numatomos papildomų informacijos šaltinių naudojimo galimybės, kad tyrimo rezultatai būtų kuo patikimesni;

– galimybė adaptuoti pasiūlytą modelį įvairioms šalims, atsižvelgiant į konkrečiai ekonomikos sistemai būdingus ūkio ypatumus (tarp jų ir šešėlinės ekonomikos raiškos tendencijas bei ypatumus, galimus oficialiai neapskaiytų pajamų „persidengimus“), specifines ir netradicines galimybes naudoti šešėlinės ekonomikos mastui nustatyti daugialypiškus papildomus informacijos šaltinius.

3. Nepaisant kai kurių ribotumų atliekant empirinį tyrimą pagal kompleksinio vertinimo modelį Lietuvos atveju (nėra detalių statistinių duomenų, negalima palyginti duomenų iš skirtingų šaltinių), šalies šešėlinės ekonomikos mastą kompleksiskai galima įvertinti taikant tiesioginius metodus (šešėlinės ekonomikos kiekybinėms charakteristikoms – paplitimo ir masto rodikliams – nustatyti) ir netiesioginius metodus (atliekant oficialiai neapskaiytų pajamų ir mokesčių atotrūkių skaičiavimus, jiems naudojant paplitimo ir masto rodiklius bei apibendrintus šalies ekonomikos dalyvių oficialiai deklaruotus ekonominės veiklos rezultatus).

Šešėlinės ekonomikos masto Lietuvoje empirinis tyrimas pagal siūlomą kompleksinio vertinimo modelį

Šiame skyriuje autorė pateikia savo Lietuvos šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo, atlikto pagal disertacijos 3 skyriuje pateiktą modelį, rezultatus. Jie detalizuoti pagal Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinius, iš pradžių nagrinėjant jų paplitimo ir masto rodiklius, vėliau juos naudojant vertinti mokesčių atotrūkiams, susidariusiems dėl šių reiškinių. Pagal modelyje pateiktus metodinius principus įvertinamos dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių oficialiai neapskaitytos pajamos, apskaičiuojami integruoti mokesčių atotrūkių rodikliai. Empirinio tyrimo metu buvo nustatyti Lietuvos šešėlinės ekonomikos mažinimo būdai ir kryptys.

Kiekybiškai įvertinti Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto rodiklius 2006–2008 m. laikotarpiu ir galimus jų pokyčius 2009–2011 m. laikotarpiu, empiriniam tyrimui buvo pasirinktas vienas iš tiesioginių metodų – ekspertų apklausa. Empirinis tyrimas atliktas 2009 m. trečiąjį ketvirtį, jo rezultatai buvo gauti anoniminio anketavimo būdu.

Taikant Panioto formulę (Паниото, Максименко 2003), apskaičiuotas ekspertų, kuriuos reikia apklausti, skaičius (n), esant 94 proc. rezultatų patikimumui (Δ – koeficientas, rodantis patikimumo laipsnį; $\Delta = 0,06$), kai yra 754 potencialūs ekspertai ($N = 754$):

$$n = \frac{1}{\Delta^2 + \frac{1}{N}} = \frac{1}{0,06^2 + \frac{1}{754}} = 203. \quad (4.1)$$

Tyrimo metu buvo sudarytos dvi nepriklausomos ekspertų grupės: ekspertai, turintys iki 5 metų patirtį mokesčių mokėtojų kontrolės srityje, ir ekspertai, turintys didesnę nei 5 metų patirtį minėtoje srityje.

Kadangi empirinis tyrimas detalizuotas pagal šešėlinės ekonomikos reiškinius, o ekspertų patirtis yra labai skirtinga (specializuota pagal ekonomikos subjektų kontrolės tikslus), buvo įvertinta galimybė, kad dalis ekspertų gali nepateikti atsakymų į tam tikrus klausimus. Tad siekta į tyrimą įtraukti visus potencialius ekspertus. Tyrime dalyvavo 702 ekspertai, turintys patirtį tikrinant įmonių ir fizinių asmenų veiksmus mokestinių prievolių vykdymo aspektu (dėl įvairių aplinkybių 7 proc. potencialių ekspertų tyrime nedalyvavo). 73 proc. tyrime dalyvavusių ekspertų darbo patirtis šioje srityje buvo ne mažesnė kaip 5 metai. Empirinis tyrimas atliktas laikantis ekspertų apklausos patikimumui būtinų sąlygų: 1) sudaryta pakankama ekspertų (specialistų, turinčių žinių ir patyrimo šešėlinės ekonomikos srityje) grupė, įvertinant daugialypę jų patirtį tiriamais šešėlinės ekonomikos klausimais; 2) pasirinkus vieną iš tyrimo būdų (anoniminį anketavimą), kiekvienas ekspertas buvo supažindintas su tyrimo tikslais ir metodika (sukurta vaizdinė informacinė medžiaga); 3) įvairiais statistiniais metodais patikrintas gautų tyrimo rezultatų patikimumas.

Ekspertų apklausos metu naudotą klausimyną sudarė 52 klausimai, suskirstyti į šešias grupes (G priedas). Klausimynas buvo parengtas pagal autorės atliktus šešėlinės ekonomikos kokybinių tyrimų rezultatus (naudota šešėlinės ekonomikos veiksmų ir priežasčių klasifikacija (1.5 paveikslas), šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija (1.9 paveikslas).

Tikrinant, ar gauti ekspertų apklausos rezultatai apie šešėlinės ekonomikos reiškinių tendencijas nėra prieštaringi, ekspertų grupių (turinčių skirtingą patirtį mokesčių mokėtojų kontrolės srityje) atsakymų rezultatai buvo palyginti pagal hipotezių apie vidurkio lygybę metodą (3.1 poskyris). Nustatyta, kad ekspertų, turinčių mažesnę ir didesnę patirtį, nuomonės tiriamais klausimais nesiskyrė, t. y. buvo priimta pradinė hipotezė, kuri teigė, kad ekspertų, turinčių iki 5 metų patirtį mokesčių mokėtojų kontrolės srityje, ir ekspertų, turinčių didesnę nei 5 metų patirtį minėtoje srityje, nuomonių vidurkiai apie šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimą 2006–2008 m. ir paplitimo kaitą 2009–2011 m. sutampa (pasirinktas reikšmingumo lygmuo $\alpha = 0,01$). Hipotezę H_0 reikia priimti, nes visais šešiais klausimais apskaičiuotos reikšmės mažesnės už kritines (H prie-

das). Analogiškai buvo tikrinami ekspertų apklausos rezultatai pagal kitus empirinio tyrimo klausimus.

Ekspertų pateiktų atsakymų statistiniam suderinamumui patikrinti naudojant SPSS paketą, įvairiais pjūviais buvo įvertinti ekspertų atsakymai. Tam taikyti statistiniai testai pagal tam tikrus neparimetrinius kriterijus (χ^2 kriterijus, Frydmano; Kruskalio-Voliso; Mano-Vitnio-Vilkoksono kriterijus). Taip buvo sužinota, ar tirti kiekybiniai ir kokybiniai rodikliai (ekspertų atsakymai), sugrupuoti pagal pasirinktas ekspertų charakteristikas – patirtį kontrolės srityje, dažniausiai tikrintų mokesčių mokėtojų teisinį statusą, dažniausiai tikrintų mokesčių mokėtojų dydį (išskiriant įmonių grupes pagal darbuotojų skaičių) – yra statistiškai reikšmingai skirtingi (H priedas).

Kai kurie empirinio tyrimo rezultatai yra publikuoti trijuose autorės straipsniuose (Krumplytė 2010a, 2010b; Krumplytė, Samulevičius 2010).

4.1. Šešėlinės ekonomikos reiškinių Lietuvoje empirinio tyrimo rezultatai

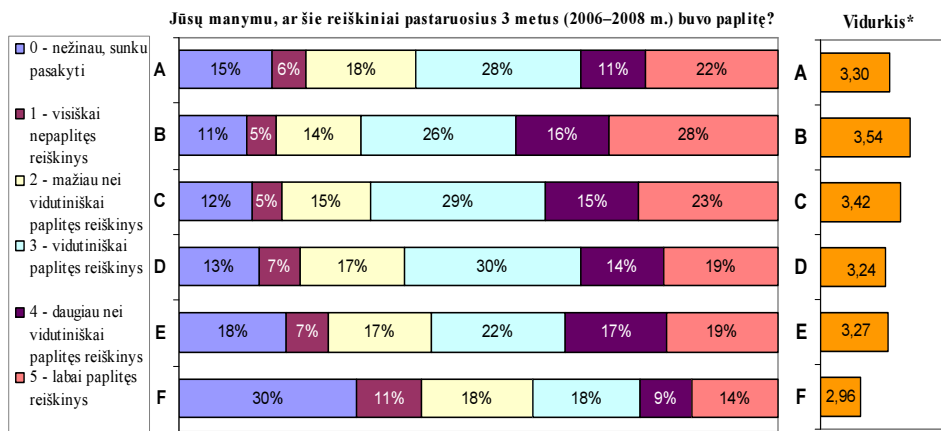
Apibendrinant empirinio tyrimo, kuris buvo atliktas ekspertų apklausos metodu ir kuriuo buvo siekta kiekybiškai įvertinti šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto rodiklius Lietuvoje 2006–2008 m. laikotarpiu ir galimus jų pokyčius 2009–2011 m. laikotarpiu, rezultatus, pažymėtina, kad dauguma šešėlinės ekonomikos reiškinių (įvertinant ekonomikos dalyvių teisinį statusą) buvo paplitę daugiau nei vidutiniškai (4.1 paveikslas).

Beveik trečdalis (30 proc.) ekspertų negalėjo pateikti *pelno nesiekiančių juridinių asmenų (įvairių organizacijų, religinių bendruomenių, asociacijų ir kt.) teisės pažeidimų* paplitimo įvertinimo, 41 proc. ekspertų teigė, kad šioje grupėje teisės pažeidimai (šešėlinės ekonomikos reiškiniai) yra vidutiniškai ir daugiau kaip vidutiniškai paplitę (reikšmių vidurkis – 2,96 balo).

Kiekviename tyrimo etape pirmiausia buvo atliekamas duomenų padėties ir sklaidos įvertinimas. Skaičiuojamos duomenų padėties charakteristikos – vidurkiai ir kvartiliai. Kvartiliai dalija variacinę eilutę į keturias dalis (Čekanavičius, Murauskas 2004a). Duomenų sklaidą įvertina procentinis imties kitimo koeficientas. Duomenų kitimas laikomas neesminiu, jei imties kitimo koeficientas ne didesnis kaip 10 proc., vidutiniu – ne didesnis kaip 10–30 proc., didelis – per 30 proc. (Poviliūnas 2003).

70 proc. ekspertų teigimu, vidutiniškai ir daugiau nei vidutiniškai paplitę reiškiniai (vertinimo skalėje: 3–5 balai) yra *fizinių asmenų pajamų slėpimas, mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus* (reikšmių vidurkis – 3,54 balo),

68 proc. ekspertų nurodė, kad vidutiniškai ir daugiau nei vidutiniškai paplitę reiškiniai yra *pelno siekiančių juridinių asmenų pajamų, susijusių su darbo santykiais arba atitinkančių jų esmę, slėpimas, vengiant mokesčių* (reikšmių vidurkis – 3,42 balo).

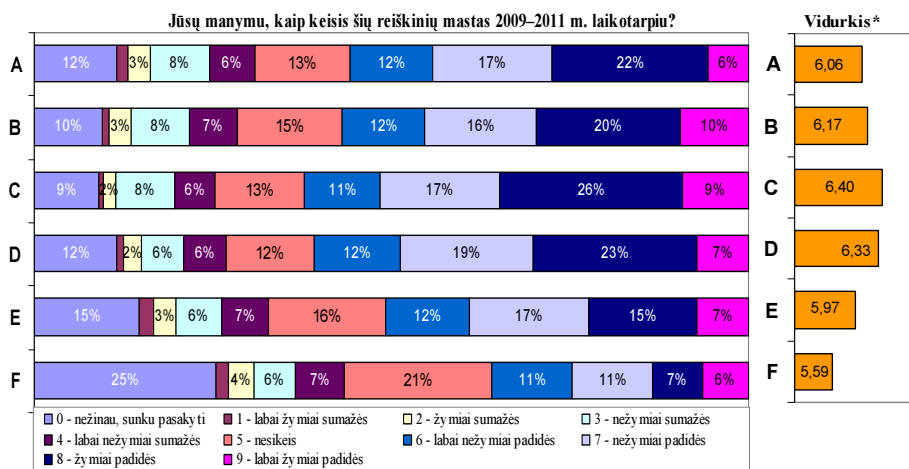
- A – Individualią veiklą vykdančių fizinių asmenų (įskaitant ūkininkus) teisės pažeidimai.
 B – Fizinių asmenų pajamų slėpimas, mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus.
 C – Pelno siekiančių juridinių asmenų pajamų, susijusių su darbo santykiais arba atitinkančių jų esmę, slėpimas, vengiant mokesčių.
 D – Pelno siekiančių juridinių asmenų veiklos pajamų slėpimas.
 E – Pelno siekiančių juridinių asmenų mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus.
 F – Pelno nesiekiančių juridinių asmenų (įvairių organizacijų, religinių bendruomenių, asociacijų ir kt.) teisės pažeidimai (neteisingas, prieštaraujantis teisės aktų nuostatomis gautos paramos naudojimas; buhalterinės apskaitos tvarkymas, nesilaikant teisės aktuose numatytų reikalavimų ir kt.).

* Atsakymo reikšmių svertinis vidurkis.

4.1 pav. Šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimas Lietuvoje 2006–2008 m.

Fig. 4.1. Distribution of the shadow economy phenomena in Lithuania, 2006–2008
 Sudaryta autorės.

Pagal šiuos empirinio tyrimo rezultatus galima numatyti, kad ekonomikos sunkmečiu (2009–2011 m.) visų išvardytų teisės pažeidimų rūšių mastas didės (4.2 paveikslas). Prognozuojama, kad dažnesni taps tokie pažeidimai, kaip pelno siekiančių juridinių asmenų pajamų, susijusių su darbo santykiais arba atitinkančių jų esmę, slėpimas, vengiant mokesčių (reikšmių vidurkis – 6,4) ir veiklos pajamų slėpimas (reikšmių vidurkis – 6,33).

- A – Individualią veiklą vykdančių fizinių asmenų (įskaitant ūkininkus) teisės pažeidimai.
 B – Fizinių asmenų pajamų slėpimas, mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus.
 C – Pelno siekiančių juridinių asmenų pajamų, susijusių su darbo santykiais arba atitinkančių jų esmę, slėpimas, vengiant mokesčių.
 D – Pelno siekiančių juridinių asmenų veiklos pajamų slėpimas.
 E – Pelno siekiančių juridinių asmenų mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus.
 F – Pelno nesiekiančių juridinių asmenų (įvairių organizacijų, religinių bendruomenių, asociacijų ir kt.) teisės pažeidimai (neteisingas, prieštaraujantis teisės aktų nuostatomis gautos paramos naudojimas; buhalterinės apskaitos tvarkymas, nesilaikant teisės aktuose numatytų reikalavimų ir kt.).

* Atsakymo reikšmių svertinis vidurkis.

4.2 pav. Numatomas šešėlinės ekonomikos reiškinių plitimas Lietuvoje 2009–2011 m.

Fig. 4.2 pav. Foreseen distribution of the shadow economy phenomena in Lithuania, 2009–2011

Sudaryta autorės.

Atsižvelgiant į tyrimo apimtį ir pasirinktus tyrimo pjūvius (orientuotasi į detalų kiekybinį vertinimą pagal šešėlinės ekonomikos reiškinius, būdingus skirtingoms ekonomikos subjektų grupėms, ir ekonomikos subjektų dydį), ekspertams buvo pateiktas tik vienas apžvalginio pobūdžio klausimas apie šešėlinės ekonomikos mastą skirtinguose ekonominės veiklos sektoriuose²⁵. Apibendrinti ekspertų atsakymai apie šešėlinės ekonomikos mastą skirtinguose ekonominės veiklos sektoriuose (kai kuriais atvejais išskiriant ekonominės veiklos skyrius)

²⁵ Rengiant tyrimo klausimyną buvo numatyta, kad kiekvienas šešėlinės ekonomikos reiškinys bus detalai tiriama ir pagal ekonomikos subjektų dydį, ir pagal ekonominės veiklos sektorius (jie išskirti, remiantis Ekonominės veiklos rūšių klasifikatoriumi), tačiau dėl itin didelės tyrimo apimties atsisakyta vieno tyrimo pjūvio (pagal ekonominės veiklos sektorius).

pateikti J priede²⁶. Ryškiausiai išsiskiria trys ekonominės veiklos sektoriai, kuriuose šešėlinės ekonomikos mastas, pasak ekspertų, yra didžiausias:

- statyba (nurodė 80 proc. ekspertų);
- nekilnojamojo turto operacijos (nurodė 58 proc. ekspertų);
- apgyvendinimo ir maitinimo paslaugų veikla (nurodė 50 proc. ekspertų).

SPSS pritaikius Frydmano kriterijų, nustatyta, kad, anot ekspertų, ne visose ekonominėse srityse šešėlinės ekonomikos mastas yra statistiškai reikšmingai vienodas ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$). Ekspertų dažniausiai pasirinktiems ekonominės veiklos sektoriams pritaikius Vilkoksono kriterijų, taip pat nustatyta, kad juose šešėlinės ekonomikos mastas yra statistiškai reikšmingai skirtingas ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$). Todėl, remiantis tyrimo rezultatais galima teigti, jog statybos sektoriuje egzistuoja didžiausias šešėlinės ekonomikos mastas.

Toliau pateikiami šio empirinio tyrimo rezultatai buvo struktūrizuoti į dvi grupes, išskiriant: • nelegalaus darbo reiškinius ir • šešėlinės ekonomikos reiškinius, susijusius su veiklos pajamų slėpimu, siekiant išvengti mokesčių.

Statistinio suderinamumo patikrinimo rezultatai. Šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto rodikliai nėra pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, todėl statistiniam suderinamumui patikrinti naudojami neparamestriniai kriterijai. Pagal Vilkoksono kriterijų, šešėlinės ekonomikos paplitimo rodikliai statistiškai reikšmingai atėityje didės, nes visos p -reikšmės $< 0,05$, $\alpha = 0,05$. Taip pat buvo patikrintas šešėlinės ekonomikos paplitimo rodiklių reikšmės klausimuose, kuriuose buvo vertinamos įmonės pagal jų dydį. Čia, pritaikius Frydmano kriterijų, nustatyta, jog statistiškai reikšmingų skirtumų tarp grupių neaptikta tik dėl trijų tirtų šešėlinės ekonomikos reiškinių: „*Dalies darbo užmokesčio „pakeitimo“ turto nuomos sutartimis, komandiruotėms skirtomis išmokomis*“ ($p = 0,108$), „*PVM grobstymo (nepagrįsto 0 proc. tarifo taikymo, PVM atskaitos pagal fiktyvias PVM sąskaitas faktūras ir kt.)*“ ($p = 0,143$) ir „*Užsienio vienetų, vykdančių ekonominę veiklą Lietuvoje, nuolatinės buveinės neįregistravimas, siekiant išvengti mokesčių*“ ($p = 0,238$), $\alpha = 0,05$. Tai leidžia daryti išvadą, kad šių reiškinių paplitimas skirtingo dydžio įmonėse yra daugmaž vienodas. Naudojant Vilkoksono kriterijų, įsitikinta, kad šešėlinės ekonomikos masto rodikliai statistiškai reikšmingai atėityje didės, nes visos p -reikšmės $< 0,05$, $\alpha = 0,05$. Taip pat buvo patikrintas šešėlinės ekonomikos masto rodiklis klausimuose, kuriuose buvo vertinamas šis mastas pagal įmonės dydį. Pritaikius Frydmano kriterijų, paaiškėjo, kad visose grupėse buvo aptikta statistiškai reikšmingų skirtumų ($p < 0,05$).

Nelegalaus darbo reiškinių paplitimo ir masto rodikliai. Atsižvelgiant į Lietuvos darbo rinkos specifiką ir darbo pajamų apmokestinimo ypatumus, Lie-

²⁶ Ekspertų, nurodžiusių tam tikrą atsakymą, dalis, procentais. Reikėjo pasirinkti ne daugiau kaip penkis atsakymų variantus.

tuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijoje nelegalaus darbo reiškiniai suklasifikuoti pagal ūkio subjektų teisinį statusą, išskiriant fiziniams asmenims ir juridiniams asmenims būdingus reiškinius. Remiantis empirinio tyrimo rezultatais (K priedas), nagrinėjamaisiais laikotarpiais (2006–2008 m. ir 2009–2011 m.) visų tirtų nelegalaus darbo reiškinių paplitimo rodikliai turi tendenciją didėti. Didžiausi paplitimo rodikliai 2006–2008 m. buvo *ūkininkų ūkiuose vykdomo neoficialaus darbo (įdarbinimo nesudarant darbo sutarties)* – apie 28 proc., t. y. beveik kas trečias asmuo mažuose ūkiuose (iki 9 darbuotojų) dirbo nelegaliai. *Individualios veiklos pajamų (tokią veiklą įteisimus)* nedeklaravo 25 proc. fizinių asmenų (2006–2008 m.) ir tokių asmenų santykinė dalis, pasak ekspertų, žymiai išaugs (iki 32 proc.). Beveik kas ketvirtas asmuo (23 proc.) 2006–2008 m. vykdė *individualią veiklą jos neįregistravęs*, o šio reiškinio paplitimo rodiklis gali augti sparčiausiai (6,7 proc. punkto) iš visų nagrinėtų nelegalaus darbo reiškinių. Įmonėse 2006–2008 m. didžiausias reiškinio „*neteisinga darbo laiko apskaita*“ paplitimas buvo nustatytas mažiausiose įmonėse, kuriose dirba iki 9 darbuotojų (22 proc.). Mažiausiai paplitęs buvo *neoficialus darbas (įdarbinimas nesudarant darbo sutarties)* didžiausiose įmonėse, kuriose dirba per 500 darbuotojų (9 proc.), nors mažiausiose įmonėse (kuriose dirba iki 9 darbuotojų) šio reiškinio paplitimas tuo pačiu laikotarpiu buvo gerokai didesnis (15 proc.). Pasak ekspertų, 2009–2011 m. daugiausia išaugs mažiausių *įmonių, neteisingai vykdančių darbo laiko apskaitą (siekiant nuslėpti mokesčius)*, santykinė dalis (3 proc. punktais) ir *įmonių, neįtraukiančių darbuotojams mokamo darbo užmokesčio (arba jo dalies) į oficialiąją apskaitą*, dalis (2,5 proc. punkto).

Nagrinėjant visų tirtų nelegalaus darbo reiškinių masto rodiklius, pastebėta, kad priešingai bendroms tendencijoms (ekspertai prognozuoja daugumos masto rodiklių augimą), išsiskiria ekspertų prognozuojamos *neoficialaus darbo (įmonėse ir ūkininkų ūkiuose)* nelegalaus darbuotojo darbo užmokesčio mažėjimo tendencijos (apie 4–5 proc. ūkininkų ūkiuose ir 9–12,5 proc. – įmonėse). Tai galima susieti su oficialiojo vidutinio darbo užmokesčio mažėjimo tendencijoms ir šalies darbo rinkoje susiformavusia pertekline darbo jėgos pasiūla (sparčiai sumažėjus darbo vietų skaičiui).

Šešėlinės ekonomikos reiškinių, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, paplitimo ir masto rodikliai. Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijoje fiziniams ir juridiniams asmenims būdingi reiškiniai, kurie nepriskirti nelegalaus darbo reiškiniams, taip pat buvo tiriami, nustatant šių reiškinių paplitimo ir masto rodiklius 2006–2008 m. (L priedas). Apžvelgiami labiausiai paplitusių reiškinių rezultatai. Tyrimo duomenimis, *PVM grobstymo (nepagrįsto 0 proc. tarifo taikymo, PVM atskaitos pagal fiktyvias PVM sąskaitas faktūras ir kt.)*, atvejų 2006–2008 m. būta 11–12 proc. įmonių. Pajamos per mėnesį dėl tokios veiklos sudarė nuo 9600 Lt mažiausiose įmonėse iki 22200 Lt didžiausiose

įmonėse. Anot ekspertų, 2009–2011 m. įmonių, grobstančių PVM, padaugės 2–3 proc. punktais, o iš šios veiklos gaunamos pajamos per mėnesį išaugs iki 12 proc. *Realiai neįvykusių ar įvykusių kitomis sąlygomis, negu nurodyta buhalterinės apskaitos dokumentuose, sandorių buhalterinėje apskaitoje apskaitymo veikla* 2006–2008 m. galėjo užsiimti apie 13 proc. įmonių. Dėl to vienos įmonės vidutiniškai per metus išvengta mokesčių suma galėjo sudaryti nuo 13000 Lt mažiausiose įmonėse iki 37500 Lt didžiausiose įmonėse. 2009–2011 m. tokią veiklą gali plėtoti apie 16 proc. įmonių, o vienos įmonės per metus išvengta mokesčių suma pakilti iki 24 proc. *Nekilnojamojo ir kilnojamojo turto, kuriam būtina teisinė registracija, sutarčių (pirkimo-pardavimo, nuomos, panaudos, dovanojimo ir kt.) įforminimo, siekiant išvengti mokesčių*, veikla 2006–2008 m. galimai užsiėmė 12 – 13 proc. įmonių. Per metus mokėtinų mokesčių galėjo būti išvengta nuo 13800 Lt mažiausiose įmonėse iki 36100 Lt didžiausiose įmonėse. 2009–2011 m. tokia veikla užsiimančių įmonių dalis gali išaugti 2 proc. punktais, o išvengta mokesčių suma per metus padidėti iki 12 proc. *Priedangos (fiktyvių), ofšorinių įmonių naudojimas, siekiant sumažinti mokėtinus mokesčius*. Labiausiai toks mokesčių slėpimo būdas 2006–2008 m. buvo paplitęs tarp didžiausių įmonių – apie 12 proc., tuo metu mažiausių įmonių imtyje sudarė 9 proc. Įmonių pajamos per mėnesį dėl tokios veiklos galėjo siekti nuo 15000 Lt mažiausiose įmonėse iki 31600 Lt didžiausiose įmonėse. Juridiniai asmenys, kurie siekia sumažinti mokėtinus mokesčius naudodami priedangos (fiktyvius), ofšorines įmones, dalis 2009–2011 m. gali padidėti 2–3 proc. punktais (daugiau tarp didžiausių įmonių), o iš tokios veiklos gaunamos pajamos per mėnesį išaugti nuo 8 proc. (mažiausiose įmonėse) iki 15 proc. (didelėse įmonėse, turinčiose 250–499 darbuotojus).

4.2. Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių Lietuvoje, empirinio tyrimo rezultatai

Pagal kompleksinio vertinimo modelio trečiąjį komponentą ir disertacijos 3 skyriuje pateiktus metodinius principus, empirinio tyrimo metu siekta kiekybiškai įvertinti Lietuvoje dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių oficialiai neapskaiytų pajamų ir dėl jų susidariusių mokesčių atotrūkių įverčius 2006–2009 metais. Tyrimui naudoti Valstybinės mokesčių inspekcijos prie LR finansų ministerijos, Statistikos departamento prie LRV, Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir kitų institucijų statistiniai duomenys. Naudoti ir šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir

masto rodikliai, gauti ekspertų apklausos metu. Mokesčių atotrūkiams apskaičiuoti laikantis prielaidos, kad tiriami reiškiniai vienas kitam neturi įtakos.

Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl nelegalaus darbo reiškinų, skaičiavimo rezultatai. Empirinio tyrimo rezultatai (M priedas) atskleidė, kad didžiausi mokesčių atotrūkiams Lietuvoje juridinių asmenų imtyje buvo dėl *darbo užmokesčio neįtraukimo į oficialiąją apskaitą* (2009 m. – 710,69 mln. Lt) ir *dalies darbo užmokesčio pakeitimo turto nuomos sutartimis, komandiruotoms skirtomis išmokomis, išvengiant mokesčių* (2009 m. – 403,55 mln. Lt). Tarp fizinių asmenų didžiausi mokesčių atotrūkiams dėl *individualios veiklos (ją įregistravus ir (arba) įsigijus verslo liudijimą) vykdymo* nedeklaruojant pajamų, kad išvengtų mokesčių (2009 m. – 99,11 mln. Lt, 2008 m. – 125,74 mln. Lt). 2009 m. sumažėjimą lėmė ne pajamų slėpimo masto rodiklis (priešingai, jis padidėjo), bet žymiai sumažėjęs individualią veiklą vykdančių asmenų skaičius. Tikėtina, kad dalis šio skaičiaus sumažėjimo yra tik „oficialus“, pasitraukiant į „šešėlį“ (tai įvertinta tiriant kitą reiškinį – *individualios veiklos vykdymas, jos neįregistravus*).

Dėl tam tikro reiškinio atsiradusi mokesčių atotrūkio suma tarp skirtingo dydžio įmonių yra pasiskirsčiusi nevienodai. Tai lėmė įvairūs veiksniai: tam tikro dydžio įmonių skaičius ir bendras darbuotojų skaičius jose, nevienodas nelegalaus darbo reiškinų paplitimas ir nedeklaruotų pajamų mastas. Remiantis ekspertų apklausos rezultatais, daugumos nelegalaus darbo reiškinų paplitimas ir mastas nagrinėjamoju laikotarpiu buvo gerokai didesnis mažose ir vidutinėse įmonėse, o didžiausiose įmonėse šie rodikliai buvo kur kas mažesni.

Kad tyrimo rezultatai būtų kuo patikimesni, atliktas analogiškas empirinis tyrimas (apskaičiuoti galimi mokesčių atotrūkiams), remiantis Valstybinės darbo inspekcijos duomenimis apie nustatytus nelegalaus darbo atvejus. Kadangi empiriniam tyrimui reikalingi išsamūs duomenys nekaupiami duomenų bazėse (kiekvieno tyrimo rezultatai ir nustatyti teisės pažeidimai yra surašomi Administracinių teisės pažeidimų protokole, vėliau pagal juos rengiami sąrašai), todėl naudotasi duomenimis tų mokesčių mokėtojų, apie kuriuos pateikti duomenys buvo pakankami ir korektiški (nurodytas teisingas įmonės kodas; tais metais, kuriais nustatyti pažeidimai, įmonė teikė deklaracijas).

Atkreiptinas dėmesys, kad Valstybinė darbo inspekcija daugumą kontrolės procedūrų atlieka ne atsitiktinės atrankos būdu, bet pagal iš gyventojų gautus pranešimus. Todėl įmonėse, kuriose nustatyti tam tikri administraciniai teisės pažeidimai, apskaičiuotas vidutinis vienai įmonei tenkantis mokesčių atotrūkis žymiai didesnis nei pirmojo empirinio tyrimo metu, kai skaičiavimai buvo atlikti, naudojant ekspertų apklausos metu gautus šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimo ir masto įverčius.

Remiantis tyrimo ir Valstybinės darbo inspekcijos kontrolės darbo rezultatais, apskaičiuotas *neoficialaus darbo (darbo įmonėse, nesudarius su darbdaviu*

sutarties) mokesčių atotrūkio įvertis yra apie 27 proc. didesnis (2006–2008 m. laikotarpiu), negu skaičiuojant pagal ekspertų pateiktus įverčius. Kadangi Valskybinė darbo inspekcija dažniausiai atlieka įmonių tikrinimus pagal gyventojų pranešimus (kiek rečiau pagal tikslinę atranką), todėl gautų rezultatų skirtumus galima paaiškinti remiantis 2.3 paveikslu. Jei pagal kontrolės darbo rezultatus nustatyti mokesčių atotrūkio įverčiai būtų ekstrapoliuoti visos šalies mokesčių mokėtojams, gauti rezultatai būtų pernelyg dideli.

Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių (susijusių su veiklos pajamų slėpimu), kiekybinio vertinimo rezultatai (4.1 lentelė).

4.1 lentelė. Lietuvos mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl fizinių asmenų ekonominės veiklos, susijusios su pajamų slėpimu, 2006–2009 m. skaičiavimo rezultatai, mln. litų
Table 4.1. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to natural persons' economic activities related to hidden income, 2006–2009 (million Litas)

Reiškiniai	Rodikiai	2006 m.	2007 m.	2008 m.	2009 m.	2006–2009 m.
Ūkininkų gautų pajamų nedeklaravimas	Neapskaičiuotas pardavimo PVM	5,22	6,70	10,03	14,67	36,62
	Nedeklaruotas mokėtinas PVM	1,86	2,85	3,99	5,56	14,27
Ūkininkų neteisingas PVM skaičiavimas*	Nesumokėto PVM suma	21,94	20,95	20,83	24,78	88,49
Akcizais apmokestinamų prekių kontrabanda, neteisėtas disponavimas jomis	Nesumokėta mokesčių dėl kontrabandos (akcizo ir PVM)	1613,48	2010,45	2061,78	2494,93	8180,64
Tikrosios sandorio vertės slėpimas	Nuslėptų mokesčių suma	1372,77	1468,80	1418,66	1,519,28	5779,52
Fiktyvių sutarčių sudarymas, siekiant mokesstinės naudos	Nuslėptų mokesčių suma	817,48	874,67	844,81	995,41	3532,36
Turto (prekių, paslaugų) pardavimo pajamų slėpimas	Nuslėptų mokesčių suma	1165,75	1247,31	1204,73	1309,55	4927,34
Piktybiškas delsimas mokėti priskaičiuotus mokesčius (mokesčių nepriemokos)	Uždelstų sumokėti mokesčių suma	33,37	36,23	36,86	30,52	136,98
Mokesčių mažinimas ir vengimas, pritaikant palankesnius įstatymų aiškinimus	Negauta mokesčių suma	225,18	193,61	171,69	298,45	888,94

* Apima tokius atvejus: nepagrįstą kompensacinio PVM tarifo taikymą, PVM mokėjimo vengimą nuo privatiems poreikiams suvartotų prekių (paslaugų).

Sudaryta autorės.

4.2 lentelė. Mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl pelno siekiančių juridinių asmenų ekonominės veiklos, susijusios su pajamų slėpimu, Lietuvoje 2006–2009 m. skaičiavimų rezultatai, mln. litų

Table 4.2. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to profit-seeking legal persons economic activities related to hidden income, 2006–2008 (million Litas)

Reiškiniai	Rodikiai	2006 m.	2007 m.	2008 m.	2009 m.	2006–2009 m.
Sutarčių sudarymas ne rinkos kainomis	Neapskaičiuotas pardavimo PVM	366,11	383,43	361,31	581,31	1692,16
	Nedeklaruotas mokėtinas PVM	134,41	142,42	133,03	230,62	640,48
PVM grobstymas (nepagrįstas 0 proc. tarifo taikymas, PVM atskaita pagal fiktyvias PVM sąskaitas faktūras ir kt.)	Neapskaičiuotas pardavimo PVM	90,48	100,86	99,15	142,39	432,89
	Nedeklaruotas mokėtinas PVM	33,22	37,46	36,51	56,49	163,68
Nekilnojamojo ir kilnojamojo turto, kuriam būtina teisinė registracija, sutarčių* įforminimas, siekiant išvengti mokesčių	Nesumokėta mokesčių suma	35,84	39,32	38,55	34,31	148,02
Realiai neįvykusių ar įvykusių kitomis sąlygomis, negu nurodyta buhalterinės apskaitos dokumentuose, sandorių buhalterinėje apskaitoje apskaitymas **	Nesumokėta mokesčių suma	278,30	283,55	288,22	398,38	1248,44
Užsienio vienetų, vykdančių ekonominę veiklą Lietuvoje, nuolatinės buveinės neįregistravimas, siekiant išvengti mokesčių	Nesumokėta mokesčių suma	2,64	2,88	3,10	3,91	12,54
Piktybiškas delsimas mokėti priskaičiuotus (deklaruotus) mokesčius (mokesčių nepriemokos)	Uždelsta sumokėti mokesčių suma	90,94	88,45	90,17	174,99	444,56

* (pirkimo-pardavimo, nuomos, panaudos, dovanojimo ir kt.).

** (padidinant išlaidas, išgryninant pinigines lėšas, siekiant susigrąžinti PVM, realizuojant į apskaitą neįtrauktas prekes).

Sudaryta autorės.

Nagrinęjant empirinio tyrimo metu apskaičiuotų 2006–2009 m. mokesčių atotrūkių, kurie susidarė Lietuvoje dėl *fizinių asmenų veiklai* būdingų šešėlinės ekonomikos reiškinių (išskyrus susijusius su darbo santykiais), rodiklius, nustatyta, kad didžiausi įverčiai gauti dėl *akcizais apmokestinamų prekių kontraban-*

dos, neteisėto disponavimo jomis (8180,64 mln. Lt), tikrosios sandorio vertės slėpimo (5779,52 mln. Lt) ir turto (prekių, paslaugų) pardavimo pajamų slėpimo (4927,34 mln. Lt) reiškinį.

Nagrinėjant *juridiniams asmenims* būdingus šešėlinės ekonomikos reiškinius (4.2 lentelė), susijusius su veiklos pajamų slėpimu, didžiausias mokesčių atotrūkis apskaičiuotas dėl *sutarčių sudarymo ne rinkos kainomis, siekiant išvengti PVM*. Dėl šio reiškinio 2006–2009 m. galėjo būti oficialiai neapskaityta ir negauta 1692,16 mln. Lt pardavimų PVM ir 640,48 mln. Lt mokėtino PVM. Taip pat itin didelė mokesčių atotrūkio suma apskaičiuota dėl *realiai neįvykusių ar įvykusių kitomis sąlygomis, negu nurodyta buhalterinės apskaitos dokumentuose, sandorių buhalterinėje apskaitoje apskaitymo (padidinant išlaidas, išgryninant pinigines lėšas, siekiant susigrąžinti PVM, realizuojant į apskaitą neįtrauktas prekes)*. Dėl to 2006–2009 m. galėjo būti nesumokėta 1248,44 mln. Lt mokesčių.

Kaip jau buvo minėta, ekonomikos dalyvių pajamos (taigi ir nuo jų skaičiuojami mokesčiai) „persidengia“, t. y. dėl vieno reiškinio gautos pajamos yra kitų reiškinų pajamų šaltinis, todėl gali turėti įtakos pirmojo reiškinio mokesčio bazei.

Pažymėtina, kad empirinio tyrimo metu nebuvo galima apskaičiuoti mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl pelno nesiekiantiems juridiniams asmenims būdingų šešėlinės ekonomikos reiškinų, nes Lietuvos žinybinės organizacijos neturi išsamių statistinių duomenų, pagal kuriuos būtų galima nustatyti mokesčių atotrūkiui apskaičiuoti reikalingus bazinius rodiklius.

4.3. Šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio Lietuvoje integruotų rodiklių nustatymas

Remdamasi disertacijos 3 skyriuje pasiūlytais metodiniais principais, autorė siekė įvertinti 2006–2009 m. integruotus Lietuvos šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklius. Tam naudojosi empirinio tyrimo metu apskaičiuotais detaliais dėl šešėlinės ekonomikos reiškinų nedeklaruotų pajamų ir mokesčių atotrūkių įverčiais.

Taikant 3.20 formulę, buvo apskaičiuoti šalies šešėlinės ekonomikos reiškinų grupių masto rodikliai (w), kurie parodo oficialiai neapskaitytų pajamų dalį nuo faktinių pajamų (skaičiavimuose neįvertinta galima skirtingų reiškinų tarpusavio sąveika) (4.3 lentelė). 2006–2009 m. laikotarpiu dėl nelegalaus darbo reiškinų oficialiai neapskaitytų pajamų dalis (nuo visų pajamų dėl tam tikro reiškinio) galėjo sudaryti nuo 15,8 proc. iki 30,5 proc. (didžiausias įvertis – 2009 m.). Reiškinų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, mažiausi įverčiai buvo 2007 m. ir 2008 m., o didžiausi rodikliai – 2009 metais.

Tyrimo rezultatai rodo, kad 2006–2009 m. oficialiai neapskaitytos pajamos dėl tam tikro reiškinio gautų visų pajamų kito nuo 19,8 proc. (2007 m.) iki 36,8 proc. (2009 m.). Iš to matyti, kad apatinė ir viršutinė šešėlinės ekonomikos masto ribos skirtingais metais gali būti itin nevienodos.

4.3 lentelė. Šešėlinės ekonomikos masto Lietuvoje 2006–2009 m. vertinimas
Table 4.3. Evaluation of the size of the shadow economy in Lithuania, 2006–2009

Metai	Šešėlinės ekonomikos reiškinų masto (<i>w</i>) rodikliai, proc.		
	Dėl nelegalaus darbo reiškinų	Dėl reiškinų, susijusių veiklos pajamų slėpimu	Vidutiniškai dėl visų tirtų reiškinų
2006 m.	nuo 18,6 proc. iki 22,7 proc.	nuo 20,2 proc. iki 25,3 proc.	nuo 22,0 proc. iki 24,8 proc.
2007 m.	nuo 15,0 proc. iki 19,1 proc.	nuo 20,1 proc. iki 23,0 proc.	nuo 19,8 proc. iki 22,9 proc.
2008 m.	nuo 17,9 proc. iki 21,6 proc.	nuo 21,0 proc. iki 22,4 proc.	nuo 20,6 proc. iki 22,2 proc.
2009 m.	nuo 27,6 proc. iki 30,5 proc.	nuo 28,0 proc. iki 38,5 proc.	nuo 34,5 proc. iki 36,8 proc.

Sudaryta autorės.

Taikant 3.21 ir 3.22 formules, siekta nustatyti nelegalaus darbo reiškinų ir reiškinų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, integruotus mokesčių atotrūkių rodiklius. Dėl nelegalaus darbo reiškinų susidarę mokesčių atotrūkių gali būti sumuojami, nes jie pagal ESS'95 (Europos sąskaitų sistemos) ekonomikos ciklo etapus priskirtini paskirstymo sandoriams, taigi tarpusavyje nėra tiesiogiai susiję. Vadinasi, vieno nelegalaus darbo reiškinio mokesčio bazė neturi įtakos kito reiškinio mokesčio basei (išskyrus nuo 2009 m. įsigaliojusį neapmokestinamojo pajamų dydžio (NPD) skaičiavimo nuo fizinio asmens visų gautų pajamų nuostatą²⁷). Lietuvoje dėl nelegalaus darbo reiškinų susidaręs mokesčių atotrūkis (MA_{ND}) 2006–2009 m. laikotarpiu galėjo būti apie 5096,45 mln. Lt (4.4 lentelė).

2009 m., lyginant su 2008 m., dėl nelegalaus darbo reiškinų mokesčių atotrūkis galėjo padidėti apie 240,46 mln. Lt, arba 18,48 proc., o per trejus metus (2009 m. lyginant su 2006 m.) jis galėjo išaugti maždaug 514,63 mln. Lt, arba 50,1 proc. Tam tikro nelegalaus darbo reiškinio mokesčių atotrūčio pokytis skirtingais metais galėjo susidaryti ne tik dėl nelegalaus darbo reiškinio paplitimo ar masto augimo, tačiau ir dėl mokesčių sistemos pokyčių (pvz., pasikeitusių mokesčių tarifų).

Vertinant struktūriniu aspektu, mokesčių atotrūkis dėl fiziniams asmenims būdingų nelegalaus darbo reiškinų sudarė 16,32 proc., o dėl juridinių asmenų – 83,68 proc. Nagrinėjant šių mokesčių atotrūkių sumas pagal įmonių dydžius

²⁷ Kadangi Lietuvoje nuo 2009 m. NPD kiekvienam samdomam darbuotojui skaičiuojamas individualiai, todėl dėl galimos gausos pajamų susidarymo šaltinių derinių bei tyrimo numatytų vertinimo segmentų – pagal reiškinius ir įmonių dydžio grupes, nebuvo galimybės įvertinti šios aplinkybės.

(kriterijus – darbuotojų skaičius įmonėje), nustatyta, kad didžiausia mokesčių atotrūkio suma 2006–2009 m. galėjo būti vidutinio dydžio įmonėse (kuriose dirba 20–249 darbuotojai). Šios grupės įmonėse mokesčių atotrūkis galėjo sudaryti 47,58 proc. bendros mokesčių atotrūkio sumos, vertinant visus tirtus juridiniams asmenims būdingus nelegalaus darbo reiškinius (tai sudaro 2028,84 mln. Lt). Labai mažose įmonėse (kuriose dirba iki 9 darbuotojų) mokesčių atotrūkis dėl šios priežasties galėjo siekti apie 11,16 proc. (arba 475,8 mln. Lt), mažose įmonėse (kuriose dirba iki 10–19 darbuotojų) – atitinkamai 12,72 proc. (arba 542,34 mln. Lt), didelėse įmonėse (kuriose dirba 250–499 darbuotojai) – 9,48 proc. (arba 404,12 mln. Lt), labai didelėse (kuriose dirba 500 darbuotojų ir daugiau) – 19,07 proc. (arba 813,41 mln. Lt).

4.4 lentelė. Mokesčių atotrūkių, susidariusių 2006–2009 m. Lietuvoje dėl nelegalaus darbo reiškinių, skaičiavimo rezultatai

Table 4.4. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to undeclared work phenomena, 2006–2009

Rodikliai	2006 m.	2007 m.	2008 m.	2009 m.	2006–2009 m.
Dėl fiziniams asmenims būdingų nelegalaus darbo reiškinių, mln. Lt	200,63	234,31	210,88	186,11	831,93
Dėl juridiniams asmenims būdingų nelegalaus darbo reiškinių, mln. Lt	826,48	991,99	1090,41	1355,64	4264,52
Iš viso dėl nelegalaus darbo reiškinių, mln. Lt	1027,11	1226,30	1301,29	1541,75	5096,45
Santykinės dalys					
Dėl fiziniams asmenims būdingų nelegalaus darbo reiškinių, proc.	19,53	19,11	16,21	12,07	16,32
Dėl juridiniams asmenims būdingų nelegalaus darbo reiškinių, proc.	80,47	80,89	83,79	87,93	83,68
Tendencijos					
Palyginus su ankstesniais metais, mln. Lt	-	199,19	74,98	240,46	-
Palyginus su ankstesniais metais, proc.	-	119,39	106,11	118,48	-
Pokytis per laikotarpį, mln.Lt	-	-	-	-	514,63
Pokytis per laikotarpį, proc.	-	-	-	-	50,10

Sudaryta autorės.

Analogišku principu disertacijos autorė integravo mokesčių atotrūkių dėl reiškinių, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, įverčius (4.5 lentelė). 2006–2009 m. laikotarpiu Lietuvoje dėl šių reiškinių mokesčių atotrūkis (MA_{VP}) galėjo sudaryti apie 28368 mln. Lt. 2009 m., lyginant su 2008 m., jis galėjo padidėti apie 1492,14 mln. Lt, arba 21,87 proc., o per trejus metus (2009 m. lyginant su 2006 m.) išaugti maždaug 2026,58 mln. Lt, arba 32,22 proc.

Pažymėtina, kad 4.5 lentelėje integruojant detalių skaičiavimų rezultatus, neatsižvelgta į galimą mokesčių atotrūkių dalinio „persidengimo“ aspektą. Nagrinėjant veiklos pajamų slėpimo reiškinius labai sudėtinga įvertinti, kiek

tam tikro šešėlinės ekonomikos sandorio metu gautos oficialiai neapskaitytos pajamos lėmė kito reiškinio apmokestinamąją bazę. Atliekant detalius reiškinų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, mokesčių atotrūkių skaičiavimus, išvengta rezultatų „persidengimo“²⁸, tačiau apskaičiuojant bendrą dėl šių reiškinų susidariusį mokesčių atotrūkį šios problemos išvengti sudėtinga.

4.5. lentelė. Mokesčių atotrūkių, susidariusių 2006–2009 m. Lietuvoje dėl reiškinų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, skaičiavimo rezultatai

Table 4.5. Results of calculations of tax gaps in Lithuania generated due to phenomena related to hiding income from activities, in 2006–2009

Rodikliai²⁹	2006 m.	2007 m.	2008 m.	2009 m.	2006–2009 m.
Dėl fiziniams asmenims būdingų reiškinų, mln. Lt	5257,05	5861,58	5773,38	6693,15	23585,16
Dėl juridiniams asmenims būdingų reiškinų, mln. Lt	1031,94	1078,37	1050,05	1622,41	4782,77
Iš viso, mln. Lt	6288,99	6939,94	6823,43	8315,56	28367,92
Santykinės dalys					
Dėl fiziniams asmenims būdingų reiškinų, proc.	83,59	84,46	84,61	80,49	83,14
Dėl juridiniams asmenims būdingų reiškinų, proc.	16,41	15,54	15,39	19,51	16,86
Tendencijos					
Palyginus su ankstesniais metais, mln. Lt	-	650,95	-116,52	1492,14	-
Palyginus su ankstesniais metais, proc.	-	110,35	98,32	121,87	-
Pokytis per laikotarpį, mln.Lt	-	-	-	-	2026,58
Pokytis per laikotarpį, proc.	-	-	-	-	32,22

Sudaryta autorės.

Šioms proporcijoms nustatyti reikalingi tiksliniai kompleksiniai ilgalaikiai stebėjimai, kurių metu būtų įvertintos pajamų, gautų dėl įvairių šešėlinės ekonomikos reiškinų, „persidengimo“ proporcijos (tai daro tiesioginę įtaką mokesčių atotrūkiams dėl šių reiškinų). Įvertinus minėtą aplinkybę, bendras šalies mokesčių atotrūkis (pagal 3.23 formulę) empirinio tyrimo metu gali būti skaičiuojamas tik atlikus minėtus tikslinius tyrimus. Kita vertus, tokių tyrimų kaina neprilygtų naudai, kuri būtų gauta atlikus minėtus tyrimus, nes nustatytų visos

²⁸ Ekspertų apklausos metu buvo gauti išvengtų (nuslėptų) mokesčių masto įverčiai (kiek viena įmonė per metus dėl tam tikros reiškinio išvengė mokesčių), kurie buvo naudojami skaičiavimams.

²⁹ Lentelėje neįtraukti kelių reiškinų mokesčių atotrūkio rezultatai, nes, remiantis Lietuvos žinybinių organizacijų disponuojamais statistiniais duomenimis, neįmanoma nustatyti mokesčių atotrūkiui apskaičiuoti reikalingų bazinių rodiklių (įmonių ir fizinių asmenų skaičiaus). Neįtraukti mokesčių atotrūkio rodikliai dėl šių reiškinų: įmonių restruktūrizavimo, siekiant gauti mokesstinę naudą; mokesčių nuo fizinių asmenų pajamų, gautų iš azartinių lošimų, vengimo; pelno nesiekiančių juridinių asmenų mokesčių vengimo atveju.

šalies šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklių praktinės taisykymo galimybės labai ribotos.

Įvertinant detalizuoto šešėlinės ekonomikos masto tyrimo rezultatų pagrįstumą, kilo kita problema: nėra atlikta analogiškų Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimų (kuriuose būtų aiškiai apibrėžtas tyrimo objektas ir jis atitiktų disertacijoje pateikto tyrimo objektą), su kuriais būtų galima palyginti gautus rezultatus. Todėl kompleksinio šešėlinės ekonomikos vertinimo modelio šeštasis etapas empiriniame tyrime nebuvo įgyvendintas.

Pažymėtina, kad daugeliu atvejų mėginant atlikti empirinius tyrimus pasitelkus įvairių institucijų duomenis, paaiškėja, kad jų nepakanka ir (arba) jų negalima palyginti. Pavyzdžiui, mėginant įvertinti nelegalaus darbo mastą makrometodu (remiantis Lietuvos darbo biržos ir Statistikos departamento prie LRV nedarbo lygio duomenimis), įsitikinta, kad šių dviejų šaltinių duomenų negalima tarpusavyje palyginti, nes jie dėl skaičiavimo metodikų skirtumų (nevienodo darbo jėgos apibrėžimo) yra nelygintini. Be to, netgi pašalinus minėtą problemą, atliktų tyrimų rezultatai, apskaičiuoti pagal šį metodą, negalėtų būti laikomi itin patikimais dėl paties metodo trūkumų.

Apibendrinant pasakytina, kad pagal autorės kompleksinio vertinimo modelį atlikus detalizuotą Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto empirinį tyrimą, apskaičiavus šešėlinės ekonomikos reiškinių masto ir mokesčių atotrūkių įverčius, gauti rezultatai parodė, kad siūlomi metodai yra tinkami būdai šešėlinę ekonomiką įvertinti kiekybiškai.

4.4. Šešėlinės ekonomikos Lietuvoje priešasčių ir veiksmų vertinimas

Siekiant nustatyti, kurie mokslinėje literatūroje nagrinėjami šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priešastys (jų analizė pateikta 1.2 poskyryje) yra svarbiausi Lietuvos atveju, buvo atliktas ekspertų apklausos metodu (tai yra empirinio tyrimo, aprašyto šio skyriaus pradžioje, sudedamoji dalis).

Kad sužinotų, kokie yra dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvai, disertacijos autorė pateikė ekspertams du klausimus, išskirdama tokias grupes: ekonomikos subjektus, kurie pradeda dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, ir ekonomikos subjektus, kurie jau seniai dalyvauja šešėlinėje ekonomikoje ir ši jų veikla yra santykinai didelio masto.

Dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvai. Tyrimo rezultatai parodė, kad Lietuvoje ekonomikos dalyviai pradeda vykdyti šešėlinę veiklą dažniausiai dėl to, kad „neturi kitos išeities (neatlaikytų konkurencijos, fiziniai asmenys netu-

rėtų lėšų gyvenimui ir pan.)“. Tai nurodė 41,9 proc. ekspertų.³⁰ Šis motyvas svarbiausias ir ekonomikos dalyviams, kurių veikla šešėlinėje ekonomikoje yra santykinai didelio masto (nurodė 41,2 proc. ekspertų). Tai leidžia daryti prielaidą, kad šešėlinė ekonomika Lietuvoje gali būti santykinai didelio masto, nes ekonomikos subjektai veiklą šešėlinėje ekonomikoje sieja su vienodų konkurencinių sąlygų išlaikymu ir išlikimo rinkoje galimybėmis. Jei tam tikra dalis rinkos dalyvių įsitraukia į veiklą šešėlinėje ekonomikoje būtent dėl šios priežasties, tikėtina, kad ekonomikos sunkmečio sąlygomis šio reiškinio plėtra gali būti itin sparti.

Kitas itin reikšmingas veiklos šešėlinėje ekonomikoje motyvas – *piktybiškos paskatos, siekiant didesnio pelno*. Atsakydami į klausimą, dėl ko ekonomikos subjektai pradėjo dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, svarbiausiu motyvu tai nurodė 27,5 proc. ekspertų, o į klausimą, kad tai paskatino imtis šešėlinės veiklos anksčiau ją pradėjusius ekonomikos dalyvius, – 29,3 proc. ekspertų.

Dar vienas svarbus dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvas – *šešėlinės ekonomikos dalyvių veiksmai, kuriais skatinamas kitų ūkio subjektų įtraukimas į šešėlinę ekonomiką (pavyzdžiui, siūlant neįrašyti tam tikro sandorio rezultatų į oficialiąją apskaitą ir pan.)*. Šį motyvą, kaip svarbiausią nagrinėjamos ekonomikos subjektų grupėms, nurodė šiek tiek daugiau nei penktadalis ekspertų (atitinkamai 21,5 proc. ir 20,5 proc.). Abu dalyvavimo šešėlinės ekonomikoje motyvai iš dalies parodo šalies mokesstinės moralės lygį – siekimą gauti didesnę pelną, išvengiant mokesčių, ir tam tikrą šalies socialinės ir ekonominės politikos interesų nepaisymą.

Svarbiausios Lietuvos šešėlinės ekonomikos priežastys ir veiksniai. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad didelę ir labai didelę įtaką (klausime naudota atsakymų stiprumo skalė, reikšmių intervalas – nuo 1 iki 5) šešėlinės ekonomikos atsiradimui turi: *per didelę mokesčių naštą (nelegalaus darbo atveju – žymus bruto ir neto darbo užmokesčio skirtumas)* (reikšmės „4“ arba „5“ pasirinko 72,8 proc. ekspertų, svertinis reikšmių vidurkis – 4,07), *teisės aktų spragos, dažna teisės aktų kaita* (atitinkamai 68,4 proc. ir 3,93), *pajamų nelygybė ir augantis skurdo lygis* (atitinkamai 60,4 proc. ir 3,73), *nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe* (58,7 proc. ir 3,66), *korupcijos lygis ir palankus visuomenės požiūris į ją* (55,6 proc. ir 3,58), *žema mokesstinė moralė ir jos plitimas* (54 proc. ir 3,49). Santykinai nedidelės ekspertų dalies (nuo 4,8 proc. iki 11,4 proc., vertinant pagal šešėlinės ekonomikos priežastis) teigimu, prieš tai išvardytos priežastys neturi įtakos šešėlinės ekonomikos reiškinio atsiradimui.

³⁰ Pritaikius χ^2 suderinamumo kriterijų, nustatyta, kad ne visi motyvai statistiškai reikšmingai verčia fizinius asmenis ir įmones pradėti šešėlinę veiklą ir ją plėsti ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$). Labiausiai tikėtina ekspertai nurodo šį motyvą, sietiną su ekonomikos krizės laikotarpiu.

Pagal ekspertų apklausos rezultatus, Lietuvoje šešėlinei ekonomikai nedaro įtakos (atsakymų stiprumo skalėje pasirinkta reikšmė „1“) tokios priežastys: *legalių darbo santykių ribojimas* (nurodė 35,9 proc. ekspertų, svertinis atsakymų reikšmių vidurkis – 2,32), *per griežtas (arba nepakankamas) teisinis ir administracinis reguliavimas* (28,9 proc. ekspertų, vidurkis – 2,56), *tarpžinybinės duomenų bazės apie teisės pažeidimus nebuvimas, nepakankama duomenų ir informacijos sklaida* (28,1 proc., vidurkis – 2,57), *nepakankamas švietimas ir informavimas mokesčių klausimais ir neadekvati šešėlinės ekonomikos prevencija* (27,9 proc., vidurkis – 2,59). Antra vertus, šias priežastis kaip itin svarbias (darančias labai didelę įtaką) nurodė nuo 12,5 proc. iki 15,1 proc. ekspertų. Tai rodo, kad ekspertų nuomonė apie šių priežasčių įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui yra gana skirtinga. Tyrimo rezultatus vertinant struktūriniu požiūriu, paaiškėjo, kad didžiausią įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui daro socialinės-psichologinės priežastys (bendras vidurkis – 3,41, reikšmių vidurkiai kinta nuo 2,9 iki 3,66), šiek tiek mažesnę poveikį – ekonominės priežastys (bendras vidurkis – 3,2, reikšmių vidurkiai kinta nuo 2,32 iki 4,07), o teisinės-administracinės priežastys daro mažiausią įtaką (bendras vidurkis – 2,94, reikšmės kinta nuo 2,56 iki 3,93).

Taigi tyrimo rezultatų analizė atskleidė, kad šešėlinės ekonomikos plėtotei labai didelį poveikį turi (naudota atsakymų stiprumo skalė, reikšmių intervalas – nuo 1 iki 5) šie veiksniai: *įmonės akcininkų, savininkų nuostatos ir siekis gauti kuo didesnę pelną* (nurodė 70,1 proc. ekspertų, reikšmių vidurkis – 3,98), *darbuotojai sutinka gauti neoficialius mokėjimus* (atitinkamai – 69,8 proc. ir 3,99). Šešėlinės ekonomikos plėtotei itin svarbūs yra socialiniai-psichologiniai veiksniai. Tai patvirtina šias teorines išvagas: pasitraukimas iš šešėlinės ekonomikos, siekiant pereiti į skaidrų verslą, gali būti sudėtingas dėl šešėlinės ekonomikos dalyvių tinklo – skirtingo statuso asmenų tarpusavio ryšių, susiformavusių per tam tikrą laiką. Taigi, jei kurios nors įmonės padalinio vadovas pasiryžtų nebedalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, jo ryžtą gali būti nuslopinti tiek aukštesnio rango vadovai (įmonės akcininkai, savininkai), tiek jiems pavaldūs asmenys (įmonės darbuotojai).

Ekspertų apklausos rezultatai rodo, kad ekonominės priežastys („*per dideli mokesčiai*“, „*per daug mokesčių rūšių*“) taip pat yra labai reikšmingos šešėlinės ekonomikos plėtotei (atsakymų reikšmių vidurkiai – 3,8 ir 3,63). Tačiau šios priežastys daro mažesnę įtaką ekonomikos dalyviams, kurie seniai įsitraukė į šešėlinę veiklą, negu naujiesiems šešėlinės ekonomikos dalyviams (klausiant apie šešėlinės ekonomikos atsiradimą, „*per didelė mokesčių našta*“ atsakymų reikšmių vidurkis žymiai didesnis – 4,07). Tai galima pagrįsti tokia logine išvada: ekonomikos dalyviai, kurie seniai įsitraukė į veiklą šešėlinėje ekonomikoje, yra mažiau „jautrūs“ mokesčių naštos pasikeitimams, nes jie mokesčių nemokėjo nei tada, kai mokesčių tarifai buvo mažesni, taip pat jų nemoka,

kai mokesčių našta padidėjo. Teisinio-administracinio pobūdžio priežastys daro santykinai mažesnę įtaką (pavyzdžiui, priežasties „*dviprasmiški įstatymai, leidžiantys juos aiškinti sau palankiu būdu*“ atsakymų vidurkis – 3,69, kad ši priežastis turi didelį ir labai didelį poveikį nurodė 58,1 proc. ekspertų, „*lengvai apeinami įstatymai*“ – atitinkamai 3,65 ir 55,4 proc.).

Tuo metu empirinio tyrimo rezultatai rodo, kad Lietuvoje šešėlinės ekonomikos plėtotei nedaro arba daro nedidelį poveikį (atsakymų stiprumo skalėje pasirinktos reikšmės „1“ arba „2“) šie veiksniai: *sudėtingi buhalterinės apskaitos vykdymo reikalavimai* (nurodė 49,9 proc. ekspertų, atsakymų reikšmių vidurkis – 2,65), *nelankstus darbo kodeksas, darbo laiko, darbo užmokesčio, atleidimo iš darbo ir kitos sąlygos* (41 proc. ekspertų, vidurkis – 2,96).

Apibendrinus ekspertų pateiktus atsakymus, darytina išvada, kad dažniausiai ekspertai akcentuoja teisinio-administracinio pobūdžio priežastis:

- „*dažna teisės aktų kaita*“, „*pernelyg sudėtinga mokesčių sistema*“,
- „*teisės aktų spragos, sudarančios sąlygas nemokėti mokesčių ir sukčiauti, neteisėtai iš biudžeto susigrąžinti mokesčių skirtumą*“,
- „*visuotinio pajamų ir turto deklaravimo nebuvimas*“,
- „*lengvai apeinami įstatymai, tuo naudojasi tam tikros ekonomikos subjektų grupės, kurios įtraukia kitus rinkos dalyvius į šešėlinius sandėrius*“;
- „*nepakankamai efektyvi mokesčių mokėtojų kontrolė*“.

Itin svarbia šešėlinės ekonomikos plėtotės priežastimi nurodoma sudėtinga šalies ekonomikos situacija: aukštas nedarbo lygis, žemas gyvenimo lygis, padidėjusi mokesčių našta, mokesčių lengvatų nebuvimas pradedantiesiems verslininkams. Dažniausiai minimos socialinės-psichologinės šešėlinės ekonomikos priežastys – ekonomikos dalyvių noras greitai praturtėti, visuomenės tolerancija šiems reiškiniams, susiformavusi nebaudžiamumo iliuzija dėl sudėtingos mokesčių ginčų praktikos (šešėlinės veiklos įrodymo ir apmokestinimo proceso). Dauguma ekspertų pažymi, kad šešėlinės ekonomikos plėtotę lemia ne viena priežastis, o specifiskai susiklosčiusi jų visuma.

4.5. Šešėlinės ekonomikos Lietuvoje mažinimo kryptys ir priemonės

Šešėlinės ekonomikos mažinimo kryptys ir priemonės yra sietinos su jos priežasčių poveikio mažinimu ar šalinimu. Ekspertų apklausos rezultatai parodė, kad Lietuvoje veiksmingiausi galėtų būti *ekonominiai* ir *teisiniai-administraciniai* kovos su šešėline ekonomika būdai: *mokesčių mažinimas* (nu-

rodė 66,2 proc. ekspertų³¹), *mokesčių įstatymų pastovumas* (46,8 proc.), *teisės aktų aiškumas, galimybės įvairiai aiškinti teisės aktų nuostatas panaikinimas* (38,1 proc.), *bausmės už teisės pažeidimus neišvengiamumas* (30,8 proc.). Gana veiksminga priemonė šešėlinės ekonomikos mastui mažinti yra *viešas nesąžiningų (šešėlinėje ekonomikoje dalyvaujančių) įmonių skelbimas* (nurodė 23,7 proc. ekspertų)³². Pritaikius Vilkoksono kriterijų dažniausiai pasirinktiems šešėlinės ekonomikos mažinimo būdams, nustatyta kad jų efektyvumas, anot ekspertų, yra statistiškai reikšmingai skirtingas ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$).

Mokesčių mažinimo priemonės „populiarumą“ galima paaiškinti taip: sudėtingomis ekonomikos sąlygomis (itin sumenkus įmonių pardavimų pajamoms ir pelnui) nuo 2009 m. pradžios Lietuvoje padidėjusi mokesčių našta tiek finansiskai, tiek psichologiškai tapo sunkiai pakeliama tam tikrai daliai ekonomikos dalyvių. Tai paskatino juos pereiti į šešėlinę veiklą, kad nereikėtų mokėti (išvengtų ir (arba) nuslėptų) mokesčių. Prielaidą, jog geriausia priemonė šešėlinei ekonomikai silpninti yra mokesčių mažinimas, patvirtina tai, kad svarbiausias motyvas pereiti į šešėlinę ekonomiką, anot ekspertų, yra *siekis išlikti rinkoje (atlaikyti konkurenciją, užsidirbti lešų gyvenimui)*. Tyrimo rezultatai taip pat rodo, kad didžiausią efektą, silpninant šešėlinę ekonomiką, turėtų šių mokesčių mažinimas (remiantis nuo 2009-ųjų m. galiojančiais mokesčių tarifais)³³: PVM (nurodė 74,4 proc. ekspertų), akcizo (42,9 proc.), GPM (37,5 proc.), darbdavio mokamų VSD įmokų (33,2 proc.). Mažesnę prioritetą ekspertai skyrė pelno mokesčio mažinimui (nurodė mažiau nei trečdalis (28,3 proc.) ekspertų) ir VSD įmokų mažinimui (tiek asmenims, dirbantiems pagal darbo sutartis, tiek savarankiškai ekonomine veikla besiverčiantiems asmenims) – nurodė šiek tiek daugiau nei penktadalis (20,9 proc.) ekspertų.

Tik 2,7 proc. ekspertų atsakė, kad mokesčių mažinimas reikšmingai nepaveiks šešėlinės ekonomikos masto. Ir tai jie dažniausiai grindė šiais komentarais:

- mokesčių nemokėjimą lemia mokesčių mokėtojų mentalitetas („*kiti taip daro, o kodėl aš turėčiau mokėti*“, „*susiformavusi išankstinė nuostata, kad reikia slėpti mokesčius, nes kitaip esą neįmanoma išgyventi*“),

³¹ Ekspertų, pateikusių tam tikrą atsakymą, dalis, procentais. Sudaryta galimybė pasirinkti ne daugiau kaip tris atsakymų variantus ir pateikti komentarus.

³² Pritaikius Frydmano kriterijų, nustatyta, kad, anot ekspertų, ne visos priemonės šešėlinės ekonomikos mastui mažinti yra statistiškai reikšmingos ir vienodai efektyvios ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$).

³³ Pagal Frydmano kriterijų nustatyta, kad, anot ekspertų, kai kurių mokesčių sumažinimas turi statistiškai reikšmingai didesnę įtaką šešėlinės ekonomikos silpnėjimui ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$). Pritaikius Vilkoksono kriterijų dažniausiai pasirinktoms mokesčių rūšims, buvo nustatyta, kad jų efektyvumas yra statistiškai reikšmingai skirtingas ($p = 0,000$, $\alpha = 0,05$), todėl yra pagrindo teigti, jog PVM sumažinimas turėtų didžiausią poveikį šešėlinės ekonomikos mažėjimui.

▪ mokesčių nemokėjimas tapo įmonių veiklos vykdymo „norma“, nepriklausomai nuo tarifų dydžio: „*verslininkai kaip slėpė mokesčius, taip ir slėps, nesvarbu, ar jie bus mažinami ar didinami*“, „*sumažinus mokesčius, kad ir per pusę, verslininkai vis tiek dejuos, jog jie per dideli*“, „*keliais procentais sumažinus mokesčių tarifus, šešėlinė veikla nesustos*“, „*asmenys, vengiantys mokėti mokesčius, jų nemoka kad ir koks būtų tarifo dydis*“³⁴. Pažymėtina, kad dažniausiai ir po mokestinių patikrinimų susidaro situacija, kai nėra galimybės mokesčių išieškoti, todėl tiek esant didesniems jų tarifams, tiek juos sumažinus, išliks kategorija asmenų, kurie mokesčių nemokės.

Ekspertų apklausos rezultatai rodo, kad mažiau svarbios šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės yra šios: *griežtesnės bausmės už teisės pažeidimus įteisinimas* (nurodė 17,9 proc. ekspertų), *visuotinio gyventojų pajamų deklaravimo įteisinimas* (16 proc.), *kontrolės institucijų darbo intensyvinimas – dažnesni įmonių patikrinimai ir pan.* (15,3 proc.), *visuotinio turto deklaravimo įteisinimas* (13 proc.).

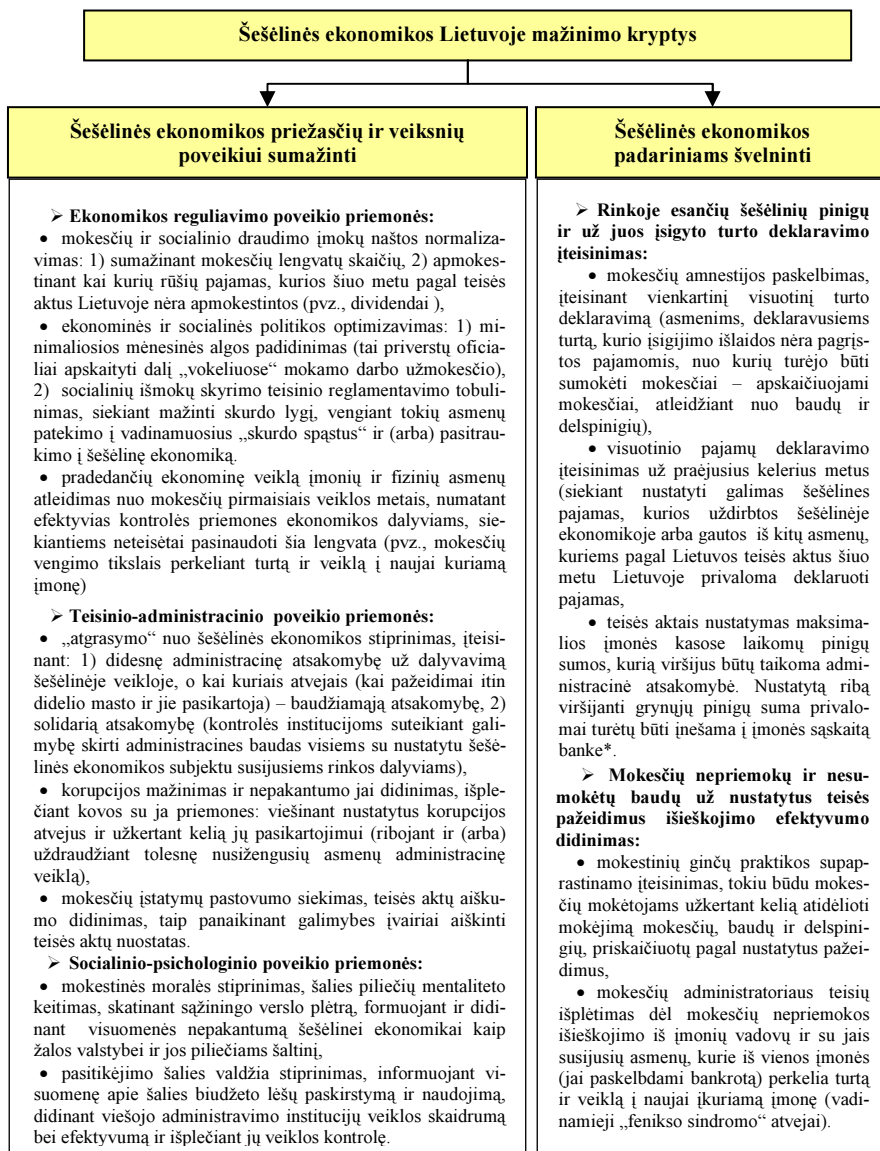
Ekspertai pasiūlė gana įvairias šešėlinės ekonomikos silpninimo priemones ir būdus³⁵: *mažinti korupciją, didinti viešųjų pirkimų skaidrumą; ugdyti sąžiningą mokesčių mokėtojų kartą; įteisinti visuotinio gyventojų išlaidų deklaravimą; mažinti verslo ribojimus, draudimus, išimtis, privilegijas; efektyviai kontroliuoti verslo „milžinus“ ir jų aplinką; pradedančias ekonominę veiklą įmones ir fizinius asmenis pirmaisiais veiklos metais atleisti nuo mokesčių; mokesčius diferencijuoti pagal įmonės dydį ir pelningumą.*

Remiantis autorės atlikto empirinio tyrimo rezultatais ir išnagrinėjus užsienio šalių patirtį, šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto augimui stabdyti Lietuvoje (ypač ekonomikos sunkmečiu) tikslinga numatyti kompleksines jos mažinimo kryptis ir priemones, kiek įmanoma tiksliau orientuotas į šio reiškinio priežastį bei veiksmų šalinimą ar jų poveikio silpninimą ir padarinių minimizavimą (4.3 paveikslas).

Šešėlinės ekonomikos padarinių švelninimo kryptys skirtos praėjusio laikotarpio (kelerių pastarųjų metų) mokesčių atotrūkiui mažinti. Jos orientuotos į rinkoje susikaupusių šešėlinių pinigų minimizavimą (juos legalizuojant ir apmokestinant) bei fizinių asmenų (kurių turimo turto įsigijimas nepagrįstas oficialiomis pajamomis) tokių šešėlinių pajamų apmokestinimą. Visuotinio turto ir pajamų deklaravimo priemonėmis, taikant mokesčių amnestijos (galimybės išvengti administracinės ir baudžiamosios atsakomybės) principą, būtų apeliuojama į šalies piliečių mokestinę moralę.

³⁴ Pateikti tik keli komentarai, kuriuos paminėjo daugiau nei du ekspertai, todėl tai laikytina pavienių ekspertų nuomone.

³⁵ Gauta itin nedaug ekspertų siūlymų dėl šešėlinės ekonomikos mažinimo būdų ir priemonių, todėl disertacijoje pateikti siūlymai yra pavienių ekspertų nuomonė, jie nereprezentuoja daugumos ekspertų požiūrio.

* Tai leistų mokesčių administratoriui įsitikinti praėjusio laikotarpio grynųjų pinigų realumu, sumažintų atvejus, kai iš tikrųjų gryniesiems pinigais yra ne kasoje, o pas įmonių savininkus, vadovus, yra jų laikinai naudojami, o oficialiai įmonės apskaitoje fiksuojamas realiai neegzistuojantis kasos likutis. Tai prisidėtų prie kovos su fiktyviais pajamų šaltiniais, ribotų fiktyvių pajamų srautus.

4.3 pav. Šešėlinės ekonomikos Lietuvoje mažinimo kryptys ir priemonės
Fig. 4.3. Reduction directions and measures for the shadow economy in Lithuania
 Sudaryta autorės.

Autorės nuomone, jei mokesčių mokėtojai nesinaudotų mokesčių amnestija, kontrolės institucijoms tikslinga suteikti teisę taikyti itin griežtas (griežtesnes nei įprastai) administracinės ir baudžiamosios atsakomybės priemonės.

Kiti šešėlinės ekonomikos padarinių švelninimo būdai skirti mokesčių nepriemokų ir nesumokėtų baudų už nustatytus teisės pažeidimus išieškojimo efektyvumui didinti. Tam reikia tobulinti teisės aktus, kad mokesčių mokėtojams liktų kuo mažiau galimybių pasinaudoti teisės aktų spragomis bei piktnaudžiauti, nemokant nustatytų teisės pažeidimų metu priskaičiuotų mokesčių ir vengiant administracinės atsakomybės.

Bendru požiūriu šalies ūkio reguliavimo kryptys šešėlinei ekonomikai mažinti apima mokesčių (įskaitant ir socialinio draudimo įmokas) naštos normalizavimo bei ekonominės ir socialinės politikos optimizavimo klausimus. Įvairių mokesčių lengvatų (mažesnių tarifų, leidžiamų atskaitymų, mažinančių apmokestinamąją bazę ir kt.) egzistavimas skatina rinkos dalyvius jomis naudotis. Neturint teisės į mokesčių lengvatas, kuriamos įvairioms mokesčių slėpimo ir grobstymo schemas. Silpninant tokių reiškinių plėtrą, tikslinga sumažinti mokesčių lengvatų skaičių, šiuos sprendimus derinant su oficialiosios ekonomikos (ypač smulkiojo verslo) skatinimo priemonių įgyvendinimu. Autorės nuomone, Lietuvoje ypač svarbu neatidėliotinai pradėti ekonominės ir socialinės politikos optimizavimą. Pirmiausia tikslinga padidinti minimaliąją mėnesinę algą, kuri šiuo metu Lietuvoje neatitinka minimaliems asmeniniams poreikiams patenkinti reikalingų finansinių išteklių. Todėl dalis darbuotojų sutinka dalį darbo užmokesčio gauti neoficialiai („vokelyje“). Minimaliosios mėnesinės algos padidinimas priverstų darbdavius dalį neoficialaus darbo užmokesčio perkelti į oficialiąją apskaitą.

Kita opi su šešėline ekonomika sietina problema – socialinių išmokų skyrimo teisinio reglamentavimo netobulumas. Siekiant stabdyti šešėlinės ekonomikos plitimą, būtina mažinti skurdo lygį. Asmenys, gaunantys įvairias socialines išmokas, nenorėdami jų prarasti, nėra skatinami įsidarbinti (oficialioji statistika fiksuoja vadinamųjų „skurdo spąstų“ problemą). Kita vertus, nemažai tokių asmenų (ypač ekonomikos sunkmečiu) vengia deklaruoti gaunamas pajamas iš savarankiškai vykdomos individualios veiklos arba sutinka dirbti neoficialiai (nesudarant darbo sutarties).

Itin svarbi į visus rinkos dalyvius orientuota kovos su šešėline ekonomika kryptis – *socialinio-psichologinio* poveikio priemonių taikymas. Autorės nuomone, siekiant ilgalaikio šešėlinės ekonomikos mažėjimo, būtina keisti šalies piliečių mentalitetą, ugdant jų sąžiningumą bei atsakomybę ir šitaip stiprinti mokestinę moralę. Šios priemonės sietinos su pasitikėjimo šalies valdžia didinimu, informuojant visuomenę apie šalies biudžeto lėšų paskirstymą ir naudojimą. Itin svarbu kovoti su korupcija išplečiant viešojo administravimo institucijų veiklos kontrolę ir siekiant didinti jų darbo skaidrumą bei efektyvumą.

Teisinio-administracinio poveikio priemonės taip pat labai aktualios, siekiant sutramdyti rinkos dalyvius, kurių šešėlinės veiklos mastas yra itin didelis ir piktnaudžiavimo bei tyčinio sukčiavimo būdai mokesčių srityje vis labiau plinta. Administracinės atsakomybės didinimo ir baudžiamosios atsakomybės įvedimo už dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje (teisės pažeidimus) siūlymas pagrįstas šia teorine prielaida – padidinus dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje rizikos „kainą“ (priskaičiuotų mokesčių, delspinigių, skirtų administracinių baudų sumą), ji turėtų pranokti „naudą“ (išvengtų ir (arba) nuslėptų mokesčių sumą), gautą iš šešėlinės veiklos. Tikėtina, kad tokia priemonė priverstų dalį ekonomikos subjektų pasitraukti iš šešėlinės ekonomikos.

Pažymėtina, kad šešėlinės ekonomikos reiškinių kiekybinio vertinimo rezultatai (jie pateikti 3 skyriuje) padeda nustatyti prioritetus jai mažinti bei tikslines priemones, atsižvelgiant į reiškinių paplitimą bei poveikį šalies konsoliduotajam biudžetui (mokesčių atotrūkį). Naudojant autorės atlikto empirinio tyrimo rezultatus, pagal 3.26 formulę buvo apskaičiuoti mokesčių atotrūkio koncentracijos rodikliai (N–P priedai). Jie atskleidė, kad 2006–2009 m. laikotarpiu vidutiniškai vienam tam tikro *nelegalaus darbo* reiškinių dalyviui daugiausia išvengtų mokesčių tenka dėl *individualios veiklos (ją įregistravus ir (arba) įsigijus verslo liudijimą) vykdymo, nedeklaruojant pajamų* (14 tūkst. Lt per metus) ir *darbo užmokesčio neįtraukimo į oficialiąją apskaitą* (vienai įmonei tenka apie 15,8 tūkst. Lt per metus). Analogiškai vertinant rodiklius *reiškinių, susijusių su fizinių asmenų veiklos pajamų slėpimu*, grupėje, nustatyta, kad daugiausia vienas fizinis asmuo išvengė mokesčių dėl *tikrosios sandorio vertės slėpimo* (7,2 tūkst. Lt per metus) ir *turto (prekių, paslaugų) pardavimo pajamų slėpimo* (6,9 tūkst. Lt per metus). Tarp *juridinių asmenų* daugiausia išvengtų mokesčių vienam rinkos dalyviui tenka dėl *užsienio juridinių vienetų, vykdančių ekonominę veiklą Lietuvoje, nuolatinės buveinės neįregistravimo, siekiant išvengti mokesčių* (vienam subjektui tenka 19,2 tūkst. Lt per metus).

Siūlomas šešėlinės ekonomikos reiškinių mažinimui taikytinas priemonės autorė sugrupavo į dvi grupes pagal reiškinių pobūdį, išskirdama bendro pobūdžio priemones ir tikslines priemones šalinti reiškiniams, dėl kurių, kaip atskleidė empirinio tyrimo rezultatai, 2006–2009 m. Lietuvoje susidarė didžiausi mokesčių atotrūkiai (R priedas). Šešėlinės ekonomikos prevencijos ir mažinimo priemonių parinkimas priklauso nuo to, į kokių šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių įtakos mažinimą jos orientuojamos.

Nelegalaus darbo reiškinių mastui ir dėl jų susidariusiam mokesčių atotrūkiui mažinti, autorės nuomone, veiksmingos galėtų būti ekonominio poveikio priemonės:

- minimaliosios mėnesinės algos didinimas, neapmokestinamojo pajamų dydžio normalizavimas;

- mokesčių naštos suvienodinimas, kai įmonės dalį darbo užmokesčio siekia „paversti“ kitokiomis išmokomis, siekiant mokestinės naudos;
- darbo laiko apskaitos taisyklių griežtinimas, darbuotojų, dirbančių ne visą etatą, santykinės dalies (nuo visų darbuotojų įmonėje) maksimalios ribos nustatymas (pvz., ne daugiau kaip 40 proc., darant išimtis tik specifinės srities darbams);
- administracinės atsakomybės už darbo laiko apskaitos pažeidimus didinimas.

Autorė, išnaginėjusi užsienio šalių mokesčių administratorių patirtį kovojant su nelegalaus darbo reiškiniais, neabejoja, kad itin veiksmingos šiems reiškiniams silpninti yra *socialinio-psichologinio* poveikio priemonės. Lietuvoje galėtų būti taikomos įvairios priemonės:

➤ *švelnios* – skatinant informuoti apie nelegalaus darbo reiškinis (darbo užmokesčio mokėjimą „vokeliuose“, nelegalius darbuotojus įmonėje), užtikrinant informacijos konfidencialumą ir apsaugant informaciją pateikusį įmonės darbuotoją nuo galimų darbdavio veiksmų,

➤ *griežtos* – teisinės-administracinės priemonės:

- didinančios atsakomybę už šiuos teisės pažeidimus. Pvz., už nustatytus nelegalaus darbo atvejus skiriant didesnes administracines baudas ir priskaičiuojant mokesčius, kurių suma būtų santykinai reikšminga įmonės veiklai;

- įteisinant solidarią atsakomybę už nustatytus nelegalaus darbo atvejus – administracinė bauda galėtų būti skiriama ne tik darbdaviui (kaip yra šiuo metu Lietuvoje), bet ir asmeniui, kuris įmonėje dirbo nelegaliai (be darbo sutarties) ir sutiko gauti iš darbdavio visą arba dalį darbo užmokesčio neoficialiai („vokelyje“). Nuo administracinės atsakomybės galėtų būti atleisti asmenys, informavę kontrolės institucijas apie šešėlinę veiklą, – taip būtų skatinamas šalies piliečių bendradarbiavimas su kontrolės institucijomis.

Šešėlinės ekonomikos reiškinijų, susijusių su veiklos pajamų slėpimu, mastui ir dėl jų susidariusiam mokesčių atotrūkiui mažinti (ypač ekonomikos sunkmečio sąlygomis), autorės nuomone, tikslinga taikyti *teisines-administracines* priemones, griežtinančias mokesčių apskaičiavimo ir deklaravimo tvarką, didinančias administracinę atsakomybę už dalyvavimą šešėlinėje veikloje (už pakartotinai nustatytus pažeidimus – įteisinant baudžiamąją atsakomybę). Kad rinkoje sumažėtų šešėlinių pinigų srautai, būtina įvairiomis priemonėmis riboti tarp juridinių asmenų atsiskaitymus (už įsigytas prekes ir suteiktas paslaugas) grynaisiais pinigais, skatinant pervedimus per bankuose esančias sąskaitas. Tokia priemonė sulėtintų šešėlinių pinigų cirkuliaciją rinkoje, bent iš dalies palengvintų kontrolės institucijų darbą. Kitas itin svarbus kovos su mokesčių vengimu ir slėpimu būdas – mokesčių lengvatų mažinimas (tam tikroms ekonomikos dalyvių grupėms lengvatinių tarifų panaikinimas, leidžiamų atskaitymų, mažinančių apmokestinamąjį pelną, ribojimas). Įvairios mokesčių lengva-

tos „vilioja“ įmonių vadovus jomis naudotis, dažnai neteisėtai būdais norint susimąžinti mokesčių našta.

Siekiant sumažinti *įmonių pardavimų pajamų nedeklaravimą sudarant sutartis ne rinkos kainomis* (taip išgryninant apyvartines lėšas) ir kitais neteisėtais būdais vengiant mokesčių, siūlomos šios priemonės:

- tobulinti LR pridėtinės vertės mokesčio įstatymą (griežtinant PVM atskaitos sudarymo tvarką, ribojant 0 proc. PVM tarifo taikymo galimybes, tikslinant PVM neapmokestinamų prekių bei paslaugų sąrašą ir pan.);

- pakeisti LR pelno mokesčio įstatymą, pelno mokesčio deklaravimo ir mokėjimo terminus priartinant prie mokestinio laikotarpio pabaigos, sugriežtinant įmonės išlaidų pripažinimą reprezentacinėmis sąnaudomis, nes tokia veikla įmonės nepagrįstai stengiasi sumažinti apmokestinamąjį pelną);

- intensyvinti kontrolės institucijų bendradarbiavimą, taip pat sudaryti tarpžinybinę darbo grupę, kuri rengtų valstybės mastu kovos su PVM vengimu ir sukčiavimu priemones.

Kadangi ekonomikos dalyvių naudojami mokesčių vengimo būdai ir schemos darosi vis sudėtingesnės, tikslinga kontrolės institucijoms leisti plačiau naudotis iš trečiųjų šaltinių gaunama informacija apie galimai vengiančius mokesčių juridinius asmenis, numatyti naujus netiesioginės informacijos apie rinkos dalyvių vykdomą veiklą gavimo šaltinius. Taip pat siūlytina rengti daugiau tikslinių tikrinimų prekių pardavimo ir paslaugų teikimo vietose (pvz., prekyvietėse, viešojo maitinimo įstaigose), kuriose paprastai atsiskaitoma gryniaisiais pinigais.

Žymiai didesni yra kovos su *fizinių asmenų turto (prekių, paslaugų) pardavimo pajamų slėpimu, tikrosios sandorio vertės slėpimu* administraciniai kaštai. Todėl siūlomos priemonės – visuotinio pajamų ir turto deklaravimo įteisinimas – yra daugiau prevencinio pobūdžio. Tai atvertų galimybes kontrolės institucijoms atlikti fizinių asmenų galimos šešėlinės veiklos analizę, remiantis tiek šalies gyventojų deklaracijose pateikta, tiek iš trečiųjų šaltinių gauta informacija.

Kitų reiškinių (kurie nenurodyti R priede, bet buvo kiekybiškai vertinami pagal šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelį) mastui ir mokesčių atotrūkiui mažinti taikytinos priemonės nėra detalizuojamos. Kadangi dėl šių reiškinių mokesčių atotrūkiu yra santykinai mažesni, lyginant su kitais reiškiniais, todėl jiems taikytinos bendros šešėlinės ekonomikos prevencijos ir silpninimo priemonės: teisinio-administracinio pobūdžio priemonės (kontrolės institucijų veiklos intensyvinimas, griežtesnės administracinės atsakomybės įteisinimas), mokestinės moralės didinimo ir sąžiningo verslo skatinimo būdai.

Pažymėtina, kad tam tikromis priemonėmis silpninant vieną ar kelis šešėlinės ekonomikos reiškinius yra sutrikdomi šešėliniai piniginiai srautai, kai kuriais atvejais pavyksta netiesiogiai sumažinti kitų reiškinių mastą (R priede tai

ilustruojama rodyklėmis tarp skirtingoms reiškinių grupėms siūlomų priemonių). Nekyla abejonių, kad nelegalaus darbo reiškiniai „finansuojami“ lėšomis, kurios uždirbamos slepiant veiklos pajamas, – dalis oficialiai neapskaitytų pardavimų pajamų skiriama darbo užmokesčiui „vokeliuose“, kita dalis – šešėlinės ekonomikos plėtrai, likusi dalis tokių lėšų yra išleidžiama oficialiojoje rinkoje.

Apibendrinant pažymėtina, kad būtų vykdoma nuolatinė šešėlinės ekonomikos ir jos reiškinių tendencijų stebėseną, tikslinga periodiškai rengti kompleksinį Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimą, kuris apimtų ne tik retrospektyvinį jos reiškinių tendencijų, bet ir perspektyvinių mokesčių mokėtojų elgsenos pokyčių vertinimą.

4.6. Ketvirtuo skyriaus išvados ir tolesnių tyrimų kryptys

1. Apibendrinant Lietuvos šešėlinės ekonomikos kompleksinio tyrimo rezultatus, galima teigti, kad įvairių jos reiškinių masto ir paplitimo rodikliai yra labai skirtingi, prognozuojamas netolygus jos reiškinių plitimas 2009–2011 m. laikotarpiu (nuo vieno iki 3,5 proc. punkto, o kai kurių reiškinių – netgi 6,4–6,7 proc. punkto). Lietuvoje dėl nelegalaus darbo susidaręs mokesčių atotrūkis 2006–2009 m. laikotarpiu galėjo būti apie 5096 mln. Lt, o dėl veiklos pajamų slėpimo galėjo siekti apie 28368 mln. Lt. 2006–2009 m. Lietuvoje šešėlinės ekonomikos oficialiai neapskaitytos pajamos galėjo sudaryti nuo 15 proc. iki 38,5 proc. visų gautų pajamų (tiriant pagal reiškinius).

2. Kompleksinis tyrimas leidžia įvertinti šešėlinės ekonomikos struktūrą, parodo ekonomikos sritis, kuriose šio reiškinio mastas yra didžiausias. Empirinio tyrimo metu siekta susisteminti gautus tyrimo rezultatus, juos sujungiant į dvi grupes – nelegalaus darbo reiškinius ir su veiklos pajamų slėpimu susijusius reiškinius. Mokesčių atotrūkio įverčius siekta susisteminti pagal sandorių pobūdį (išskiriant gamybinius ir paskirstymo sandorius).

3. Ekspertų apklausos rezultatai atskleidė, kad Lietuvoje šešėlinės ekonomikos atsiradimui (vertinant makrolygiu – ekonomikos dalyvių „perėjimo“ į šešėlinę ekonomiką sprendimus) ir jos plėtotei (mikrolygiu – ekonomikos dalyvių, kurie santykinai ilgai veikia šešėlinėje ekonomikoje, elgsenos pokyčius) didžiausią įtaką daro socialiniai-psichologiniai veiksniai.

4. Nustatyta, kad Lietuvoje svarbiausias veiklos šešėlinėje ekonomikoje motyvas – siekis išlikti rinkoje (įmonėms – atlaikyti konkurenciją, fiziniams asmenims – užsidirbti gyvenimui būtinų lėšų ir pan.). „Senujų“ šešėlinės ekonomikos dalyvių (kurie seniai įsitraukė į šešėlinę veiklą ir ji yra santykinai didelio masto) elgsenai palyginti daugiau įtakos daro piktybiškos paskatos, sie-

kiant didesnio pelno, o „naujųjų“ (kurie pradeda šešėlinę veiklą) veiksmus labiau lemia šie motyvai: siekis išlikti rinkoje bei kitų šešėlinės ekonomikos dalyvių veiksmai, kurie skatina į ją įsitraukti.

5. Pagal empirinio tyrimo rezultatus, išskirtos svarbiausios Lietuvos šešėlinės ekonomikos priežastys: per didelė mokesčių našta (nelegalaus darbo atveju – žymus bruto ir neto darbo užmokesčio skirtumas), teisės aktų spragos, dažna teisės aktų kaita, nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe. Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos plėtotės Lietuvoje veiksniai – įmonės akcininkų, savininkų nuostatos ir siekis gauti kuo didesnę pelną; darbuotojų sutikimas gauti neoficialų darbo užmokestį; padidėjusi mokesčių našta.

6. Atlikus sistemine mokslinė literatūros analizę ir kompleksinę Lietuvos šešėlinės ekonomikos tyrimą, autorė savo darbe numatė svarbiausias Lietuvos šešėlinės ekonomikos mažinimo kryptis ir pateikė rekomendacijas dėl šio reiškinio sisteminės stebėsenos. Svarbiausiomis laikytinos: mokesčių (įskaitant ir socialinio draudimo įmokas) naštos normalizavimas, ekonominės ir socialinės politikos optimizavimas, šalies piliečių mokesčių moralės didinimas ir mentaliteto keitimas, informuojant visuomenę apie mokesčių vengimo žalą valstybės interesams, ekonominei ir socialinei šalies raidai. Itin svarbu tobulinti šalies teisės aktus, mažinant piktnaudžiavimo mokesčių srityje galimybes (teisės aktų spragas), didinant administracinę atsakomybę už teisės aktų pažeidimus. Nors pagal ekspertų apklausos rezultatus pagrindine šešėlinės ekonomikos silpninimo priemone nurodomas mokesčių mažinimas, itin didelę reikšmę turi mokesčių sistemos pastovumas bei aiškus teisinis-administracinis reguliavimas.

7. Nors šešėlinę ekonomiką kiekybiškai įvertinti yra itin sudėtinga (dėl tyrimo objekto specifikos), tačiau tai daryti labai svarbu siekiant patikslinti oficialiąją šalies statistiką, nustatyti galimą mokesčių slėpimo ir vengimo mastą ir kiekybiškai įvertinti negautas šalies konsoliduotojo biudžeto pajamas. Pažymėtina, kad pagrindinis disertacijos tikslas orientuotas ne į vieno šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklio gavimą, bet į kompleksinį įvertinimą, jį traktuojant kaip nuoseklią šešėlinės ekonomikos struktūros analizę – tyrimo komponentų (reiškinių) išskyrimą, nustatant jų paplitimo bei masto rodiklius, atskleidžiant šešėlinės ekonomikos kaip įvairialypės ekonomikos problemos esmę ir pagrindžiant kompleksinio vertinimo koncepcijos svarbą.

8. Skirtingo pobūdžio tyrimai nėra tarpusavyje suderinti, todėl bendras šešėlinės ekonomikos (kai kuriuose tyrimuose – oficialiai neapskaičytos ekonomikos) įvertis kaip tyrimo rezultatas yra tik informacinio pobūdžio (nurodantis problemos dydį), todėl jo praktinio taikymo galimybės ribotos. Bendro šalies šešėlinės ekonomikos masto rodiklio kelerių metų tendencijų stebėjimas neleidžia atsakyti į klausimą, dėl kokių reiškinų išaugo jos mastas, ar šešėlinė ekonomika sparčiau plito dėl juridinių asmenų ar dėl fizinių asmenų veiklos. Šie

klausimai gali būti sprendžiami, naudojant disertacijos autorės atlikto šešėlinės ekonomikos Lietuvoje kompleksinio vertinimo rezultatus, numatant šio reiškimo mažinimo kryptis ir priemones.

9. Reikia akcentuoti, kad disertacijoje pateiktas empirinis tyrimas yra pirmasis Lietuvoje šešėlinės ekonomikos kompleksinis tyrimas mokesčių nemokėjimo (vengimo ir slėpimo) aspektu. Statistikos departamento prie LRV 2004 m. atlikto oficialiai neapskaitytos ekonomikos tyrimo objektas skiriasi nuo disertacijoje pateikto tyrimo objekto, todėl tarpusavyje lyginti tyrimų rezultatus būtų nekorektiška.

Tolesnių tyrimų kryptys:

- Atlikti Lietuvos šešėlinės ekonomikos įvertinimą regioniniu aspektu, nes skirtinguose regionuose jos reiškinių paplitimas gali žymiai skirtis (pavyzdžiui, kontrabanda ir neteisėta akcizinių prekių apyvarta yra labiau paplitusi tuose šalies regionuose, kurie ribojasi su kitomis valstybėmis ir kuriose šių prekių kainos yra santykinai mažesnės).
- Išplėsti šalies mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių, empirinius tyrimus. Juose mokesčių atotrūkių rezultatus numatoma grupuoti pagal mokesčių rūšis. Tokių tyrimų rezultatai turėtų platesnes praktinio taikymo galimybes formuojant ir įgyvendinant šalies mokesčių politiką.
- Tobulinti šalies šešėlinės ekonomikos masto skaičiavimo, remiantis detaliuoto vertinimo rezultatais (apimančiais skirtingo pobūdžio sandorius), metodinius principus, siekiant išplėsti mokesčių atotrūkio kiekybinio vertinimo, kuris apimtų šešėlinės ekonomikos reiškinių tarpusavio ryšius ir galimus mokesčių pajamų „persidengimus“, galimybes.
- Kompleksiškai išnagrinėti Lietuvos šešėlinės ekonomikos priežastis, įvertinant šešėlinės ekonomikos ir jos priežasčių abipusį priežastingumą (pavyzdžiui, šešėlinės ekonomikos ir korupcijos). Atlikti šešėlinės ekonomikos veiksnių tyrimą, kuris leistų pateikti kompleksinius siūlymus ekonominei ir socialinei politikai tobulinti. Jų įgyvendinimas padėtų mažinti šešėlinės ekonomikos veiksnių įtaką.
- Išnagrinėti šešėlinės ekonomikos įtaką socialinei sričiai, šešėlinę ekonomiką vertinant kelių mokslo krypčių (ekonomikos, sociologijos, psichologijos, politikos mokslų, teisės) sandūroje. Šiais tyrimais bus siekiama atskleisti, kaip formuojasi ir reiškiasi šešėlinės ekonomikos santykiai visuomenėje, kaip šalies valdžios sprendimai veikia šio reiškimo plėtotę ir visuomenės elgsenos pokyčius.

Bendrosios išvados

1. Atlikus sisteminę literatūros šaltinių analizę nustatyta, kad šešėlinei ekonomikai apibūdinti vartojama terminų gausa ir apibrėžimų įvairovė suponavo šios problematikos tyrėjų itin skirtingų požiūrių formavimąsi. Darbe šešėlinė ekonomika tiriama kaip rinkos veikla, apie kurią valstybės institucijos neturi reikalingos informacijos, nes rinkos dalyviai, vykdydami ekonominę veiklą, kuri šalies teisės aktais yra reguliuojama ir griežtai reglamentuojama, vengia mokėti mokesčius. Išnagrinėjus skirtingo pobūdžio šešėlinės ekonomikos tyrimus, buvo suformuota šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo koncepcija, kuri yra moksliniuose ir taikomuosiuose tyrimuose nagrinėjamų aspektų sintezė. Ji apima šešėlinės ekonomikos masto ir mokesčių atotrūkio rodiklių kaip neatskiriamų šešėlinės ekonomikos kiekybinių charakteristikų įvertinimą.

2. Šešėlinės ekonomikos priežasčių ir veiksnių mokslinių tyrimų analizė parodė, kad jie gali būti skirtingi ir jų įtaka šiam reiškiniui įvairiose šalyse gali būti nevienoda. Nustatyta, kad šešėlinei ekonomikai didžiausią įtaką daro šios priežastys: pajamų nelygybė, korupcija, žema mokestinė moralė, per didelė mokesčių našta, ekonominės politikos neracionalumas, per griežtas (arba nepakanamas) teisinis ir administracinis reguliavimas. Lietuvoje šešėlinei ekonomikai itin didelį poveikį daro pajamų nelygybė (aukštas skurdo lygis), teisės aktų spragos, žema mokestinė moralė.

Atlikus analizę, nustatyta, kad šešėlinės ekonomikos plitimą daugiausia lemia šie veiksniai: sparčiai augantis nedarbo lygis (didinantis pajamų diferenciaciją ir skurdo lygį), padidėjusi mokesčių našta, dažna teisės aktų kaita. Lietuvoje ekonomikos sunkmečio sąlygomis rinkos dalyviai šešėlinę veiklą sieja su vienu konkurencinių sąlygų išlaikymu ir išlikimo rinkoje galimybėmis. Darbe šešėlinės ekonomikos priežastys suklasifikuotos į ekonomines, teises-administracines ir socialines-psichologines. Šešėlinę ekonomiką veikia ne viena priežastis, o specifiskai susiklosčiusi jų visuma.

3. Šešėlinės ekonomikos poveikis šalies ekonominei ir socialinei raidai yra kontraversiškas, pasireiškia įvairiose srityse ir turi ilgalaikes pasekmes. Ji „iškreipia“ BVP, daro neigiamą įtaką šalies mokesčių sistemai, trikdo valstybės pajamų paskirstymą, daro konkurenciją nelygiateisę. Kita vertus, šis reiškinys turi ir teigiamą poveikį: tam tikru laipsniu prisideda prie oficialiosios ekonomikos augimo (mažiausiai du trečdaliai pajamų, uždirbtų šešėlinėje ekonomikoje, išleidžiamos oficialiajame sektoriuje), skatina mažinti prekių kainas oficialiojoje ekonomikoje, dalį asmenų „aprupina“ nelegaliu darbu, prisideda prie aukšto produktyvumo išlaikymo, dažnai tampa išeitimi iš socialinės sistemos krizės ir įtampos joje sumažinimo būdu.

4. Šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo metodų kritinė analizė parodė, kad daugelyje tyrimų bendrą šešėlinės ekonomikos mastą (procentais nuo BVP) dažniausiai mėginama nustatyti tiesioginiais arba netiesioginiais makroekonominiais metodais. Netiesioginiai makroekonominiai metodai neleidžia tirti šešėlinės ekonomikos struktūros, todėl galimybės tokius tyrimo rezultatus taikyti praktiskai yra itin ribotos. Siūlomas šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelis leidžia detalizuotai nagrinėti šešėlinės ekonomikos komponentus, išryškinant tiek konkrečios nacionalinės ekonomikos, tiek ir jos sąlygomis pasireiškiančius šešėlinės ekonomikos ypatumus, orientuojantis į netradicinių ir papildomų šaltinių naudojimą.

5. Siūlomo šešėlinės ekonomikos kompleksinio vertinimo modelio esmė – nuoseklus, detalizuotas šešėlinės ekonomikos reiškinų paplitimo rodiklių, oficialiai neapskaitytų pajamų masto rodiklių ir į šalies konsoliduotąjį biudžetą nesumokėtų mokesčių kiekybinis įvertinimas. Jo rezultatai pasitelkiami bendram šalies šešėlinės ekonomikos mastui ir dėl jos susidariusiam mokesčių atotrūkiui apskaičiuoti, atsižvelgiant į galimus oficialiai neapskaitytų pajamų „persidengimus“ dėl šešėlinės ekonomikos reiškinų tarpusavio ryšių. Sudarant modelį, realizuotas trianguliacijos principas – buvo rasti alternatyvūs šešėlinės ekonomikos kiekybinio vertinimo sprendimai. Siūlomame modelyje taikomas sisteminis požiūris leidžia nagrinėti šešėlinės ekonomikos struktūrinius komponentus (reiškinus) ir jų tarpusavio ryšius, išplėsti kiekvieno tyrimo etapo rezultatų praktinio taikymo galimybes.

6. Darbe pateikti šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacijos rengimo metodiniai principai ir pagal juos sukurta originali Lietuvos šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija turėtų praversti šios srities tyrėjams. Klasifikacija susideda iš kelių hierarchinių lygių: šešėlinės ekonomikos dalyvių grupių (fizinių ir juridinių asmenų) išskyrimo, joms būdingų šešėlinės ekonomikos reiškinių (mokesčių prievolių nevykdymo atveju) ir nesumokėtų mokesčių rūšių nustatymo. Atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad kompleksinis šešėlinės ekonomikos vertinimas (nagrinėjant jos komponentus) leidžia atsizvelgti į specifinę šalies ekonominę situaciją, specifinę šalies mokesčių sistemos teisinę bazę, išskirtinį istoriškai susiformavusį šalies piliečių mentalitetą, taip pat pastebėti ir įvertinti šešėlinės ekonomikos priežasties-pasekmės ryšius.

7. Į siūlomą modelį yra integruoti autorės parengti mokesčių atotrūkio skaičiavimo principai, pagal kuriuos galima nustatyti, dėl kokių priežasčių mažėja šalies konsoliduotojo biudžeto mokestinės pajamos. Mokesčių atotrūkis gali susidaryti dėl šešėlinės ekonomikos reiškinių ir mokesčių mokėtojų klaidų. Mokesčių atotrūkis, susidaręs dėl tam tikros šešėlinės ekonomikos reiškinių grupės, skaičiuojamas kaip mokesčių atotrūkių, susidariusių dėl atskirų šešėlinės ekonomikos reiškinių, priskirtinų tai grupei, suma. Šalyje faktiškai gautos pajamos kaip oficialiai apskaitomos ekonomikos ir šešėlinės ekonomikos visuma nėra atskirų jos dalių suma.

8. Darbe pagrįsti praktiniai pasiūlyto kompleksinio vertinimo modelio privalumai – galimybė struktūrizuoti nagrinėti įvairių ekonomikos dalyvių elgseną mokestinių prievolių vykdymo požiūriu, numatyti kryptis mokesčių sistemai tobulinti ir priemones mokesčių administravimui gerinti. Nustaćius šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo ir masto kiekybinius įverčius, atsiveria galimybė tobulinti jos nuolatinę stebėseną, parengiant jos reiškinių mokestinių prievolių vykdymo hierarchinę matricą. Joje integruotai vertinami šešėlinės ekonomikos komponentų (reiškinių) rodikliai, atskleidžiantys kiekvieno komponento pasireiškimo tikimybę ir poveikį šalies konsoliduotajam biudžetui.

9. Pagal autorės siūlomą modelį atlikto Lietuvos šešėlinės ekonomikos empirinio tyrimo rezultatai rodo, kad 2006–2009 m. Lietuvoje dėl šešėlinės ekonomikos oficialiai neapskaitytos pajamos sudarė nuo 15 proc. iki 38,5 proc. visų rinkos dalyvių gautų pajamų (tiriant pagal reiškinius). 2009–2011 m. laikotarpiu galimas žymus šešėlinės ekonomikos reiškinių paplitimo augimas (kai kurių reiškinių jis gali išaugti maždaug 6,4–6,7 proc. punkto). Nustatytos prioritetinės šešėlinės ekonomikos Lietuvoje mažinimo kryptys: 1) šalies piliečių mokestinės moralės didinimas ir mentaliteto keitimas, informuojant visuomenę apie mokesčių vengimo žalą valstybės interesams, ekonominei ir socialinei jos raidai; 2) šalies teisės aktų tobulinimas, sumažinant piktnaudžiavimo mokesčių srityje galimybes (teisės aktų spragas), didinant administracinę atsakomybę už teisės aktų pažeidimus.

Literatūra ir šaltiniai

A Dictionary of Economics 2002. John Black. Oxford University Press. Oxford Reference Online [Accessed 2008-01-08]. Available: <<http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t19.e3075>>.

A Dictionary of Finance and Banking 2005. John Smullen and Nicholas Hand. Oxford University Press 2005. Oxford Reference Online [Accessed 2007-09-08]. Available: <<http://www.oxfordreference.com>>.

Abbott, P.; Wallace, C. 2009. Patterns of participation in the formal and informal economies in the commonwealth of independent states. *International Journal of Sociology* 39(2): 12–38.

Ahmed, E.; Rosser, J. B. Jr.; Rosser, M. V. 2007. Income inequality, corruption, and the non-observed economy: a global perspective, in *Complexity Hints for Economic Policy*, Salzano, M; Colander, D. (eds.), 2007, Springer, Italy: Milano, 233–252.

Alanon, A.; Gomez-Antonio, M. 2005. Estimating the size of the shadow economy in Spain: a structural model with latent variables. *Applied Economics*, 1011–1025. ISSN 0003-6846.

Alexeev, M.; Pyle, W. 2003. A note on measuring the unofficial economy in the former Soviet Republics. *Economics of Transition* 11(1): 1–23.

Alm, J. 1996. Explaining tax compliance. In S. Pozo (Ed.), *Exploring the Underground Economy* 103–127. Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute.

Alm, J.; Blackwell, C.; Mc Kee, M. 2004. Audit selection and firm compliance with a broad based sales tax. *National Tax Journal*. [Accessed 2008-10-16] Available: <http://aysps.gsu.edu/publications/2006/downloads/AlmBlakwellMcKee_GrossReceiptsTax.pdf>.

- Alm, J.; Torgler, B. 2006. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe, *Journal of Economic Psychology* 27(2): 224–246.
- Anderberg, D. 2003. *Insiders, Outsiders, and the Underground Economy*. CESifo Working Paper No. 1048. London, University of London, Department of Economics.
- Andriušaitienė, D. 2008. *Depresinių šalių regionų darbo rinkos plėtra*. Vilnius. 214 p.
- Aronsson, T.; Walker, J. R. 2007. *Labor Supply, Tax Base and Public Policy in Sweden*. [Accessed 2008-11-12] Available: <http://www.sns.se/document/aronsson_walker_1199.pdf>.
- Asatiani, T.; Walewski, M. 2004. Shadow economy in Georgia. *Economy of Georgia*, No. IV.
- Asea, P. K. 1996. The informal sector: baby or bath water?, in *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy* 45: 163–171.
- Atkins, F. 2007. Macroeconomic time series and the monetary aggregates approach to estimating the underground economy. *Applied Economics Letter* 6(9): 609–611.
- Bajada, C. 1999. Estimates of the underground economy in Australia. *The Economic Record* 75(231): 369–384.
- Bajada, C. 2002. *Australia's Cash Economy: A Troubling Issue for Policymakers*. Burlington, VT: Ashgate.
- Bajada, C. 2003. Business cycle properties of the legitimate and underground economy in Australia. *The Economic Record* 79(247): 397–411.
- Bajada, C. 2005. Unemployment and the underground economy in Australia. *Applied Economics* 37(2): 177–189.
- Barsukova, S. IU. 2005. Formal and informal employment: a paradoxical similarity against the background of obvious differences. *Sociological Research* 44(5): 64–92.
- Bartlett, B. 1998. *The Underground Economy* (Brief Analysis No. 273). Washington, DC: National Center for Policy Analysis.
- Bartlett, B.; Steele, J. 2002. *The Great American Tax Dodge: How Spiraling Fraud and Avoidance are Killing Fairness, Destroying the Income Tax, and Costing You*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Berger, S. 1986. *The Unrecorded Economy: Concepts, Approach and Preliminary Estimates for Canada, 1981*. Canadian Statistical Review, 22: vi-xxvi.
- Beržinskienė, D. 2005. Model of population employment estimation. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 4(44): 43–49.
- Beržinskienė, D. 2006. Presumptions of the development of labour market differences in a homogenous group of countries. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 5(50): 26–32.
- Beržinskienė, D.; Stoškus, S. 2006. The research of work search method choice applying the cluster analysis. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 3(48): 50–55.
- Bhattacharyya, D. 1990. An econometric method of estimating the hidden economy, United Kingdom (1964-1984: Estimates and tests). *The Economic Journal* 100(402): 703–717.
- Bhattacharyya, D. 1999. On the economic rational of estimating the hidden economy. *The Economic Journal* 109(456): F348-F359.

Bivainis, J.; Skačkauskienė, I. 2007. Mokesčių sistemos vertinimo metodinio potencialo analizė. *Verslas: teorija ir praktika* 8(2): 57–67.

Bivainis, J.; Skačkauskienė, I. 2009. Kompleksinio mokesčių sistemos vertinimo rodiklių sistema. *Verslas: teorija ir praktika* 10(4): 298–307.

Black Economy Goes 'Far Beyond Illegal Immigrants. 2004. [Accessed 2009-02-12]. Available: <<http://research.nottingham.ac.uk/NewsReviews/newsDisplay.aspx?id=38>>.

Black Economy. 2006. [Accessed 2009-02-12]. Available: <<http://www.answers.com/topic/the-black-economy>>.

Blades, D.; Roberts, D. 2002. *Measuring the Non-Observed Economy* (Statistics Brief No. 5). Paris, France: Organisation for Economic Co-operation and Development.

Bloem, A.; Shrestha, M. 2000. *Comprehensive Measures of GDP and the Unrecorded Economy*. IMF Working Paper No. 00/204. Washington, DC: International Monetary Fund.

Bloomquist, K. 2003. *Trends as Changes in Variance: The Case of Tax Noncompliance*. Presented at the 2003 IRS Research Conference, June 2003.

Boamah, D.; Byran S.; Maxwell C. 2002. *Examining the Impact of Taxation on Income Distribution in Barbados*. Draft Paper, Central Bank of Barbados, Research Department.

Boeri, T.; Garibaldi, P. 2006. *Discussion of Shadow Sorting*. Discussion Paper No. DP5487. Online: <www.cepr.org/pubs/dps/DP5487.asp>. [Accessed 2008-09-03].

Boguslauskas, V. 2004. *Ekonometrikos pagrindai*. Kaunas: Technologija. 179 p.

Boyan, B. 2003. *The Informal Economy in the EU Accession Countries: Size, Scope, Trends and Challenges to the Process of EU Enlargement*. Center for The Study of Democracy.

Bose, P.; Echazu, L. 2007. Corruption with heterogeneous enforcement agents in the shadow economy. *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE* 163(2): 285–296.

Botero, J.; Djankov, S.; La Porta, R.; Lopez de Silanes, F.; Shleifer, A. 2004. The regulation of labour. *Quarterly Journal of Economics* (119): 1339–1382.

Bouev, M. 2002. *Official Regulations and the Shadow Economy: a Labour Market Approach*. Working Paper No. 524. Available: <<http://ssrn.com/abstract=373140>>.

Breusch, T. 2005. *Australia's Cash Economy: Are the Estimates Credible?* Canberra, Australia: The Australian National University, Centre for Social Research.

Breusch, T. 2006. Review of "Sizes, causes and consequences of the underground economy: An international perspective," by C. Bajada., F. Schneider (Eds.). *Economic Record* 82(259): 492 p.

Brooks, N. 2001. *Key Issues in Income Tax: Challenges of Tax Administration and Compliance*. Asian Development Bank.

Brown, L.; Harris, S. 2007. *Unregistered Business Study*. Olympia, WA: Washington State Department of Revenue.

Brug, K. ; Van Eck, R. 1992. Survey investigations of the hidden economy. *Journal Economic Psychology* 13(4): 569–588.

Buehn, A.; Schneider, F. 2009. *Corruption and the Shadow Economy: a Structural Equation Model Approach*. IZA Discussion Paper No. 4182. [Accessed 2010-09-28] Available: <<http://ssrn.com/abstract=1409286>>.

Bühn, A.; Karmann, A.; Schneider, F. 2007. *Size and Development of the Shadow Economy and of Do-It-Yourself Activities: The Case of Germany*. Working Paper No. 2007 – 14, Center for Research in Economics, Management and the Arts, 46 p. [Accessed 2008-12-16] Available: <<http://www.crema-research.ch/papers/papers07.htm>>.

Cebula, R. J. 1997. An empirical analysis of the impact of government tax and auditing policies on the size of the underground economy: the case of the United States, 1993–94. *American Journal of Economics and Sociology*, 56(2): 173–185.

Chandler, M.; Petrikaitė, V.; Proškutė, A. 2003. *Estimation of Unreported GDP in Lithuania*. Stockholm, Sweden.

Choi, J.; Thum, M. 2002. *Corruption and the Shadow Economy*. CESifo Working Paper Series No. 633. [Accessed 2008-12-10] Available: <<http://ssrn.com/abstract=297602>>.

Choi, J.; Thum, M. 2005. Corruption and the shadow economy. *International Economic Review* 46(3): 817–836.

Chong, A.; Gradstein, M. 2007. Inequality and informality. *Journal of Public Economics* 91(1-2): 159–179.

Čekanavičius, V.; Murauskas, G. 2004a. *Statistika ir jos taikymai. I knyga*. Vilnius: TEV. 239 p.

Čekanavičius, V.; Murauskas, G. 2004b. *Statistika ir jos taikymai. II knyga*. Vilnius: TEV. 268 p.

Dallago, B. 1990. *The Irregular Economy: The “Underground” Economy and the “Black” Labour Market*. England: Dartmouth.

Daugėlienė, R. 2007. The peculiarities of knowledge workers migration in Europe and the World. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 3(53): 57–64.

Daza, J. L. 2005. *Informal Economy, Undeclared Work and Labour Administration*. Available: <http://www.ilo.org/global/What_we_do/Publications/lang--en/docName-MS_082381/index.htm>.

Dell’Anno, R.; Solomon, O. H. 2006. Shadow economy and unemployment rate in U.S.A. Is there a structural relationship? An empirical analysis. *For the Annual Meeting of the European Public Choice Society, Finland*.

Dell’Anno, R.; Piirisild, M. 2007. Measuring the non-observed economy in a transition economy: The case of Bosnia-Herzegovina, *Comparative Economic Studies* 49(4): 609–631.

Di Porto, E. 2009. *Audit, Tax Compliance and Undeclared Work: an Empirical Analysis* [Accessed 2009-12-10]. Available: <http://www.laboratoriorevelli.it/_pdf/wp94.pdf>.

Dobson, J. R.; Sennikova, I. 2007. From fundamental freedom to political and economic 'hot potato' in 50 years: labour mobility and migration within the EU. *Journal of Business Economics and Management* 8(2): 123–136.

Donnelly, M. 2009. Undocumented workers. *Research Starters Sociology* (1): 1–8.

Dreher, A.; Kotsogiannis, C.; McCorrison, S. 2009. How do institutions affect corruption and the shadow economy? *International Tax and Public Finance* 16(6): 773–796.

Dubra, E.; Gulbe, M. 2008. Forecasting the labour force demand and supply in Latvia. *Technological and Economic Development of Economy* 14(3): 279–299.

Dubra, E.; Kasalis, E.; Purmalis, K. 2008. Research study of labour force supply and labour market demand of national economy in Latvia. *Transformations in Business & Economics* 7(3): 236–253.

- Easton, S. 2001. *The Size of the Underground Economy: A Review of the Estimates*. Vancouver, Canada: Simon Fraser University.
- Eilat, Y.; Zinnes, C. 2000a. *The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance*. Discussion Paper, No. 83.
- Eilat, Y.; Zinnes, C. 2000b. *The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance*. CAER II Discussion Paper No.65, Harvard Institute for International Development.
- Eilat, Y.; Zinnes, C. 2002. The shadow economy in transition countries: friend or foe? A policy perspective. *World Development* 30(7): 1233–1254.
- Enste, D. H. 2003. The shadow economy and institutional change in transition countries, in *The Informal Economy in the EU Accession Countries*, 81–114.
- Ercolani, M. G. 2007. *Hidden Economies and the Socially Optimal Fiscal–Tax to Liquidity–Tax Ratio*. Economics Discussion papers 2007–10. Kiel Institute for the World Economy.
- European Commission 2004. *Undeclared Work in Enlarged Union. An Analysis of Undeclared Work: An in Depth Study of Specific Items*. [Accessed 2009-12-16]. Available: <<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=647&langId=en>>.
- European Commission. 2007. *Special Eurobarometer Survey "Undeclared Work in the European Union"* [Accessed 2010-01-11]. Available: <<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=647&langId=en>>.
- Feige, E. (Ed.) 1989. *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. New York: Cambridge University Press.
- Feige, E. 1990. Defining and estimating underground and informal economies: the new institutional economics approach. *World Development* 18 (7): 989–1002.
- Feige, E. L. 2003. *Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach*. Development and Comp Systems 0312003, EconWPA.
- Feige, E. L.; Urban, I. 2003. *Estimating the Size, Growth of Unrecorded Economic Activity in Transition Countries: A Re-evaluation of Electric Consumption Method Estimates, Their Implications*. Working paper No. 636. William Davidson Institute, University of Michigan Business School.
- Feige, E. L.; Urban, I. 2007. *Measuring Underground (Unobserved, Non-observed, Unrecorded) Economies in Transition Countries: Can We Trust GDP?* MPRA Paper No. 7345. [Accessed 2009-06-11]. Available: <<http://mpa.ub.uni-muenchen.de/7345/>>.
- Feige, E. L.; Ott, K. (Eds.). 1999. *Underground Economies in Transition: Unrecorded Activity, Tax Evasion, Corruption and Organized Crime*. Burlington, VT: Ashgate.
- Feinstein, J. 1999. Approaches for estimating noncompliance: examples from federal taxation in the United States. *The Economic Journal* 109(456): F360-F369.
- Fleming, M. H.; Roman, J.; Farrel, G. 2000: The shadow economy. *Journal of International Affairs* 53(2): 387–412.
- Frey, B. S.; Torgler, B. 2007. Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics* 35(1): 136–159.
- Frey, B. S.; W. Pommerehne, 1984. The hidden economy: state and prospect for measurement. *Rev. Income Wealth* 30 (1): 1–23.

- Friedman, E.; Johnson, S.; Kaufmann, D.; Zoido-Lobaton, P. 2000. Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries. *Journal of Public Economics* 76(3): 459–492.
- Gerxhani, K. 2003. The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice* 114(3): 295–318.
- Gerxhani, K. 2004. The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice* 120: 267–300.
- Giles, D. E. A. 1997a. Causality between the measured and underground economies in New Zealand. *Applied Economic Letters* 4: 63–67.
- Giles, D. E. A. 1997b. Testing the asymmetry in the measured and underground business cycles in New Zealand. *Economic Record* 71(1): 225–232.
- Giles, D. E. A. 1998. *The Underground Economy: Minimizing the Size of Government*. Victoria, Canada: University of Victoria, Department of Economics.
- Giles, D. E. A. 1999a. Measuring the hidden economy: Implications for econometric modeling. *The Economic Journal* 109(456): F370–F380.
- Giles, D. E. A. 1999b. Modeling the hidden economy and the tax-gap in New Zealand. *Empirical Economics* 24: 621–640.
- Giles, D. E. A. 1999c. The rise and fall of the New Zealand underground economy: are the reasons symmetric? *Applied Economic Letters* 6: 185–189.
- Giles, D. E. A. 2002. Taxes, risk-aversion, and the size of the underground economy: A nonparametric analysis with New Zealand data. *Pacific Economic Review* 7(1): 97–113.
- Giles, D. E. A.; Tedds, L. M. 2002. *Taxes and the Canadian Underground Economy*. Canadian Tax Paper No. 106. Canadian Tax Foundation, Toronto/Ontario.
- Giles, D. E. A.; Tedds, L. M.; Werkneh, G. 2002. The Canadian underground and measured economies. *Applied Economics* 34(4): 2347–2352.
- Gillman, M.; Kejak, M. 2005. *Accounting for Corruption: Taxes, the Shadow Economy, Endogenous Growth and Inflation*. [Accessed 2009-10-24] Available: <http://www.st-andrews.ac.uk/economics/CDMA/conf05papers/Corruption_Gillman.pdf>.
- Gyls, P. 2005. Economy, anti-economy, underground economy: conceptual and terminological problems. *Ekonomika* 72: 27–37.
- Gyls, P. 2006a. Mokesčių našta ir tarptautinė mokesčių konkurencija. *Ekonomika* 75: 7–19.
- Gyls, P. 2006b. *Žmogiškasis kapitalas, rinka ir profsąjungų drovumas* [žiūrėta 2008-01-11]. Prieiga per internetą: <<http://www.lprofsajungos.lt/?lang=lt&mid=3&id=22>>.
- Ginevičius, R.; Tvaronavičienė, M. 2003. Globalization processes in Baltic countries: analysis of trends in Lithuania, Latvia and Estonia. *Journal of Business Economics and Management* 4(1): 62–71.
- Ginevičius, R.; Tvaronavičienė, M. 2004. Tax evasion through offshore companies: how important the phenomenon is? *Journal of Business Economics and Management* 5(1): 25–31.
- Grundienė, Ž. 2009. Apgaulių finansinėse ataskaitose nustatymo UTADIS metodas. *Ekonomika ir vadyba* 14: 52–58.

- Gruževkis, B.; Gražulis, V. 2008. Lietuvos darbo rinkos politikos raidos ypatumai: situacijos analizė ir raidos perspektyvos. *Viešoji politika ir administravimas* 26: 45–55.
- Gruževkis, B.; Zabarauskaitė, R. 2010. Social consequences of economic downturn (2008) in Lithuania. *Ekonomika* 89(3): 69–84.
- Gruževskis, B. 2005. Fighting the immeasurable? Addressing the phenomenon of undeclared work in the EU. Lithuania. *European Employment Observatory. Luxembourg, European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs*. Brussels.
- Gutmann, P. M. 1977. The subterranean economy. *Financial Analysts Journal*, Vol. 34, No.1: 24–27.
- Guttman, D.; Williams, J. 2006. *Department of Revenue Compliance Study*. Olympia, WA: Washington State Department of Revenue.
- Hanousek, J.; Palda, F. 2006. Problems measuring the underground economy in transition. *Economics of Transition* 14(4): 707–718.
- Houston, J. F. 1987. *Estimating the Size and Implications of the Underground Economy*. Working Paper 87–9, *Federal Reserve Bank of Philadelphia*, Philadelphia.
- International Monetary Fund*. 2002. Preliminary estimates of the non-observed economy. Unofficial study of 2002.
- International Monetary Fund*. 2005: Bosnia and Herzegovina: Selected economic issues IMF Country Report no. 05/198.
- Jae, H.; Seevers, M. T.; Gassenheimer, J. B. 2007. Underground economy and marketing exchange: a macro perspective. *Marketing Management Journal, Fall*.
- Johnson, S.; Kaufmann D.; Shleifer, A. 1997. The unofficial economy in Transition, *Brookings papers, Economic Activity* 2: 159–221.
- Johnson, S.; Kaufmann, D. 2001. Institutions and the underground economy, in *Havrylyshyn, O; Nsouli, S (eds). A Decade of Transition: Achievements and Challenges*. International Monetary Fund: Washington, DC.
- Johnson, S.; Kaufmann, D.; Pablo Z. B. 1998. Regulatory discretion and the unofficial economy. *The American Economic Review* 88(2): 387–392.
- Juškienė, G.; Markelevičius, J. 2003. Oficialiai neapskaitoma ekonomika: tyrimai ir vertinimai. *Lietuvos ekonomikos apžvalga* Nr. 2. Vilnius: Ūkio ministerija, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
- Kardelis, K. 2002. *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. 2-asis pataisytas leidimas. Kaunas: Judex.
- Kaufmann, D.; Kaliberda, A. 1996. *Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of the Post Socialist Economies: a Framework of Analyses and Evidence*. World Bank Policy Research Working Paper No.1691.
- Kelsay, M.; Sturgeon, J.; Pinkham, K. 2006. *The Economic Costs of Employee Misclassification in the State of Illinois*. Kansas City, MO: University of Missouri-Kansas City, Department of Economics.
- Kolm, A.; Larsen, B. 2003. *Wages, Unemployment, and the Underground Economy*. CESifo Working Paper No. 1086. Uppsala, Sweden: Uppsala University.
- Kuodis, R. 2007. Iš ko gyvena Lietuvos žmonės? *Valstybė*, 2007-06-25: 18–22.

Lackó, M. 1998. The hidden economies of Visegrad countries in international comparison: A household electricity approach, in *Halpern, L. and Wyplosz, C. (eds.), Hungary: Towards a Market Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 128–52.

Lackó, M. 2007. Hidden economy and the different segments of the labour market: empirical analysis of 26 European countries in 2000–2003. *Conference Proceedings. USA: Institute Poly St Louis*.

Laukaitis, E.; Navickas, V. 2003. Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir tendencijos. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 3: 61–67.

Lemieux, T.; Fortin, B.; Fréchette, P. 1994. The Effect of Taxes on Labor Supply in the Underground Economy. *The American Economic Review* 84(1): 231–254.

Lewis, M. 2006. Global tax evasion, *Tax Justice Network*. [Accessed 2008-12-16] Available: <<http://www.socialwatch.org/en/informesTematicos/107.html>>.

Lietuvos laisvosios rinkos instituto analitiniai darbai 2006. Lietuvos laisvosios rinkos institutas [žiūrėta 2009-02-26]. Prieiga per internetą: <http://www.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/17_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas_20052006_2/3292>.

Lietuvos laisvosios rinkos instituto analitiniai darbai 2007. 20-asis Lietuvos ekonomikos tyrimas [http://www2.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/20_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas/4583]

Lietuvos laisvosios rinkos instituto analitiniai darbai 2009 [žiūrėta: 2008-09-16; 2009-04-20]. Prieiga per internetą: <http://www2.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai>.

Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos informacija 2009 [žiūrėta 2010-01-22]. Prieiga per internetą: <<http://www.vdi.lt/index.php?2115478886>>.

Lippert, O.; Walker, M. (Eds.) 1997. *The Underground Economy: Global Evidence of Its Size and Impact*. Vancouver, Canada: The Fraser Institute.

Loayza, N. V. 1996. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America, in *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy* 45: 129–162.

Mackevičius, J. 2009. *Finansinių ataskaitų auditas ir analizė*. Monografija. Vilnius: TEV.

Mackevičius, J.; Mačiuitis, J.; Subačienė, R. 2006. Darbo sąnaudų apskaita ir kontrolė. *Ekonomika* 75: 34–51.

Managing and Improving Compliance: Recent Developments in Compliance Risk Treatments. 2009. OECD.

Martišius, S. A.; Vaičiūnas, G. P. 2001. *Taikomoji statistika ekonomistams ir vadybininkams*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla. 244 p.

Measuring indirect tax losses. 2007. *HM Revenue and Customs Report* [Accessed 2009-09-05]. Available: <<http://www.hmrc.gov.uk/pbr2007/mitl.pdf>>.

Measuring the Non-Observed Economy. 2002a. A Handbook. OECD, 252 p.

Measuring the Non-Observed Economy. 2002b. Organization for Economic Co-operation and Development. Paris, France: OECD Publications Service.

Melnikas, B. 2004. *Social Economic Development Strategies for Baltic States / Międzynarodowe uwarunkowania konkurencyjności regionu*. Włocławek: Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego. ISBN 8388115782. p. 65–80.

Melnikas, B. 2008. Regional integration processes and transformations in the European Union: formation of a unified social, economic and technological space in the Baltic region. *5th International Scientific Conference "Business and Management" 2008*. 16-17 May 2008 Vilnius, Lithuania: *Conference Proceedings*. Lithuania. Vilnius, 378–385.

Meškauskienė, D.; Tvaronavičienė, M. 2003. Lietuvos mokesčių sistema: mokesčių naštos tyrimas. *Verslas: teorija ir praktika* 4(1): 36–42.

Mirus, R.; Smith, R.; Karoleff, V. 1994. Canada's underground economy revisited: Update and critique. *Canadian Public Policy* 20(3): 235–252.

Misiūnas, A. 1999. Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir padariniai. *Pinigų studijos* 1: 21–29.

Mokesčių vengimas 2006. *Mokesčių žinios* 6(468) [žiūrėta 2009-01-08]. Prieiga per internetą: <http://www.mzinios.lt/lt/2006-02-11/straipsniai/mokesciu_teise/mokesciu_vengimas.html>.

Mummert, A.; Schneider, F. 2001. The German shadow economy: parted in a united Germany? *Finanzarchiv*: 58(3): 260–285.

Neapskaitoma ekonomika: sampratos, tyrimai, problemos. 1997. *Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės*, Vilnius, 55 p.

Nikopour, H.; Habibullah, M.; Schneider, F. 2008. *The Shadow Economy Kuznets's Curve: Panel Data Analysis*. [Accessed 2010-04-23]. Available: <http://mpira.ub.unimuenchen.de/12956/1/MPPRA_paper_12956.pdf>.

OECD Statistics Brief. Measuring the Non-Observed Economy. 2002, No. 5. [Accessed 2009-02-28]. Available: <<http://www.oecd.org/dataoecd/16/16/2389461.pdf>>.

OECD Handbook for Measurement of the Non-Observed Economy. 2002. Paris.

Oficialiai neapskaitytos ekonomikos tyrimas. 2004. *Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės*. Vilnius.

Oficialiai neapskaitytos ekonomikos tyrimo rezultatai 2003. *Pranešimas spaudai. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės* [žiūrėta 2008-11-20]. Prieiga per internetą: <http://verslas.banga.lt/lt/zb.download/3fba02fe0de9c/Neapskaitoma_ekonomika_2002-2003.doc>.

O'Grady, J.; Lampert, G. 1998. *The Underground Economy in Ontario's Construction Industry: Estimates of Its Size and The Revenue Losses to Government and the WSIB*. Toronto, Canada: ARA Consulting Group, Inc.

Ogunc, F.; G. Yilmaz, 2000. *Estimating the Underground Economy in Turkey*. Discussion Paper. The Central Bank Of Turkey, Research Department.

Okunevičiūtė–Neverauskienė, L.; Pocius, A. 2001. Evaluation of unofficial employment dynamics and its tendencies in Lithuania. *Inžinerinė ekonomika-Engineering Economics* 5(25): 52–57.

Paglin, M. 1994. The underground economy: new estimates from household income and expenditure surveys. *The Yale Law Journal* 103(8): 2239–2257.

Pedersen, S. 2003. The shadow economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A measurement based on questionnaire surveys. *Rockwool Foundation Research Unit, Study* (10): 21–31.

Petrylaitė, D. 2008. New challenges for collective labour relations in Lithuania: Labour Law Vs. Business Relationship. *Transformations in Business & Economics* 7(3): 254–263.

Pfau-Effinger, B. 2009. Varieties of undeclared work in European societies. *British Journal of Industrial Relations* 47(1): 79–99.

- Pickhardt, M.; Pons, J. 2006. Size and scope of the underground economy in Germany. *Applied Economics* 38: 1707–1713.
- Pindyck, R. S.; Rubinfeld, D. L. 1997. *Econometric Models and Economic Forecasts*. Irwin/McGraw-Hill. Edition number: 4.
- Piotrowska, M. 2009. Wage inequality in Poland from the globalization perspective. *Transformations in Business & Economics* 8(3): 148–165.
- Pocius, A. 1999. Neoficialios darbo rinkos metodinės tyrimo problemos bei dinamikos tendencijos. *Filosofija. Sociologija* 1: 49–58.
- Pocius, A. 2006. Neoficialaus užimtumo būklės ir dinamikos skaičiavimai. *Lietuvos ekonomikos apžvalga* 2: 95–101.
- Pocius, A.; Okunevičiūtė-Neveauskienė, L. 2007. Neoficialaus užimtumo apimtį įvertinimas - Assessing the dimension of informal employment. *Lietuvos statistikos darbai* 45: 6–15.
- Portes, A.; Haller, W. 2003. The informal economy. In *Smelser, N. J.; Swedberg, R. (Eds.), Handbook of Economic Sociology, Second Edition*: 403–425. New York: Russell Sage Foundation.
- Poviliūnas, A. 2003. *Moksliniai ekonomikos tyrimai: pasirengimas, vykdymas, realizavimas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 303 p.
- Ram, M.; Edwards, P.; Gilman, M.; Arrowsmith, J. 2001. The dynamics of informality: employment relations in small firms and the effects of regulatory change. *Work, Employment & Society* 15(4): 45–61.
- Rampersad, M. 1987. *Measurement of the Contribution of the Informal Sector to the Economy of Trinidad and Tobago*. Central Statistical Office of Trinidad and Tobago.
- Recession Spurs Growth in EU 'Shadow Economy'*. 2009. [Accessed 2009-09-23] Available: <<http://euobserver.com/9/27941>>.
- Reckon 2009. *Study to Quantify and Analyse the VAT Gap in the EU-25 Member States*. Report has been produced by Reckon LLP following a study commissioned by the European Commission, Directorate-General for Taxation and Customs Union. Available: <http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/tax_cooperation/combating_tax_fraud/reckon_report_sep2009.pdf>.
- Renooy, P. 2007. Undeclared work: A new source of employment? *International Journal of Sociology and Social Policy* 27(5/6): 250–256.
- Renooy, P.; Ivarsson, S.; Van der Wusten-Gritsai, O.; Meijer, R. 2004. *Undeclared Work in an Enlarged Union: An Analysis of shAdow Work - an In-Depth Study of Specific Items*. Brussels: European Commission.
- Ryvkina, R.; Kosals, L. 1998. *The Institutionalization of the Shadow Economy: Rules and Roles*. [Accessed 2008-01-15]. Available: <www.transparency.org.ru/CENTER/DOC/article_25.doc>
- Rosser J. B.; Rosser M. V.; Ahmed, E. 2002. Income inequality and the informal economy in transition economies. *Journal of Comparative Economics* 28: 156–171.
- Rosser, J. B. 2006. *Book's (Schneider, F. Enste, D. Shadow Economy: an International Survey) Review* [Accessed 2008-04-24]. Available: <<http://cob.jmu.edu/rosserjb/book.rev.schneider&enste.doc>>
- Schneider F. 2002. *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries*. Discussion Paper No. 514. Johannes Kepler university of Linz, Austria. 51 p.

Schneider, F. 1994. Measuring the size and development of the shadow economy. Can the causes be found and the obstacles be overcome? in *Brandstaetter, Hermann, and Güth, Werner (eds.): Essays on Economic Psychology*, Berlin, Heidelberg, Springer Publishing Company: 193–212.

Schneider, F. 1997. The shadow economies of Western Europe, *Journal of the Institute of Economic Affairs* 17(3): 42–48.

Schneider, F. 1998. *Further Empirical Results of the Size of The Shadow Economy of 17 OECD-Countries over Time*. Paper to be presented at the 54 Congress of the IIPF Cordoba, Argentina and discussion paper, Department of Economics, University of Linz, Linz, Austria.

Schneider, F. 2000a. Dimensions of the shadow economy. *The Independent Review* 1: 81–91.

Schneider, F. 2000b. *The Increase of the Size of the Shadow Economy of 18 OECD-Countries: Some Preliminary Explanations*. Paper presented at the Annual Public Choice Meeting, March 10–12, 2000, Charleston, S.C.

Schneider, F. 2003. The shadow economy, in: Charles K. Rowley and Friedrich Schneider (eds.), *Encyclopedia of Public Choice*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

Schneider, F. 2004. *The Size of the Shadow Economies of 145 Countries All over the World: First Results over the Period 1999 to 2003*. Bonn, Germany. IZA Discussion Paper, No. 1431.

Schneider, F. 2005a. Shadow economies around the World: what do we really know? *European Journal of Political Economy* 21(3): 598–642.

Schneider, F. 2005b. *Shadow Economies of 145 Countries All over the World: Estimation Results over the Period 1999 to 2003*. Paper presented at the Annual Meeting of the European Public Choice Society, Durham, UK. [Accessed 2008-12-18]. Available: <http://www.econ.jku.at/Schneider/ShadEconomyWorld145_EST_LARGE.pdf>.

Schneider, F. 2006a. *Shadow Economies and Corruption All over the World: What do We Really know?* Working Paper No. 0617 Johannes Kepler university of Linz, Austria, 73 p.

Schneider, F. 2006b. *Shadow Economies and Corruption All over the World: What do We Really Know?* IZA Discussion Paper No. 2315. [Accessed 2008-12-19]. Available: <<http://ssrn.com/abstract=936127>>.

Schneider, F. 2006c. *Shadow Economies Around the World: What do We Really Know?* Working Paper No. 0617, Johannes Kepler university of Linz, Austria. 65 p.

Schneider, F. 2007. *Shadow Economies and Corruption All over the World: New Estimates for 145 Countries*. Working paper No. 2007-9. [Accessed 2008-11-16] Available: <<http://www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-9>>.

Schneider, F.; Enste, D. H. 2000. Shadow Economies: size, causes, and consequences. *The Journal of Economic Literature* Vol. 38, No. 1, 77–114.

Schneider, F.; Enste, D. H. 2002a. *Hiding in the Shadows the Growth of the Underground Economy*. International Monetary Fund, Washington D. C. ISBN 1-58906-096-2.

Schneider, F.; Enste, D. H. 2002b. *The Shadow Economy: an International Survey*. New York: Cambridge University Press.

Schneider, F.; Enste, D. H. 2007. *The Shadow Economy: an International Survey*. New York: Cambridge University Press.

Schneider, F.; Hametner, B. 2007. *The Shadow Economy in Colombia: Size and Effects on Economic Growth* [Accessed 2009-02-28]. [Accessed 2008-10-15] Available: <http://www.economics.uni-linz.ac.at/schneider/Paper_colombia_November.pdf>.

Schneider, F.; Klinglmaier, R. 2004. *Shadow Economies Around the World: What do We Know?* Discussion Paper Series, IZA DP No. 1043.

Sharpe, M. E. 2007a. The underground economy around the World. ISSN 1097-203X *The Japanese Economy*, Vol. 34, No. 2, 88–110.

Sharpe, M. E. 2007b. What is the underground economy? *The Japanese Economy* 34(2): 7–19.

Skačkauskienė, I. 2009. *Mokesčių sistemos kompleksinis vertinimas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Technika. 184 p.

Snow, A.; Ronald S.; Warren, Jr. 2005. Tax evasion under random audits with uncertain detection. *Economics Letters* 88(1): 97–100.

Solvinger, M. 2006. *Risk Management Control Planning Tax Gap Calculation*. Swedish Tax Agency. Meeting in State Tax Inspectorate under the Ministry of Finance of the Republic of Lithuania. Vilnius, 4-5 July 2006.

Spiro, P. 1993. Evidence of a post-GSTi increase in the underground economy. *Canadian Tax Journal* 41(2): 247–258.

Startienė, G.; Trimonis, K. 2008. Oficialiai neapskaitytos ekonomikos įtaka šalies ūkiui. *Ekonomika ir vadyba*: 707-711.

Startienė, G.; Trimonis, K. 2009. The size of non-observed economy. *Ekonomika ir vadyba-Economics and Management* 14: 976–983.

Šerėnaitė, A. 2010. Šešėlinės ekonomikos lyderės Europos Sąjungoje – Latvija ir Estija. *Verslo žinios* 2008-08-17.

Šileika, A.; Tamašauskienė, Z.; Zaleskis, E. 2009. Gyvenimo lygis ir jo lyginamoji analizė Lietuvoje ir kitose Europos Sąjungos šalyse. *Socialiniai tyrimai* 3(17): 84–95.

Šileika, A.; Zabaraukaitė, R. 2009. Skurdas: metodologijos klausimai ir lygis Lietuvoje. *Socialinis darbas. Mokslo darbai* 8(1): 17–27.

Šinkūnienė, K. 2009. *Mokesčių kultūros vertinimo modelis*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla. 240 p.

Tanzi, V. 1980. The underground economy in the united states: estimates and implications. *Banca Nazionale del Lavoro* 135 (4): 427–453.

Tanzi, V. 1983. The underground economy in the united states: annual estimates, 1930-1980. *IMF Staff Papers* 30(2): 283–305.

Tanzi, V. 1999. Uses and abuses of estimates of the underground economy. *The Economic Journal* 109(456): F338–F347.

Tanzi, V. 2002. *The Shadow Economy, Its Causes and Its Consequences*. Edited lecture given at the “*International Seminar on the Shadow Economy Index in Brazil*” [Accessed 2008-09-02]. Available: <http://www.etc.org.br/user_file/shadowEconomy/03_Artigo_Tanzi_Shadow_Economy.pdf>.

- Tanzi, V. 2006. *Corruption and Economic Activity*. Distinguished lecture series 26. A publication of the Egyptian Center for Economic Studies. [Accessed 2008-10-15] Available: <http://www.eces.org.eg/Uploaded_Files/%7BC8979F32-E2FA-40BC-8D4A-E31C29D61C86%7D_DLS-26,%20Vito%20Tanzi.pdf>.
- Tax Gap Map for Sweden. How was it created and how can it be used? 2008. *Report 2008: 1B. Swedish National Tax Agency* [Accessed 2008-09-07]. [Accessed 2009-12-20]. Available: <http://www.skatteverket.se/download/18.225c96e81ae46c823f800014872/Report_2008_1B.pdf>.
- Thomas, J. 1990. Measuring the underground economy: A suitable case for interdisciplinary treatment? *American Behavioral Scientist* 33: 621–637.
- Thomas, J. 1992. *Informal Economic Activity*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- Thomas, J. 1999. Quantifying the black economy: Measurement without theory yet again. *The Economic Journal* 109(456): F381–F389.
- Thomas, J. 2000. The black economy – benefit frauds or tax evaders? *World Economics Journal* 1(1): 167–175.
- Toder, E. 2007. What is the tax gap? *Tax notes October 22, 2007* [Accessed 2008-01-15]. Available: <http://www.urban.org/UploadedPDF/1001112_tax_gap.pdf>.
- Torgler, B. 2003a. Tax morale in transition countries. *Post-Communist Economies* 15(3): 357–82.
- Torgler, B. 2003b. *Tax Morale: Theory and Empirical Analysis of Tax Compliance*. PhD Thesis, University of Basel. [Accessed 2008-09-06] Available: <http://edoc.unibas.ch/diss/DissB_6463>.
- Torgler, B. 2003c. To evade taxes or not to evade: that is the question. *Journal of Socio-Economics* 32(3): 283–302.
- Torgler, B. 2004. Tax morale in Asian countries. *Journal of Asian Economics* 15 (2): 237–266.
- Torgler, B.; Schneider, F. 2005. *What Shapes the Attitudes Towards Paying Taxes? Evidence from Switzerland, Belgium and Spain*. Working Paper No. 2005-06. Center for Research in Economics, Management and the Arts. [Accessed 2008-09-06] Available: <<http://www.crema-research.ch/papers/2005-06.pdf>>.
- Torgler, B.; Schneider, F. 2007. *Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: a Panel Analysis*. IZA Discussion paper No. 2563; CESifo Working Paper Series No. 1923. [Accessed 2008-10-10] Available: <<http://ssrn.com/abstract=960012>>.
- Torgler, B.; Schneider, F. 2009. The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology* 30(2): 228–245.
- Tsakumis, G. T.; Curatola, A. P.; Porcano, T. M. 2007. The relation between national cultural dimensions and tax evasion, *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation* 16(2): 131–147.
- Tvaronavičienė, M. 2002. Inflow of foreign capital: whether different approaches to tax reform matter – evidence from the Baltic states (1995-2000). *EBS Review: Finance, Accounting and Economics* 14: 40–48.
- United Nations 2003. *Non-Observed Economy in National Accounts*. (2003). [Accessed 2009-02-28]. Available: <http://www.unece.org/stats/publications/non_observed_economy.pdf>.
- Ungureanu, C. I. 2003. Measurement methods of the non-observed economy. *Journal of Economic Forecasting* 1 (June): 15–21.

Uslaner E. M. 2002. *Trust and Corruption*. Department of Government and Politics University of Maryland–College Park College Park, MD 20742 (prepared for presentation at 2002 Annual Meetings of the American Political science association), Boston.

Uslaner, E. M. 2003. *Trust and Corruption in Transition (Pristatymo medžiaga)*. [Accessed 2008-06-10]. Available: <<http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/uslanertrustandcorruptiontransition.ppt>>.

Uslaner, E. M. 2008. *Corruption and Inequality*. Research Paper No. 2006/34 [Accessed 2009-01-22]. Available: <<http://www.wider.unu.edu/stc/repec/pdfs/rp2006/rp2006-34.pdf>>.

Valentini E. 2007. *Inequality and Underground Economy: a Not So Easy Relationship*. Università Politecnica delle Marche. Quaderni di Ricerca n. 283.

Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos informacija 2009. [žiūrėta 2010-01-22]. Prieiga per internetą: <<http://www.vmi.lt/lt/?itemId=101421>>.

Vilkas, E. 2002. Šešėlinė ekonomika. *Veidas*, Nr. 23.

Williams, C. 2004a. *Cash-in-hand Work: the Underground Sector and the Hidden Economy of favours*. New York: Palgrave Macmillan.

Williams, C. C. 2004b. Cash-in-hand work: unravelling informal employment from the moral economy of favours. *Sociological Research On-Line* 9(1): 1–18.

Williams, C. C. 2005a. Formalising the informal economy: the case for local initiatives. *Local Government Studies* 31(3): 337–51.

Williams, C. C. 2005b. Tackling the informal economy: towards a co-ordinated public policy approach. *Public Policy and Administration* 20(2): 38–53.

Williams, C. C. 2005c. Unraveling the meanings of underground work. *Review of Social Economy* 63(1): 1–18.

Williams, C. C. 2006a. *The Hidden Enterprise Culture: Entrepreneurship in the Underground Economy*. Edward Elgar, Cheltenham.

Williams, C. C. 2006b. What is to be done about undeclared work? An evaluation of the policy options, *Policy and Politics*, 34(1): 91–113.

Williams, C. C. 2008a. A critical evaluation of competing representations of the relationship between formal and informal work. *Community, Work and Family* 11(1): 105–124.

Williams, C. C. 2008b. A critical evaluation of public policy towards undeclared work in the European Union. *Journal of European Integration* 30(2): 273–90.

Williams, C. C. 2009a. Case of envelope wages in the European Union. *International Journal of Sociology* 39(2): 39–59.

Williams, C. C. 2009b. Tackling undeclared work in Europe: lessons from a 27–nation survey. *Policy Studies* 30(2): 143–162.

Williams, C. C.; Round, J. 2007a. Beyond negative depictions of informal employment: some lessons from Moscow. *Urban Studies (Routledge)* 44(12), 2321–2338.

Williams, C. C.; Round, J. 2007b. Re-thinking the nature of the informal economy: some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research* 31(2): 425–441.

Williams, C. C.; Round, J. 2008a. A critical evaluation of romantic depictions of the informal economy. *Review of Social Economy* 66(3): 297–323.

Williams, C. C.; Round, J. 2008b. Gender variations in the nature of undeclared work: evidence from Ukraine. *Sociological Research Online*, 13(4). [Accessed 2010-01-08]. Available: <<http://www.socresonline.org.uk/13/4/7.html>>.

Williams, C. C.; Windebank, J. 1998. *Informal Employment in the Advanced Economies: Implications for Work and Welfare*. Routledge, London.

Williams, C. C.; Windebank, J. 2002. The uneven geographies of informal economic activities: a case study of two british cities. *Work, Employment and Society* 16(2), 231–250.

Макаров, Д. 1998. Экономические и правовые аспекты теневой экономики в России. *Вопросы экономики* 3: 40–41.

Основы теневой и криминальной экономики, 2004. [žiūrėta 2008-03-05]. Prieiga per internetą: <<http://newasp.omskreg.ru/bekryash/ch1p1.htm>>.

Паниото В. И.; Максименко В. С. 2003. *Количественные методы в социологических исследованиях*. [žiūrėta 2009-05-05]. Prieiga per internetą: <<http://www.socialine.ru/node/395>>.

Autorės publikacijos disertacijos tema

Straipsniai recenzuojamuose mokslo žurnaluose

Krumplytė, J. 2008a. Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 4(13): 238–250. ISSN 1648-9098 (Index Copernicus).

Krumplytė, J. 2009a. Šešėlinė ekonomika: mokesčių vengimo aspektas. *Verslas, vadyba ir studijos 2008*: 185–197. ISSN 1648-8156.

Krumplytė, J. 2009b. Šešėlinės ekonomikos padarinys – šalies mokestiniai nuostoliai. *Mokslas – Lietuvos ateitis* 1 (3): 38–41. ISSN 2029-2341 (Index Copernicus).

Krumplytė, J. 2009c. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija: metodinis aspektas ir empirinis taikymas. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 2(15): 130–142. ISSN 1648-9098 (Index Copernicus).

Krumplytė, J. 2010a. Šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių tyrimas ekspertinio vertinimo metodu: Lietuvos atvejis. *Verslas, vadyba ir studijos 2009*: 122–138. ISSN 1648-8156.

Krumplytė, J.; Samulevičius, J. 2010. Complex research on undeclared work: theoretical aspects and empirical application in Lithuania. *Inžinerinė ekonomika – Engineering Economics* 21(3): 283–294. ISSN 1392-2785 (ISI Web of Science).

Straipsniai kituose leidiniuose

Krumplytė, J. 2008b. Šešėlinės ekonomikos priežastys ir pasekmės šalies ūkio raidai. *11-osios Lietuvos jaunųjų mokslininkų konferencijos „Verslas XXI amžiuje“ (2008 m. vasario 7 d.) straipsnių rinkinys*: 123–132. ISBN 978-9955-28-384-3.

Krumplytė, J. 2009d. Šešėlinės ekonomikos vystymasis Lietuvoje ir jos įtaka oficialiai apskaitomai ekonomikai. *12-osios respublikinės doktorantų ir magistrantų konferencijos „Lietuvos ūkis ES erdvėje: procesai ir tendencijos“ (2009 m. gegužės 8 d.) straipsnių rinkinys*: 111–119. ISSN 1822-6736.

Krumplytė, J. 2010b. Analysis of undeclared work: the Lithuanian case, in *Proceedings of the 6th International Conference “Business and Management – 2010”*. Vilnius: Technika, 650–657. ISSN 2029-4441.

Priedai

Priedai pateikiami elektroninėje laikmenoje.

Jolita KRUMPLYTĖ

ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS MASTO VERTINIMAS

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai,
ekonomika (04S)

EVALUATION OF THE EXTENT OF THE SHADOW ECONOMY

Doctoral Dissertation

Social Sciences,
Economics (04S)

2010 12 17. 10,0 sp. I. Tiražas 20 egz.
Vilniaus Gedimino technikos universiteto
leidykla „Technika“,
Saulėtekio al. 11, 10223 Vilnius,
<http://leidykla.vgtu.lt>
Spausdino UAB „Ciklonas“
J. Jasinskio g. 15, 01111 Vilnius